

SEPTEMBER :- 2013, ISSN 2278-4381
VOLUME -2, ISSUE-7

JOURNAL OF RESEARCH

**COMMERCE   ACCOUNTANCY   MEDICAL SCIENCE
ECONOMICS   MANAGEMENT   HUMANITIES
SCIENCE   STATISTICS   ENGINEERING**

PUBLISHED BY

<http://www.shantiejournal.com/>

SHANTI PRAKASHAN

**1780, Sector-1, Delhi By Pass,
ROHTAK-124001, (HARYANA)**

OTHER CONTACT

**D-19/220, Nandanvan Appartment
(Nr. Bhavsar Hostel), New Vadaj, AHMEDABAD:- 380013.**

JOURNAL OF RESEARCH

COMMERCE
ACCOUNTANCY
ENGINEERING

ECONOMICS
MANAGEMENT
SCIENCE

HUMANITIES
MEDICAL SCIENCE
STATISTICS

EDITORIAL BOARD

CHIEF EDITOR

Dr. TEJPALSINGH HOODA
M.A (HINDI), M.A (PUBLIC ADMINISTRATION)
PH.D HONORARY.
VIKRAMSHILA VIDYAPITH, BHAGALPUR, BIHAR, INDIA

CO-EDITOR

P.R.SHARMA
M.A(ENGLISH), B.ED., U.G.C NET

PUBLISHED BY

<http://www.shantiejournal.com/>

SHANTI PRAKASHAN

1780, Sector-1, Delhi By Pass,
ROHTAK-124001, (HARYANA)

OTHER CONTACT

D-19/220, Nandanvan Appartment
(Nr. Bhavsar Hostel), New Vadaj, AHMEDABAD:- 380013.

<http://www.shantiejournal.com> has published “ JOURNAL OF RESEARCH” is a Quaterly based Research Journal

Copy Right, SEPTEMBER- 2013, All Rights Reserved

- No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission
  - “<http://www.shantiejournal.com>” holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles in “JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions
  - The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of “<http://www.shantiejournal.com>”. The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.
  - All efforts are made to ensure that the published information is correct. “<http://www.shantiejournal.com>” is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.
-

EDITOR'S COLUMN

Dear Readers,

In this current issue I am throwing light on the word 'RESEARCH'. It literary means – "Research is a work that involves studying something and trying to discover facts about it". From this definition of 'RESEARCH' I want to borrow sequence of some words and that are – 'Trying to discover facts'. Discovery it is something that absent before and now in present we are becoming aware of it. It may be any inventions that were unknown before but now they are handy or one may say easily available.

'Curiosity is the mother of all inventions' it is also god gifted. It is not distributed to every one by Him. The reason is that only Einstein can think why apple is not going up but coming back on the earth? Once this thought sparked in his mind and today thanks to him we have the great 'notion of gravity'. Same as our research scholars driven by curiosity bring something useful for us. Our research scholars have added something new to pre-established matters. Research is not an easy job in this process researcher has to put themselves in a soup.

We the publisher of "SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH" are opening the treasure of knowledge before you. The research papers are written by an intelligent researchers. The present issue contains the papers on the issues like gender, economic, business ethics, Indian industries in context of global world, naturalism, importance of laughing yoga, Housing finance, global warming, carbon tax system and the last but not the least language and literature.

We hope this will certainly be helpful to you so use it and be a trailblazer for the others.

Co Editor

P.R.SHARMA

INDEX

Sr.	Title	page
1.	नगरेत्तर उपन्यासों में धार्मिक जीवन के विविध आयाम - ज्योतिबहन दिहोरा	1-4
2.	કુમારસંભવ સર્ગ-૩ માં સુભાષિતો – એક અભ્યાસ - પ્રા. નવઘણસિંહ બી. વાઘેલા	5-10
3.	વાલ્મીકિ રામાયણમાં સીતાની અગ્નિપરીક્ષા -બાલસ મોહન રાણા	11-15
4.	હાઉસીંગ ડેવલપમેન્ટ ફાઈનાન્સ કોર્પોરેશન લીમિટેડ (HDFC)ની કામગીરી અંગેનો અભ્યાસ -ડૉ. રાજેશ એ. મુલયંદાણી	16-21
5.	નગારા વાગ્યા બીજા વિશ્વયુદ્ધના - ડૉ. દિવ્યા પટેલ	22-23
6.	KUTCHI ORAL PERFORMATIVE ART “KAFI” - P.R.Sharma	24-27
7.	ચારણી સાહિત્યમાં હમીરજી ગોહિલનાં દુહાઓ - ભારથી સોનલ એમ.	28-31
8.	ભારતમાં રિટેલક્ષેત્રે F.D.I - જીજ્ઞેશકુમાર આર પુરબીયા.	32-39
9.	Some Personality Factors of Drug Addict and Non Addict College Students - Dr. Rajesh B. Patel	40-45
10.	EFFECTIVENESS OF REMEDIAL TEACHING - VAGHELA REKHA D.	46-49
11.	Impact of Different School Environment on the Emotional Intelligence and Creativity of The Students - Dr. Aanchal	50-56

-
12. સાહિત્ય અને સિનેમા: એક દૃષ્ટિ કે લીચે
- દેવેન્દ્ર પી. ગોસ્વામી 57-60
-
13. COMPARATIVE ANALYSIS OF INFORMATION ACT
IN GLOBAL PERSPECTIVE - Dr Rajesh Kumar Rana 61-78
-
14. “INTERNATIONAL FINANCIAL REPORTING STANDARD
STRUTURE “ - SHRIMALI RAJESHKUMAR AMRUTLAL 79-82
-
15. “HUMAN RESOURCE AS AN ASSET”
- Ashokkumar G. Prajapati 83-86
-
16. કક્ષા - 7 કે વિજ્ઞાન વિષય મેં હમારા શરીર રક્તપરિસંચારણ તંત્ર, ચેતાતંત્ર કે
એકમ પર બહુ માધ્યમ સંપુટ કાર્યક્રમ કીરચના ઓર અજમાઈશ।
- vivek Patel 87-91
-
17. “અંચળો ”વાતાસિંગ્રહમાં સામાન્ય જનજીવનનું આલેખન
- રાહોડ આરતી પરાગ 92-94
-
18. *The Oxymorons from Various Perspectives*
- Yagnesh Dhoriya 95-100
-
19. લોકસાહિત્યની ચર્ચામાં પાશ્ચાત્ય અને ગુજરાતી વિદ્વાનો
- ઘનશ્યામભાઈ. કે વાઘરી 101-104
-
20. *Responsibility Accounting*
- Prof. BHAVIN S SHAH 105-110
-
21. શ્રીમદ્ ભગવદગીતામાં સાંપ્રત સમસ્યાઓની આધ્યાત્મિક ઉકેલ
- અરવિંદભાઈ જે. તળપદા 111-112
-
22. વેદોમાં કૃષિ અને પશુ-પાલન
- રાજપરા મનિષ વી. 113-116
-
23. GREEN MARKETING – CHALLENGES AND OPPORTUNITIES
- BHUPENDRA JEEVABHAI CHAVDA 117-121
-
24. પર્યાવરણ અને પાણી સમસ્યા : સમાજશાસ્ત્રિય લેખ
- પ્રા.ડો. મકવાણા મુકેશ બી 122-126
-

-
25. :: ભાષામાં રમૂજ પ્રગટાવનારા પરિવર્તનો ::
- પ્રા. વિજયસિંહ એમ. ઠાકોર 127-131
-
26. “પ્રેમ, ખુમારી અને ઉદારતા પ્રગટ કરતી વાર્તા ; ‘અબોલા ભાંગ્યા’
-ડો. પ્રતીક્ષા મગનભાઈ પરમાર 132-134
-
27. સર્જકના વૃત્તાંતમાં બાળક અને મા વચ્ચે સંઘાતો હૃદયસંવાદ
- ડૉ. ચારુ અધ્વર્યુ 135-137
-
28. A comparative study of the locus of control among
institutionalized and non-institutionalized aged
-MITESH D. SWAMI 138-142
-
29. *Shareholder’s Rights Protection and Corporate
Governance*
- BHARAT S. ANAND 143-148
-
30. *Second Golden Era (498–622)*
- Dr. SHAILESH SOLANKI 149-153
-
31. William Shakespeare – poet & playwright
- Dr. Megha A. Raval 154-158
-
32. “CURRENT ISSUES AND CHALLENGES OF
CORPORATE GOVERNANCE”
- Prof. Rameshbhai G. Pawar 159-163
-

नगरेत्तर उपन्यासों में धार्मिक जीवन के विविध आयाम

- ज्योतिबहन दिहोरा
शामलदास आर्ट्स
कॉलेज, भावनगर.

आरंभ से ही ग्रामीण जीवन धार्मिकता से प्रेरित रहा है। ग्राम जीवन में धर्म का महत्वपूर्ण स्थान होता है। धर्म एक प्राचीन संकल्पना है। 'व्यावहारिक हिंदी कोश' के अनुसार "धर्म नैतिक कर्तव्यों और नियमों की वह पद्धति है जिसके पालन से व्यक्ति लोक और परलोक दोनों में यश और पुण्य का लाभ करता है।"१ धर्म मूलतः पवित्र आचरण, नैतिका, मानवीयता, शांति और सफल जीवन की महत्वपूर्ण पूँजी है।

डॉ.हरदेव बाहरी के मतानुसार "धर्म वह मंदिर है जिसमें हमारे आदर्शों के दीप जलते हैं जिनके प्रकाश में हम मन का संतोष, आत्मा का साक्षात्कार और जीवन के सुंदर लक्ष्य का स्वरूप देखते हैं।"२ उत्कृष्ट मूल्यों का संचय धर्म में होता है। यह जीवन को सदाचार का मार्ग दिखाता है, और मनुष्य के आचरण पर नियंत्रण भी रखता है। प्रेम, मानवीयता, आस्था, दायित्वबोध, संयम, नैतिकता, सहिष्णुता, अनुशासन, विवेक, मूल्य आदि धर्म के प्रधान तत्व हैं। ग्रामांचल जीवन में धर्म के नाम पर उच्चजाति को अनेक सुविधाएँ होती हैं। निम्नजाति पर उसका दबाव होता है। निम्नजाति की वे हर बार धृणा ही करते हैं। इस संदर्भ में रामदेव शुक्ल 'विकल्प' उपन्यास में लिखते हैं - "गाँव के बामन भूख से भले मरे किसी दूसरी जाति के आदमी का अपने दुआर पर खटिया पर बैठना नहीं सह सकते थे।"३

भारतीय ग्रामीण समाज में धर्म का महत्वपूर्ण स्थान है। समकालीन हिन्दी उपन्यासों में आरंभ से ही लोगो में धार्मिक क्रिया-कर्म के प्रति गहरी आस्था होती है।

नगरेत्तर जीवन में पाप-पुण्य जैसी धारणाओं पर अत्यधिक विश्वास होता है। देवी-देवताओं का भारतीय धर्म तथा संस्कृति में महत्वपूर्ण स्थान है। "गाँव तथा अंचल में डर और प्राकृतिक कोप के कारण भी देवताओं का निर्माण होता देखा गया है।"३ बटरोही लिखित 'महर ठाकुरो का गाँव' उपन्यास भी कुमाउ के पहाड़ी सीरगाड़ अंचल के वनवासी जनजीवन में विभिन्न देवी-देवताओं के प्रति श्रद्धा के भाव को प्रकट करता है। यहाँ के लोगो की कुलदेवी घुरका माता है। बड़ी

श्रद्धा के साथ साल में एक बार देवी की पूजा होती है । लोग ग्रामदेवता को न्यायव्यवस्था का प्रतीक मानते हैं । भूमिया देवता ही यहाँ खेतों की सीमा निर्धारण के लिए गाड़े गए पत्थरों के रूप में होता है । यदि खेत जोतते समय एक भी पत्थर उखड़ता है, तो यहाँ के लोग उसे देवता का कोप समझते हैं । “भूमि देवता का प्रतीक था, वह ओढ़ । जरा भी इधर-उधर किया नहीं कि भूमियाँ नाराज हुआ और फिर कोई भी उत्पात मचा सकता था ।”^३ अंचलो में देवी-देवताओं के प्रति अटूट श्रद्धा और अंधविश्वास को अधिक प्रमाण में देखा जाता है । यहाँ कश्यप, कलविष्ट, गंडनाथ, गोल्ल, झाँकर आदि देवताओं के प्रति भी श्रद्धा और अंधविश्वास के दर्शन होते हैं ।

नगरेत्तर जीवन में स्थित आस्तिकता का महत्वपूर्ण अंग व्रत-उपवास है । आंचलिक जीवन में परंपरा से व्रत-उपवास का प्रचलन है । कभी-कभी मनोकामनाओं की पूर्ति के लिए ईश्वर को साक्षी मानकर व्रत-उपवास किए जाते हैं । भारतीय संस्कृति कोश के अनुसार - “निर्धारित काल के लिए अथवा आमरण पालन किया जानेवाला विशिष्ट नियम ही व्रत है ।”^४ अब्दुल बिस्मिल्लाह लिखित ‘जहरबाद’ उपन्यास में अंचल की नारियाँ तीज के शुभ अवसर पर व्रत रखती हैं, जिसे उस अंचल में ‘कुलारा व्रत’ के नाम से पहचाना जाता है ।

श्रद्धा के साथ पिछड़ी जन-जातियों में अंधश्रद्धा भी अधिक प्रमाण में दिखाई देती है । ग्रामों में बीमारियाँ, प्राकृतिक विपदाओं का कारन भूत-प्रेत व चुड़ैल का कोप माना जाता है । भूत-प्रेत तथा बीमारी का इलाज अधिकतर पिछड़ी जाति के लोग झाड़-फूँक द्वारा कराते हैं जिसका चित्रण ‘सोनामाटी’, ‘विकल्प’ आदि उपन्यासों में किया गया है । शिक्षा का प्रसार एवं विज्ञान के आविष्कार के कारण कुछ गाँवों में छूआछूत तथा अंधविश्वास का विरोध भी हो रहा है, जिसका यथार्थ चित्रण ‘विकल्प’ आदि उपन्यासों में मिलता है । गाँव के सीधे-सादे लोगो में सांप्रदायिकता का जहर फैलाने का काम ढोंगी पंडित-पुरोहित ही करते हैं । प्राचीनकाल में नगरेत्तर समाज में सांप्रदायिकता की भावना बहुत ही कम हुआ करती थी । हिंदु-मुस्लिम धर्म के लोग एक-दूसरे के देवता के प्रति श्रद्धा का भाव रखते थे । किंतु आज राजनीति ने अपनी निजी महत्वाकांक्षाओं की पूर्ति हेतु धर्म को साधन बनाया है । परिणाम स्वरूप आए दिन धर्म के नाम पर दंगे-फसाद, हिंसक घटनाओं को बढ़ावा मिल रहा है, जिसका चित्रण ‘देश जिंदाबाद’ आदि उपन्यासों में किया गया है ।

धर्म के आधार पर उच्चवर्ग के लोग निम्नवर्ग पर छूआछूत तथा अनेक अत्याचार करते आये है। कठोर धार्मिक बंधन से तंग आकर 'गोपुली गकूरन' उपन्यास में निम्नजाति की कई औरते ईसाई या मुसलमान धर्म को स्वीकार करती है। धर्म-पतिवर्तन का यथार्थ अंकन 'सोनामाटी' उपन्यास में भी हुआ है। ग्रामीणों के जीवन में दो भिन्न-भिन्न धर्म तथा जाति में विवाह होना अत्यंत कठिन समस्या है। ग्रामीण अपनी जाति तथा धर्म के बाहर विवाह करने में अत्यंत भयभीत हो जाते है।

शैलेष मटियानी लिखित 'गोपुली गकूरन' में ठाकुर विक्रम शिल्पकारिनी गोपुली से प्रेम तो करता है, किंतु विवाह करने की हिंमत नहीं जुटा पाता क्योंकि उसके विवाह-मार्ग में जातिगत बंधन सबसे जटिल समस्या है।

यदि कोई व्यक्ति जाति धर्म के विरुद्ध कार्य करता है तो वह व्यक्ति समाज तथा परिवार दोनों द्वारा बहिष्कृत किया जाता है। समाज द्वारा बहिष्कृत किए गए चौबे का 'विकल्प' उपन्यास में सशक्त चित्रण रामदेव शुक्ल द्वारा किया गया है। उपन्यास में चौबे जब विधवा राजपूतनी को अपने घर में बिठा लेता है तब ब्राह्मणों द्वारा उसका जाति बहिष्कार किया जाता है। उसे फिर से जाति में लेने के लिए धर्म का प्रायश्चित्त करना पड़ता है। जब वह अपना धार्मिक प्रायश्चित्त बिरादरी को भोज खिलाकर तथा गाँव के ब्राह्मणों को दक्षिणा देकर पूर्ण करता है तब उसे फिर से जाति में लिया जाता है। इस प्रकार यहाँ स्पष्ट होता है कि जाति-धर्म के बंधन नगरेत्तर जीवन की भीषण समस्या है।

पुरातन काल से धार्मिक कट्टरता तथा अंधविश्वास में जकड़ा नगरेत्तर समाज शिक्षा के प्रसार के कारण कुछ परिवर्तित होता दिखाई दे रहा है। गाँव के कुछ पढ़े-लिखे लोग धर्म के प्रति ग्रामीणों को जागरूक कर रहे है। भूत-प्रेत संबंधी धारणा छूआछूत की भावना, जातिगत भेदभाव आदि कई समस्याओं में धीरे-धीरे परिवर्तन हो रहा है। पर उसकी गति बिल्कुल धीमी है।

गाँव के सीधे-सादे लोगो की सरलता का लाभ उच्चवर्ग के तथा गाँव के ढोंगी पंडित-पुरोहित उठाते है और अपने व्यक्तिगत स्वार्थ के लिए ग्रामीणों का अमानुष शोषण करते है। तथा उन्हें दंगे-फसाद करने के लिए भी भडकाते है।

शैलेष पंडित लिखित 'देश जिंदाबाद' उपन्यास के पंडित तथा मौलवी लोगो में सांप्रदायिक तनाव उत्पन्न कराते है। राजनीतिक स्वार्थ

के लिए जाति तथा धर्म का आधार लेकर नेताओं द्वारा गाँव में दंगा करा दिया जाता है। ऐसी घटनाओं में आम व्यक्ति का जीवन अस्त-व्यस्त होता है।

सैकड़ों वर्षों से जाति के आधार पर उच्चजाति के लोगो द्वारा निम्नजाति के लोगो पर अत्याचार होता आ रहा है। किंतु शहरी प्रभाव तथा कुछ शिक्षित लोगो की प्रेरणा से अब नगरेत्तर लोग अत्याचार का विरोध करने लगे है।

अंततः कहा जा सकता है कि समकालीन हिन्दी उपन्यासों में चित्रित नगरेत्तर जीवन में स्वाधीनता के बाद भी आवश्यक विकासात्मक परिवर्तन नहीं हुआ।

अस्तु.....

संदर्भ :-

१. सं.भोलानाथ तिवारी, व्यावहारिक हिन्दी कोश — पृ.१६५-२६६
२. डॉ.हरदेव बाहरी, प्राचीन भारतीय संस्कृति कोश — पृ.८
३. रामदेव शुक्ल, विकल्प — पृ.३१
४. बटरोही - महर ठाकुरो का गाँव — पृ.२६
५. रामदेव शुक्ल — विकल्प
६. विवेकीराय - सोनामाटी
७. शैलेश मटियानी - गोपुली गकुरन
८. शैलेश पंडित — देश जिंदाबाद

કુમારસંભવ સર્ગ-૩ માં સુભાષિતો – એક અભ્યાસ

પ્રા. નવધણસિંહ બી. વાઘેલા
સંસ્કૃત વિભાગાધ્યક્ષ,
શ્રી એન.એમ.શાહ આર્ટ્સ-એન્ડ કોમર્સ કોલેજ,
શંખેશ્વર તા.સમી જિ.પાટણ(ઉ.ગુ.)

પ્રસ્તાવના :-

સુભાષિતો અને સૂકિત(સુ + ઉકિત)ઓ એ તો સાહિત્યનો અમૂલ્ય જ્ઞાનભંડાર છે. જીવનના અનુભવોનો નિચોડ તેમાં સૂત્રાત્મક રીતે પ્રગટ થાય છે. જીવનના અનુભવોને સંકલિત કરીને તે અનુભવોને વ્યવહારમાં સાકાર કરવા માટેનું વિવેકપૂર્ણ તત્ત્વજ્ઞાન આ સુભાષિતો અને સૂકિતઓ દ્વારા સરળ, સુલભ અને સુબોધ શૈલીમાં અભિવ્યક્ત કરવામાં આવ્યું હોય છે. તેમાંથી ટપકતી સૂઝ અને સમજણ, વ્યકિતને જીવન વ્યવહારમાં પ્રત્યેક પગલે પથદર્શક બને છે. જ્યારે સમાજને સંવાદિતાના સર્જનમાં અને દેશને અખંડિતતા જાળવવામાં ઉપકારક બને છે.

આવી અનેક સૂકિતઓ અને સુભાષિતો દરેક ભાષાના સાહિત્યમાં વેરવિખેર પડેલા હોય છે. તેમાંય સંસ્કૃત ભાષામાં તો આવી સૂકિતઓનો અને સુભાષિતોનો અમૂલ્ય ખજાનો છે. તે સાહિત્ય સાગરમાં એવા એવા રત્નો છે કે જે માનવના જીવનપથને સૂઝ, સંસ્કાર અને સમજણથી પ્રકાશિત કરી શકે. એટલું જ નહીં બાળકોને જ્ઞાન સાથે ગમ્મત, ચુવાનોને વ્યવહારમાં માર્ગદર્શન, ગૃહસ્થીને સુખ-દુઃખમાં દિલાસો અને હિંમત તેમજ માનવમાત્રને ભવસાગર પાર કરવામાં શક્તિ પ્રદાન કરી આ સૂકિતઓ સંસાર સમુદ્રમાં દીવાદાંડીરૂપ બને છે. આવા અગાધ સંસ્કૃત સાગરમાંથી કવિકુલગુરુ કાલિદાસ ગ્રથિત “ કુમારસંભવ ” મહાકાવ્યના તૃતીય સર્ગ(મદન દહન)માંથી થોડીક સૂકિતઓ અને સુભાષિતો વીણી પ્રસ્તુત શોધ નિબંધમાં સંગ્રહિત અને સંકલિત કરવાનો નમ્ર પ્રયાસ કર્યો છે.

પ્રસ્તુત સર્ગના પ્રથમ શ્લોકમાં જ મહાકવિ કાલિદાસે અર્થાન્તરન્યાસ અલંકારના માધ્યમથી શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં એક વ્યવહારિક સત્ય સુંદર રીતે રજૂ કર્યું છે. જેમ કે...

પ્રાયઃ પ્રમૂળાં આશ્રિતેષુ ગૌરવં પ્રયોજનાપેક્ષિતયા ચલમ્ ।^૧

અર્થાત્ :- “ ઘણું કરીને સેવકો તરફનું સ્વામીઓનું ગૌરવ (સન્માન) પ્રયોજન મુજબ પલટાવું રહે છે. ”

પડ્યાં. સામાન્ય રીતે ઇન્દ્રે કામદેવ ઉપર લક્ષ્ય કેન્દ્રિત કર્યું ન હોત પણ અત્યારે ઇન્દ્રને કામદેવ પાસે અગત્યનું કામ કરાવવાનું હતું. એટલે તેના તરફ આદર, ગૌરવથી જુએ છે. પોતાનું પદગૌરવ ન જોતાં અત્યારનું કાર્યગૌરવ જોઈ વ્યવહારદક્ષ ઇન્દ્ર તેનો આદર કરે છે.

મોટા માણસો કે સત્તાસ્થાને રહેલા વ્યક્તિઓની આ એક પદ્ધતિ હોય છે કે પરિસ્થિતિને પિછાણી તેને અનુરૂપ કાર્ય કઢાવી લેવું તેમાં મોભાનો કે માનનો પ્રશ્ન ન વિચારતાં કાર્યસિદ્ધિ જ મહત્વની ગણે છે. સ્વામીઓ પ્રયોજન પ્રમાણે પોતાના સેવકો તરફનો આદરભાવ બદલતા રહેતા હોય છે. એટલે કે સેવકો તરફ સ્વામીઓનો સન્માનભાવ પરિસ્થિતિવશ બદલાતો રહે છે. અર્થાત્ કામ મહત્વનું હોય અને સેવકો પાસે કરાવવાનું હોય તો સ્વામી સેવકો તરફ આદર વધારી મૂકે છે. બાકી તો ઉપરી અધિકારીનું સેવકો તરફનું વર્તન અને વલણ તો બહુ સ્પષ્ટ અને જાહેર છે.

ઇન્દ્રની આજ્ઞા જાણવા માટે કામદેવ પ્રશ્ન કરતાં કહે છે, કે-
અનુગ્રહં સંસ્મરણપ્રવૃત્તમિच्छामિ સંવર્ધિતુમાજ્ઞયા તે ।^૨

અર્થાત્ :- “ સ્મરણથી શરૂ થયેલો અનુગ્રહ તમારી આજ્ઞાથી વધે તેમ હું ઇચ્છું છું. ”

પ્રસ્તુત પંકિત દ્વારા કામદેવનું એક બડાઈખોર, આત્મશ્લાઘાપ્રવણ તેમજ ચાપલૂસી કરતા સેવક તરીકેનું વ્યક્તિત્વ પ્રગટ થાય છે. કામદેવ કહે છે કે તમે મને યાદ કર્યો એ તમારી મહેરબાની. આપની મારા ઉપર પૂર્ણ કૃપા છે. એ ત્યારે જ સમજાય કે આપ મને આજ્ઞા આપો, એટલે કે ઇન્દ્રની આજ્ઞા પાર પાડીને કામદેવ અનુગ્રહને વધારવાની ઇચ્છા રાખે છે. પ્રથમ અનુગ્રહ “પ્રવૃત્ત” થાય પછી જ સંવર્ધન થાય.

આમ અહીં સામાન્ય સેવક એવા પોતાને યાદ કરવા બદલ કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરતા કામદેવ ઇન્દ્રને કામ બતાવવા પિનંતી કરે છે.

કાલિદાસ એક સુંદર dramatic irony નાટ્યાત્મક વક્રોક્તિ પ્રયોજી જણાવે છે, કે -

कुर्याँ हरस्याघपि पिनाकपाणेर्धैर्युच्चयति के मम धन्विनोच्चये ।^૩

અર્થાત્ :- “ પિનાક ઘનુષ્ય ધારણ કરનાર શિવના ધૈર્યને પણ ડગાવી નાખું, તો પછી બીજા ઘનુર્ધારીઓ મારી આગળ શું (ગણતરીમાં) ? ”

સ્વામીને સહાયભૂત થવા સેવક એવો કામદેવ ઇન્દ્રની આગળ આત્મશ્લાઘાની પરાકાષ્ઠા સમાન પ્રસ્તુત પંકિત ઉચ્ચારે છે. તેને પોતાની શક્તિ પરત્વે એટલો બધો વિશ્વાસ છે, કે પોતે પુષ્પોનાં બાણ ધરાવતો હોવા છતાં વસંત જેવા મિત્રની સહાય લઈ પિનાકપાણિ એવા શંકરને પણ સંયમથી ચલાયમાન કરી શકે તો પછી અન્યની તો શું પિસાત ? કામદેવ ઇન્દ્રને પોતાની અમર્યાદ શક્તિનું ભાન કરાવવામાં મહાદેવજીનો ઉલ્લેખ કરે છે. અલબત્ત પોતે આમ કરવું પડશે એનો એને લેશમાત્ર પણ વિચાર નહીં હોય,

પણ ટૂંક સમયમાં જ આ કાર્ય કરવા જતાં મહાદેવના ઘેર્યની રચુતિ તો નથી થતી, પણ કામદેવના દેહનો નાશ થઈ જાય છે. કેવી નાટ્યાત્મક વક્રોક્તિ !

સારા સ્વામીઓ પોતાના સુયોગ્ય સેવકોની શક્તિનો યથાયોગ્ય સ્થળે ઉપયોગ કરવાનું ચૂકતા નથી. કોની કેટલી તાકાત છે. એ જોઈને જ કાર્યભાર સોંપાય છે. આ વાતને કવિ એક સુંદર ઉદાહરણ દ્વારા સુભાષિત રૂપે સમજાવે છે. જેમ કે -

વ્યાદિશ્યતે ભૂધરતામવેક્ષ્ય કૃષ્ણેન દેહોદ્વહનાય શેષઃ ।^૪

અર્થાત્ :- “ પૃથ્વી ધારણ કરવાની શક્તિ જોઈને વિષ્ણુએ શેષનાગને (પોતાનો) દેહ ધારણ કરવાનો આદેશ આપ્યો છે. ”

પ્રસ્તુત સૂક્ત દ્વારા ઇન્દ્ર પોતાની અને મદનની વચ્ચે એક ભેદરેખા દોરે છે. પોતે સ્વામી છે અને મદને તો માત્ર શેષનાગની જેમ તેની આજ્ઞાનું વહન કરવાનું છે.

દેવોને સેનાપતિરૂપ અર્થની પ્રાપ્તિ, શિવ-પાર્વતીનાં સંયોજનરૂપ અન્ય અર્થ ઉપર આધારિત છે અને માટે ઇન્દ્ર કહે છે, કે કામદેવની મદદ અત્યંત આવશ્યક છે. કારણ કે શિવ-પાર્વતીનું મિલન આપમેળે તો અસંભવ છે. જે મદનથી જ શક્ય બની શકે. આ વાત સમજાવતાં કવિ ઇન્દ્ર મુખે એક ઉપમા પ્રયોજે છે. બીજમાંથી અંકુર ફૂટવા માટે જમીન ખેડવી, ખાતર નાંખવું, બીજ ઢાંકી દેવું વગેરે બધું જ જરૂરી છે. પરંતુ પાણી વગર તો બીજ ઉગે જ નહીં. એટલે બીજને ઊગવા માટે પાણી ખાસ કારણરૂપ છે. ન્યાયશાસ્ત્ર પ્રમાણે કોઈપણ કાર્યને માટે ત્રણ કારણોની અપેક્ષા રહે છે. (૧) સમવાયિકારણ, (૨) અસમવાયિકારણ અને (૩) નિમિત્તકારણ. આ સૌમાં સમવાયિકારણ કે જેને વેદાંતમાં ઉપાદાનકારણ કહેલ છે તે અત્યંત મહત્વનું છે. તેમ અહીં શિવ-પાર્વતીના મિલનરૂપ કાર્યની સિદ્ધિ માટે કામદેવ અગત્યનું ઉત્તમ કારણ છે. તેના વગર તો ચાલે જ નહીં. આ વાતને કવિ સુભાષિતરૂપે ટાંકતા જણાવે છે કે -

અપેક્ષતે પ્રત્યયમુત્તમં ત્વાં બીજાહકુર પ્રાગુદયાદિવામ્ભઃ ।^૫

અર્થાત્ :- “જેમ બીજ પાંગરતાં પહેલાં પાણીની, તેમ તે (કાર્ય) તારી અપેક્ષા રાખે છે.”

યશોધરા એ સામાન્ય રીતે સૌ જનની હૃદયેચ્છા હોય જ અને તે સર્વજનવાંચિછત યશ, કીર્તિની લાલચ આપી ઇન્દ્ર કામદેવને કાર્ય કરવા પ્રોત્સાહિત કરતા જણાવે છે, કે -

અપ્યપ્રસિદ્ધં યશસે દિ પુંસામનન્યસાધારણ એવ કર્મ ।^૬

અર્થાત્ :- “ અપ્રસિદ્ધ છતાં વિશિષ્ટ પ્રકારનું કામ પુરુષોને યશ અપાવે છે.”

ઇન્દ્ર કામદેવને શાબાશી આપીને સર્વસાધારણ નિયમ બતાવતાં કહે છે કે કોઈ કાર્ય અપ્રસિદ્ધ હોય છતાં ય જો બીજાં ન કરી શકે એવું

લોકોથી તે સાધ્ય નથી જ. બીજી રીતે કહીએ તો અદ્વિતીય શક્તિ માંગી લેતા અપ્રસિદ્ધ કાર્ય સાધવાનો યશ અનેરો હોય છે.

કપિ મિત્રતાનું ગૌરવ કરતાં જણાવે છે, કે -

સમીરણો નોદયિતા ભવેતિ વ્યાદિશ્યતે કેન હુતાશનસ્ય ।^૭

અર્થાત્ - “ તું અગ્નિનો પ્રેક્ષ થા એમ પવનને કોણ કહેવા જાય છે.

(કોઈ જ નહીં.)”

આમ, અહીં ઈન્દ્ર કામદેવને પ્રોત્સાહન આપતાં અગ્નિ અને વાયુનું દષ્ટાંત આપે છે. એટલે કે “ A Friend in need is a Friend indeed. ” મુજબ મિત્રતાનું ગૌરવ વધાર્યું છે.

તો વળી,માણસ માત્રના સર્જનમાં સર્જનહારે કંઈકને કંઈક ઉણપ-અધુરપ રાખી જ હોય છે. કર્ણેણું કુલ દેખાવમાં સુંદર છે,પરંતુ તેમાં સુગંધનો અભાવ હોવાથી પોતાની જાતને કોસતું હતું,દુઃખી કરતું હતું. જોનારના મનને પણ દુઃખી કરતું હતું. આ સત્યને ઉજાગર કરતાં કપિ જણાવે છે, કે -

પ્રાયેણ સામગ્ર્યવિધૌ ગુણાનાં પરાહ્મુખી વિશ્વસૃજઃ પ્રવૃત્તિઃ ।^૮

અર્થાત્ - “ મોટે ભાગે ગુણોની પૂર્ણતા પ્રદાન કરવાની બાબતમાં સૃષ્ટિના સર્જનહારની પ્રવૃત્તિ અવળી હોય છે. ”

આવા જ પિયારને પ્રગટ કરતો શ્લોક જુઓ -

શશિનિ ખલુ કલંકઃ કણ્ઠકં પદ્મનાલે,યુવતિકુચનિપાતઃ , પક્વતા કેશજાલે ।

જલાધિજલમપેયં,પણ્ડિતે નિર્ધનત્વં ,વયસિ ધનવિવેકો,નિર્વિવેકો વિધાતા ।।

અર્થાત્ - “ બ્રહ્માએ ચંદ્રમાં કલંક, કમળની દાંડીમાં કાંટા, યુવતિઓના સ્તનોમાં શિથિલતા, વાળ સફેદ થઈ જવા, દરિયાના પાણી પીવા માટે અયોગ્ય અને પંડિતમાં દરિદ્રતા મૂક્યાં છે.”

શિવજી સારે જ યોગી હતા. એમનું ઘૈર્ય અચળ છે. આ વાત કપિ એક અર્થાન્તરન્યાસ દ્વારા સુંદર રીતે જણાવે છે, કે-

આત્મેશ્વરાણાં ન હિ જાતુ વિઘ્નાઃ સમાધિભેદપ્રભવો ભવન્તિ ।^૯

અર્થાત્ - “ જે પોતાના ચિત્તને વશ કરી શકે છે, તેવાની સમાધિ તોડવામાં વિઘ્નો કદાપિ સમર્થ થતાં નથી.”

કામદેવ દ્વારા શિવને ચલાયમાન કરવાનો સંપૂર્ણ પ્રયત્ન થયો હોવા છતાં શિવ ઉપર તેની કોઈ જ અસર થઈ નહીં એ વાત કપિ સુભાષિત દ્વારા સુંદર રીતે કહી શક્યા છે. આમ, અહીં એક સનાતન સત્ય રજૂ કર્યું છે.

આ જ પિયાર કાલિદાસે ‘કુમારસંભવ’ના પ્રથમ સર્ગ માં પણ રજૂ કર્યો છે. જેમ કે-

विकारहेतौ सति विक्रियन्ते ।

येषां न चेतांसि ते एव धीराः ।।^{१०}

આમ, ઘૈર્યની સાક્ષાત મૂર્તિ સમા શિવજીને આવા પ્રલોભનો ક્યાંથી ડગાવી શકે ?

સમર્થ વ્યક્તિઓ જે કંઈ બોલે છે તે સાર્થક હોય છે. એમના કથનમાં પિસંવાદિતતા કોઈ દિવસ હોતી નથી. આ વાત દર્શાવવા મહાકવિ એક સુંદર ‘અર્થાન્તરન્યાસ’ વાપરી પ્રસ્તુત સુભાષિત રજૂ કરે છે.

न हीश्वरव्याहृतयः कदाचित्पुष्णन्ति लोके विपरीतमर्थम् ।^{११}

અર્થાત્ - “ કારણ કે ઈશ્વરનાં વચનો ક્યારેય જગત્માં ઊલટા અર્થને પોષતાં નથી.”

આમ, અહીં પાર્વતીને આશીર્વાદ આપતાં શિવની વાણીમાં સરચાઈનો રણકો છે અર્થાત્ શિવનું વચન સંપૂર્ણ સત્ય છે. એ વાતને કવિ સુભાષિતના માધ્યમથી સુ-પેરે રજૂ કરે છે.

મહાદેવે પાર્વતીની માળા સ્વીકારી. એ જ વખતે લાગ જોઈને કામદેવે ‘સંમોહન’ નામનું બાણ તાક્યું ને શિવને ‘ઘાયલ’ કરવા તત્પર થયો. કોમળ લાગણીઓને ઉત્તેજિત કરનાર કામદેવના આયુધો પણ કોમળ છે. તે ‘સંમોહન’ નામનું બાણ શિવ પર ફેંકવા ચઢાવે છે, તે વાત કવિ પ્રસ્તુત સૂક્તિ દ્વારા જણાવે છે.

सम्मोहनं नाम च पुष्पधन्वा धनुष्यमोघं समधत्त बाणम् ।^{१२}

અર્થાત્ - “ કામદેવે પણ પોતાના સંમોહન નામના અમોઘ બાણને ધનુષ્ય ઉપર

ચઢાવ્યું.”

કામદેવના સંમોહન બાણની અસરથી શિવ ચલિત થયા. પણ જેમ ચન્દ્રોદય વખતના સાગરની હાલત થાય તેવી હાલત શિવની થઈ. પાર્વતીના મુખચન્દ્રના ઉદયથી શિવના ઘૈર્યસાગરમાં સહેજ ક્ષોભ થયો. શિવાના બિમ્બફળ જેવા ઓષ્ઠવાળા મુખ પર શિવે સ્પૃહાપૂર્વક ત્રણેય નેત્રો ફેરવ્યાં એટલે કે પાર્વતીનું સૌંદર્ય જોવા માટે શિવને બે નેત્રો ઓછા પડ્યાં. આ વાત કવિ સુભાષિત દ્વારા જણાવતાં કહે છે, કે-

उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ।^{१३}

અર્થાત્ - “ બિમ્બફળના જેવા અધરોષ્ઠવાળી પાર્વતીના મુખને પોતાની ત્રણે આંખો

વડે જોવા લાગ્યાં.”

કામદેવે શિવના તપમાં વિઘ્ન નાખ્યું તેથી શિવ ભારે ગુસ્સે થયા અને કામદેવને ત્રીજા નેત્રમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ અગ્નિથી ભસ્મીભૂત કરી નાંખ્યો.

એટલે કે દેવોએ શિવજીના નેત્રમાંથી અગ્નિ નીકળતો જોયો અને તેને શાન્ત કરવા પિનવણી કરી એટલામાં તો શિવના તૃતીય નેત્રમાંથી નીકળેલી જવાળાઓએ કામદેવને બાળી નાંખ્યો. આ વાતને કપિ સુભાષિત રૂપે જણાવતાં કહે છે, કે -

તાવત્સ વહ્નિર્ભવનેત્રજન્મા ભસ્માવશેષં મદનં ચકાર ।^{૧૪}

અર્થાત્ - “ ત્યાં સુધીમાં શંકરના (ત્રીજા) નેત્રમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ તે અગ્નિએ

કામદેવને ભસ્માવશેષ કરી નાંખ્યો.”

આમ, દેવાની પ્રાર્થના હજુ તો મહાદેવ સુધી આકાશમાંથી પહોંચે ત્યાં સુધીમાં તો મદન નામશેષ થઈ ગયો હતો.

આમ, પંચમહાકાવ્યોમાં સ્થાન પામેલ કપિકુલગુરુના પ્રસ્તુત મહાકાવ્યના તૃતીય સર્ગમાં રહેલ સૂક્તિ-સુભાષિતો જીવનની સફળતાની દિશામાં પ્રવેશ કરતા પ્રત્યેકને માર્ગદર્શન કરી શકે એવા છે. સામાન્યથી શરૂ કરી આત્મજ્ઞાની સૌ કોઈને ઉપયોગી થાય તેવા છે. માનવમાત્રના જીવનને અલંકૃત કરે છે. સમૃદ્ધ કરે છે.

-:: પાદટીપ ::-

- (૧) કુમારસમ્ભવમ્ -૩-૧ ।।
- (૨) તત્રૈવ -૩-૩ ।।
- (૩) તત્રૈવ -૩-૧૦ ।।
- (૪) તત્રૈવ -૩-૧૩ ।।
- (૫) તત્રૈવ -૩-૧૮ ।।
- (૬) તત્રૈવ -૩-૧૯ ।।
- (૭) તત્રૈવ -૩-૨૧ ।।
- (૮) તત્રૈવ -૩-૨૮ ।।
- (૯) તત્રૈવ -૩-૪૦ ।।
- (૧૦) તત્રૈવ -૧-૫૯ ।।
- (૧૧) તત્રૈવ -૩-૬૩ ।।
- (૧૨) તત્રૈવ -૩-૬૬ ।।
- (૧૩) તત્રૈવ -૩-૬૭ ।।
- (૧૪) તત્રૈવ -૩-૭૨ ।।

વાલ્મીકિ રામાયણમાં સીતાની અગ્નિપરીક્ષા

-બાલસ મોહન રાણા

ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રતીકસમા બે આર્ષકાવ્યોમાં વાલ્મીકિરચીત રામાયણ આદ્ય છે. રામાયણમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનું દર્શન કરાવતા અસંખ્ય પ્રસંગો વર્ણિત છે. સાથે-સાથે એવા પાણ કેટલાક રહસ્યમય પ્રસંગો છે. જેના ઉકેલો શોધવાનો અનન્ય પ્રયાસ થવા છતાં સંતોષકારક ઉત્તરો મળ્યા નથી. આવા રહસ્યાત્મક પ્રસંગોમાં વાલીવધપ્રસંગ, સીતાવિભાવિપસંગાદિ છે. આવા જ પ્રસંગોમાનો એક તે સીતાની અગ્નિપરીક્ષા.

પ્રસ્તુત પ્રસંગ અને સીતા વચ્ચે એવું સામંજસ્ય છે કે સીતા શબ્દ કાને પડતા તરત જ અગ્નિપરીક્ષા આંખો સમક્ષ ઉપસ્થિત થાય અને અગ્નિપરીક્ષા શબ્દ સાંભળતા તુરંત સીતાની પ્રતિકૃતિ મનઃચક્ષુ સમક્ષ ઊભી થાય છે. આ બન્ને શબ્દો એકમેકની સાથે એવા ગૂંથાય ગયા છે. કે તેમને અલગ પાડવા ખૂબ મુશ્કેલ છે. રામાયણકાળથી માંડીને સામ્પ્રત સમય સુધી આ પ્રસંગ ચર્ચાનું કેન્દ્ર બન્યો છે. કેટલાક સીતાની અગ્નિપરીક્ષાને લઈને તેને યોગ્ય ગણાવી રામનો પક્ષપાત કરે છે. તો કેટલાક આ પરીક્ષામાં સીતાને અન્યાય થયો હોવાની વાત કરે છે. આમ આ પ્રસંગ માનવસમુદાયને બે પક્ષમાં વહેંચી નાખે છે. તો વળી કેટલાક નારીવર્ગ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ બતાવતાં સીતાને સમગ્ર નારીવર્ગનું પ્રતીક ગણી આ પરીક્ષા દ્વારા સમગ્ર નારીવર્ગની પરીક્ષા થઈ હોવાનું અને તે દ્વારા નારીની વિવશતા અને લાચારી તરફ અંગુલીનિર્દેશ કરે છે. તો એક એવો વર્ગ પણ મળી આવે છે જે આમાના કોઈપણ પક્ષમાં ન ફસાતા આ પરીક્ષાને કેટલેક અંશે યોગ્ય તો કેટલેક અંશે અયોગ્ય ઠેરવી બન્ને હલેસામાં પગ રાખે છે. આમ તેઓ રામ કે સીતા બન્નેમાંથી કોઈએકનો પક્ષ ન લેતા એક તટસ્થ વિવેચકની ભૂમિકા અદા કરે છે.

આમ રામાયણમાં નિર્દિષ્ટ સીતાની અગ્નિપરીક્ષા એ એક સળગતો પ્રશ્ન ભારતીય સમાજ માટે રહ્યો છે. મુળકે-મુળકે *ભતિર્ભિન્ના* જેવી સ્થિતિ આ પ્રસંગ સંદર્ભે છે. તેથી સાવધાનીથી શાંતચિત્તે વિચાર કર્યા બાદ જ પ્રસ્તુત પ્રસંગને લેવો જોઈએ. કારણકે વગર વિચાર્યે મિથ્યા પ્રલાપ કરવાથી ભારતીય સમાજના આ બે મહાન અને ઉજ્જવળ પાત્રોમાંથી કોઈએકને અન્યાય થવાનો ભય રહે છે. આથી અહીં પ્રસ્તુત લેખમાં વાલ્મીકિ રામાયણના સંદર્ભમાં પ્રસ્તુત સીતાની અગ્નિપરીક્ષાંપી વિષમ પ્રશ્નને ઉજાગર કરવાનો અને શક્ય તેટલું પારદર્શક નિરાકરણ કરી સમાધાન સાધવાનો અનન્ય પ્રયાસ હાથ ધરેલ છે.

સીતાને અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવા વિવશ કરતા રામનાં ઉપાલમ્બપૂર્ણ વાક્યો કોઈપણ માણસની આંખો ભીની કરી દે તેવાં છે. વિભીષણ દ્વારા પોતાની સમક્ષ લાવવામાં આવેલી સીતાને રામ કહે છે કે , હે ભદ્રેઠે સમરાંગણમા શત્રુને પરાજિત કરીને તને છોડવી પુરુષાર્થ દ્વારા જે કંઈ પણ કરી શકવા સમર્થ હતું. તે સર્વે કર્યું. હવે મારા અમર્ષનો અંત થયો છે. મારા પર લાગેલા કલંકને મેં ધોઈ નાખ્યો. હનુમાન દ્વારા લાંઘવામાં આવેલ સમુદ્રંપી કાર્યને આજે સફળતા મળી. સુગ્રીવનો સેનાસહિત પરિશ્રમ નિષ્ફળ નથી થયો. તથા વિભીષણનો પણ પોતાના ભાઈને ત્યાગવાનો પરિશ્રમ સાર્થક નીવડ્યો છે. પોતાના તિરસ્કારનો બદલો વાળવા મનુષ્યનું જે કર્તવ્ય છે. તે સર્વે મેં માનવરક્ષાની અભિલાષથી રાવણવધ કરીને પૂર્ણ કર્યું, પણ તને ખબર હોવી જોઈએ કે આ બધો પરિશ્રમ તારા માટે થયો નથી. એ તો મારા કુળ પર લાગેલા કલંકને ધોઈ નાખવા માટે થયો છે.^૧

૧. *પ્રવ્યાતસ્યાત્મતંશસ્ય ન્યક્ત્વં ચ પરિમાર્જતા ।*

- રામાયણ-યુદ્ધકાંડ-૧૧૫-૧૬

રામને પોતાનું સર્વસ્વ અર્પી ચૂકેલી, હૃદયમાં તથા અંગે-અંગમાં માત્ર રામનો જ વાસ અનુભવતી સીતા માટે આ વચનો અગ્નિપરીક્ષાથી કંઈ ઓછા ન હતા. જેની રાહમાં શત્રુના ઘરમાં અને તે પાણ રાવાણ જેવા રાક્ષસના ઘરમાં લાંબો સમય અનેક વિષમ પરિબળોની વચ્ચે માત્ર એક આશાના તંતુના સથવારે કે રામ મારો ઉદ્ધાર કરશે એવી આશામાં દેહ ટકાવી રાખતી સીતા માટે *ન ત્વદર્શ્યં મયા કૃતઃ* । રામનું આ વચન એટલું અંતર કરી નાખે છે કે જે સીતા માટે દૂર કરવું ખૂબ જ અસહ્ય છે. હજી કંઈક ઘટતું હોય તેમ રામ કહે છે કે

પ્રાપ્તચારિત્રસંદેહા મમ પ્રતિમુખે સ્થિતા । રામાયણ-યુદ્ધકાંડ-૧૧૫-૧૭
જેવી રીતે આંખના રોગીને દીવાની જ્યોતિ, તેમ આજે તું મારા માટે અપ્રિય થઈ છો. આથી તારી ઈચ્છાનુસાર તું જઈ શકે છે. હવે તારામાં મારું કોઈ પ્રયોજન નથી. એવો કોણ પુરુષ હશે જે બીજાના ઘરમાં રહેલી સ્ત્રીને સ્વીકારે રાવાણે તારા પર કુદૃષ્ટિ નાખીને તને અપવિત્ર કરી છે. આથી મહાનકુલોત્પન્ન એવો હું તને કેવી રીતે ગ્રહણ કરી શકું. તેથી મારી તારામાં કોઈ આસક્તિ કે મમતા નથી. આથી જ્યાં તને સુખ મળે ત્યાં તારું મન પરોવ.

પોતાના પતિ દ્વારા આટલા વિશાળ જનસમુદાયની સમક્ષ પોતાના માટે આવી વાત થતા સીતાને ખૂબ વ્યથા થઈ. જેનું શરણ એકમાત્ર શ્રીરામ જ હોય અને તે પાણ આવા કપરા સમયે સાથ છોડી દે તો સીતા માટે મૃત્યુ સિવાય અન્ય કોઈ રસ્તો રહેતો નથી. પાણ સીતા એમ હિંમત હારીને બેસી રહેનારી સ્ત્રીઓમાની નથી. તે પોતાને નિર્દોષ જાહેર કરતા રામને કહે છે કે

ન તથાઙ્ગિમ મહાભાહો યથા મામવગચ્છસિ।
પ્રત્યયં ગચ્છ મે સ્વેન ચારિત્રેણૈવ તે શપે ।।

-રામાયણ- યુદ્ધકાંડ-૧૧૬-૬

નીચ જાતિની સ્ત્રીઓને જોઈને મારા પર સંદેહ કરવામાં આવતો હોય તો તે ઉચિત નથી. રાવાણે મારા શરીરનો સ્પર્શ કર્યો તેમા મારી વિવશતા કારણભૂત છે. મારે અધીન મારું હૃદય તો આપમાં જ સ્થિર છે. મારી ઉત્પતિ ભૂતલથી થઈ છે. આથી હું માનવજાતિથી વિલક્ષણ છું.

રામને ઉપર્યુક્ત વચનો કહી સીતાએ લક્ષ્મણને ચિતા તૈયાર કરવા કહ્યું. ચિતા મારા દુઃખની દવા છે. મારા સ્વામી મારા ગુણોથી પ્રસન્ન નથી. તેઓએ ભરી સભામાં મારો પરિત્યાગ કર્યો છે. આથી મારા માટે અગ્નિપ્રવેશ સિવાય અન્ય કોઈ વિકલ્પ નથી. તેથી હું *પ્રવેક્ષ્યે હવ્યવાહનમ્* । આમ રામ દ્વારા ત્યજાયેલી સીતાએ રામને પોતાની શુદ્ધતાની પરીક્ષા માટે અંતે અગ્નિનું શરણ લીધું. ત્યારબાદ સીતાએ રામની પરિક્ષા કરી દેવતાઓ અને બ્રાહ્મણોને પ્રાણામ કર્યા તથા અગ્નિદેવને કહેવા લાગી.

યથા મે હૃદયં નિત્યં નાપસર્પીતિ રાધવાત્ ।
તથા લોકસ્ય સાક્ષી માં સર્વતઃ પાતુ પાવકઃ ।।

કમળા મનસા વાચા યથા નાતિચરામ્યહમ્ ।
રાધત્વં સવધમજ્ઞ તથા માં પાતુ પાવકઃ ।।

-રામાયણ- યુદ્ધકાંડ-૧૧૬-૨૫,૨૭

અર્થાત્ જો મારું હૃદય એક ક્ષણ માટે પાણ શ્રીરામથી દૂર ન હોય અને કર્મ, મન, વચન તથા ક્રિયાથી સર્વધર્મજ્ઞાતા શ્રીરામનું મેં અતિક્રમાણ ન કર્યું હોય તો અગ્નિદેવ મારી રક્ષા કરે. આમ કહી સીતાએ અગ્નિદેવની પરિક્ષા કરી પોતાની જાતને અગ્નિમાં હોમી દીધી. સીતાના અગ્નિપ્રવેશથી ચારેબાજુ હાહાકાર થવા લાગ્યો. તથા શ્રીરામ મનથી ઘાણા દુઃખી થયા.

રામાયણમાં નિરૂપિત ઉપર્યુક્ત પ્રસંગની યોગ્યાયોગ્યતા નીચેના સંદર્ભે ચર્ચી શકાય

- * રામ અને સીતા કોઈ સાધારણ માનવ ન હતાં. તેઓ જગતના માતા-પિતા વિષ્ણુ અને લક્ષ્મીના અવતાર હતાં. તેઓ જગતના કલ્યાણ અને રાવાણના નાશ માટે મનુષ્યયોનિમાં અવતર્યા હતાં. રામને દેવીતત્ત્વ તરીકે કે ઈશ્વર તરીકે સ્થાપિત કરતાં અનેક વિધાનો વાલ્મીકિએ રામાયણમાં આપેલ છે.

કર્તા સર્વસ્ય લોકસ્ય શ્રેષ્ઠો જ્ઞાનવિદાં વિભુઃ । રા.યુ.-૧૧૭-૬

કથં દેવગણશ્રેષ્ઠમાત્માનં નાવબુદ્ધયસે । રા.યુ.-૧૧૭-૬

ત્રયાણામપિ લોકાનામાદિકર્તા સ્વયંપ્રભુઃ રા.યુ.-૧૧૭-૭

અન્તે ચાદૌ ચ મદ્યે ચ દદશ્યતે ચ પરંતપ । રા.યુ.-૧૧૭-૮

ભવાન્નારાયણો દેવઃ શ્રીમદ્ભક્તસુધઃ પ્રભુઃ । રા.યુ.-૧૧૭-૧૩

રામ इत्यभिविख्यातस्त्रિषુ લોકેષુ માનદ । રા.ઉ.-૫૧-૧૮

આથી આવા દેવીતત્ત્વો માટે અગ્નિપરીક્ષા એ કોઈ મહાન ઘટના ન બનતા લીલા માત્ર બની રહે છે.

- * જગતમાં ત્રણ પ્રકારની સત્તાઓ વદ્યમાન હોય છે. રામ અને સીતા પારમાર્થિક દષ્ટિએ સ્વયં જગતને ઉત્પન્ન કરનાર પુરુષ-પ્રકૃતિ સમાન છે પણ મનુષ્યયોનિમાં હોવાથી ઈશ્વર હોવા છતાં અમુક માનવવ્યવહારો ભગવાને પણ કરવા પડતા હોય છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણએ પણ આ પ્રકારના માનવવ્યવહારો કરેલા તેમ શ્રીરામ પણ રાવાણવધ માટે સક્ષમ હોવા છતાં વનગમન, સીતાહરણાદિ વ્યવહારોમાંથી પસાર થયા. આ જ વ્યાવહારિક સત્તા છે. આથી જ તો ભગવાન પોતાને દશરથપુત્ર તરીકે ઓળખાવે છે.^૩

- * અગ્નિપરીક્ષાએ માત્ર સીતાની જ નહીં પણ સમગ્ર માનવજાતિની અને તેમાં પણ સમગ્ર નારી જાતિની છે. તે સમાજના રીતરિવાજો, વહેમો, માન્યતાઓ વગેરેનો ભોગ બનતી સમસ્ત નારી જાતિની પરીક્ષા હતી કારણકે સીતાએ અગ્નિપરીક્ષા આપીને એક મર્યાદાનું સીમાચિહ્ન ઊભું કર્યું છે. જે અનુવર્તી નારીસમાજ માટે પ્રતીકરૂપ છે. વળી સમાજનો નિયમ છે કે જે આચરણ શ્રેષ્ઠ જન આચરે તેને સામાન્યજન પણ અનુચરે છે.^૪

- * સીતા પાસેથી અગ્નિપરીક્ષા રામે નથી લીધી, પણ સીતાએ સ્વયં આપી છે. રામ દ્વારા ઉપાલભૂપૂર્ણ વાક્યોના ઉત્તરમાં સીતા જાતે જ લક્ષ્મણને ચિતા તૈયાર કરવાનું કહે છે.^૫ આથી તેના માટે રામને દોષી ઠેરવી ન શકાય.

૨. **સીતા લક્ષ્મીર્ભવાન્ વિષ્ણુર્દેવઃ કૃષ્ણઃ પ્રજાપતિઃ ।** રા.યુ.-૧૧૭-૨૭

૩. **આત્માનં માનુષં મન્યે સમં દશરથાત્મજમ્ ।** રા.યુ.-૧૧૭-૧૧

૪. **યદ્યદાચરતિ શ્રેષ્ઠસ્તત્તદેવેતરો જનઃ ।** -શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા-૩-૨૧

૫. **વિતાં મે કુરુ સૌમિત્રે વ્યસનસ્યાસ્ય ભ્રષજમ્ ।** રા.યુ. ૧૧૬-૧૮

- * રામને સીતા પર પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. તેણે સીતાને કહેલાં વચનો અને તદનુસાર સીતાનો અગ્નિમાં પ્રવેશ તે સમાજ માટે હતો. રામે સ્વ માટે નહીં પાણ લોકાનુરંજન માટે સીતાને મજબૂર કરી હતી. કારણ કે રામ માટે લોકોનું આરાધન એ સીતા કરતાં પાણ વિશેષ હતું.^૬
- * સીતા અગ્નિપરીક્ષામાંથી પસાર થઈ તેનો એક અર્થ તે રામના ક્રોધમાંથી પસાર થઈ એવો થાય છે. જગતની અનેક અગ્નિઓમાં એક ક્રોધાગ્નિનો પાણ સમાવેશ થાય છે અને આ ક્રોધાગ્નિને ભગવાનનો કોપ કહ્યો છે.^૭ આથી સીતાએ રામનાં સાંભળેલાં ઉપાલમ્બપૂર્ણ વચનો જ સાચી અગ્નિપરીક્ષા હતી.
- * રામને સીતાપ્રાપ્તિનો ઉર્ષ અને દુઃખ બન્ને હતાઃ જેમ પિતાને પુત્રી સાસરે જતાં ઉર્ષ અને દુઃખ બન્ને લાગાગીઓ થાય છે. તેમ રામને સીતા મળવાથી ઉર્ષ અને લોકમાનસથી દુઃખ એમ બન્ને લાગાગીઓ થઈ હતી. અહીં દુઃખનું કારણ સીતાની અગ્નિપરીક્ષા હતું. કારણ કે રામ જાણતા હોવા છતાં લોકવ્યવહાર ખાતર સીતાને આકરી પરીક્ષામાંથી પસાર થવા વિવશ કરવી પડી.
- * પત્ની માટે પતિની આજ્ઞા શિરોધાર્ય હોય છે. કારણકે પતિની આજ્ઞામાં રહેનાર સ્ત્રી જ સંસારમાં વંદનાને પાત્ર બને છે. સીતા પતિની આજ્ઞામાં રહેનારી સત્તી-સાધ્વી સ્ત્રી હતી. તે પોતાના પતિની આજ્ઞાને યોગ્યાયોગ્યનો વિચાર કર્યા વિના સ્વીકારી લેતી. આથી તેણે રામની સામે ઉપાલમ્બપૂર્ણ વચનો ન કહેતા અગ્નિપરીક્ષા આપી. આથી તેની લોકકીર્તિ દશેય દિશાઓમાં ફેલાઈ અને ચૈદેય લોક માટે તે વંદનાનું કેન્દ્ર બની. આથી જ સંસારની પૂજિત સ્ત્રીઓની યાદીમાં સીતા પ્રથમ છે.
- * માનવીય દષ્ટિએ વિચારીએ તો સીતાએ જીવાત્મા અને રામ પરમાત્માનું પ્રતીક છે. તથા રાવાણ માયાનું. આથી સીતાઈપી જીવાત્માને થયેલો રાવાણઈપી માયાનો સ્પર્શ પરમાત્માઈપી રામમાં એકીભૂત થવામાં વિઘ્નરૂપ હતો. જે કાર્ય અગ્નિ સિવાય કોઈ કરી શકે તેમ ન હતું.
- * રામે સીતા માટે ધનુષભંગ, સેતુનિર્માણ, રાવાણવધાદિ અનેક અસાધ્ય કાર્યો કર્યા, પાણ સીતાએ રામ માટે શું કર્યું ? એવા પ્રશ્નની સામે સીતાનું સ્વાભિમાન ન હાણાય અને પોતાના પ્રિયતમ માટે તે પાણ બધું કરી શકે તેમ છે. તેનો જવાબ માત્રને માત્ર અગ્નિપરીક્ષા સિવાય બીજો કયો હોઈ શકે.

૬. ર્નેહં દયાં ચ સૌભ્યં ચ ચદિ તા જાનત્રીમપિ ।

આરાધનાય લોકસ્ય મુંચતો નાસ્તિ મે વ્યથા ॥ -ઉત્તરરામચરિત-૧-૧૨

૭. અગ્નિઃ ક્રોધઃ.....। રામાયણ, યુદ્ધકાંડ-૧૧૭-૨૬

૮. સેષં હર્ષં ચ દૈન્યં ચ સદાતઃ પ્રાપ શત્રુહા । -રામાયણ- યુદ્ધકાંડ

- * રામ અને સીતા પૃથ્વી પરનું એવું યુગલ છે. જે અન્યત્ર મળવું મુશ્કેલ છે. જે જીવનની બધી અવસ્થાઓમાં સાથે રહેનાર છે. તેથી સીતાની અગ્નિપરીક્ષાએ માત્ર સીતાની નહીં પણ રામની પણ અગ્નિપરીક્ષા હતી. કારણકે બન્નેને સર્વે વેદનાઓ સાથે જ અનુભવાય છે. આથી તો રામ પણ સીતાના અગ્નિપ્રવેશ સમયે દુઃખી અવસ્થામાં જોવા મળ્યા. કારણ કે તેઓ એક-બીજાની વેદનાઓ, દુઃખો અને હૃદયની ભાવનાઓને જાણે છે. ૧૦
  - * અગ્નિપરીક્ષા પૂર્વેની સીતાનું વ્યક્તિત્વ પ્રેક્ષકોને કે વાચકોને એટલું નથી આકર્ષતું જેટલું અગ્નિપરીક્ષા પછીની સીતાનું વ્યક્તિત્વ આકર્ષે છે અને તેથી અત્યારે પણ સીતાનું નામ સાંભળતાં તેના જીવનચરિત્રના સર્વ પાસાઓમાંથી જનસમાજના માનસપટ પર અગ્નિપરીક્ષા જ પ્રથમ આવે છે. આમ અગ્નિપરીક્ષાએ સીતાના વ્યક્તિત્વને એક નવો ઓપ અર્પે છે.
  - * વાસ્તવમાં તો સીતાએ અગ્નિપરીક્ષા આપીને એવું સિદ્ધ કર્યું કે રામ કરતાં તેણે વધારે કુશળતા ભોગવી છે. આથી તો આપણાં ભજનોમાં કહેવાયું છે કે, “મારા રામ તમે સીતાની તોલે ના આવો”.
  - * પ્રસ્તુત પ્રસંગને સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ મૂલવીએ તો નાયક અને નાયિકાના મિલન સમયે બન્નેના મનનું સ્પષ્ટીકરણ અને સમાધાન થવું આવશ્યક છે. એટલે કે બન્નેના મનમાં એક-બીજા માટે શલ્ય ન રહેવું જોઈએ. તે મુજબ અહીં સીતાના અપવિત્રતા સંદર્ભે રામના શલ્યરૂપી કાંટાને દૂર કરવો આવશ્યક હતો અને તેના નિવારણાર્થે અગ્નિપરીક્ષા જરૂરી હતી.
  - * સીતા સત્ય અને પવિત્ર જ હતી. તે બાબતની સાક્ષી તેણે અગ્નિપ્રવેશ કરવાના નિર્ણયમાં અને અગ્નિદેવ તથા સમસ્ત દેવગણને ઉચ્ચારેલા ઉદ્ઘારોમાંથી દ્યોતિત થાય છે. આમ તેની અગ્નિપરીક્ષા તો તેણે કરેલા અગ્નિપ્રવેશના નિર્ણયથી જ થઈ ગઈ હતી. પાછળની અગ્નિપરીક્ષા તો માત્ર ઔપચારિક બની રહે છે. આથી જે સત્ય છે તે ક્યારેય કોઈથી પરાભૂત થતું નથી. પછી તેને અગ્નિમાં નાખવામાં આવે કે સમુદ્રમાં ફેંકવામાં આવે.
- ઉપરોક્ત વિધાનો દ્વારા કહી શકાય કે રામાયણમાં નિરૂપિત સીતાની અગ્નિપરીક્ષા મહદંશે યોગ્ય હતી. આ વિધાનો તેની યોગ્યતા તરફ અંગુલીનિર્દેશ કરે છે.

૯. *અદ્વૈતં સુસ્વદુઃસ્વયોરનુગુણં સર્વાસ્ત્વસ્થાસુ ય-
દ્વિશ્રામો હૃદયસ્ય યત્ર જસ્સા યસ્મિન્નહાર્યો સ્સઃ ।
કાલેનાવસ્થાત્યયાત્પરિણતે યત્સ્નેહસારે સ્થિતં
મદ્રં તસ્ય સુમાનુષસ્ય કથમપ્યેકં હિ તત્પ્રાપ્યતે ॥-ઉત્તરરામચરિત-૧-૩૯*
- ૧૦ *અહમેતસ્ય હ હૃદયં જાનામિ મમાપ્યેષઃ ।-ઉત્તરરામચરિત-અંક-૩*

હાઉસીંગ ડેવલપમેન્ટ ફાઇનાન્સ કોર્પોરેશન લીમીટેડ (HDFC)ની કામગીરી અંગેનો અભ્યાસ

- ડૉ. રાજેશ એ. મુલયંદાણી

(એમ.કોમ, પીએચ.ડી.)

ઉદ્ભવ

હાઉસીંગ ફાઇનાન્સ ક્ષેત્રે કાર્ય કરતી જુદી-જુદી કંપનીઓની હરોળમાં પ્રથમ સ્થાને આવતી હાઉસીંગ ડેવલપમેન્ટ ફાઇનાન્સ કોર્પોરેશન (HDFC) ની શરૂઆત વર્ષ ૧૯૭૭માં થઈ હતી.

આ કંપનીનાં સ્થાપક શ્રી હસમુખભાઈ પારેખ હતા. જેમનો જન્મ સુરતનાં એક શરાફી વ્યાપાર સાથે સંકળાયેલ પરિવારમાં થયો હતો. તેમણે પોતાની કામગીરીની શરૂઆત 'સ્ટોક બ્રોકીંગ ફર્મ' હસ્તીશનદાસ લખમીદાસમાં કરી હતી. ત્યાર બાદ ૧૯૫૬માં તેઓ ઈન્ડસ્ટ્રીયલ ક્રેડિટ એન્ડ ઇન્વેસ્ટમેન્ટ કોર્પોરેશન ઓફ ઈન્ડિયામાં જનરલ મેનેજર તરીકે નીમાયાં જ્યાં વર્ષ ૧૯૭૨ સુધી કાર્ય કરી ચેરમેન પદેથી તેઓ નિવૃત્ત થયા. નિવૃત્તિ બાદ ૬૦ વર્ષની ઉંમરે તેઓએ HDFC નો પાયો નાંખ્યો.

આ કંપનીની સ્થાપના પાછળ શ્રી હસમુખભાઈ પારેખનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ભારતમાં રહેલ હાઉસીંગની અછતને દૂર કરવા અને લોકોને માલિકીનાં મકાનો બનાવવા કે ખરીદવા નાણાંકીય સહાય કરવાનો હતો. HDFC લોકોને મકાનની ખરીદી, બાંધકામ, નવીનીકરણ કે મરામત કાર્ય માટે લાંબાગાળાના ધિરાણો પૂરા પાડે છે. આ કંપનીનું કાર્યક્ષેત્ર સમગ્ર દેશમાં ફેલાયેલ છે. ગ્રામ્ય અને શહેરી બન્ને વિસ્તારોમાં ધિરાણની સગવડો આપવામાં આવે છે. કંપની બિનરહેઠાણ હેતુ માટેનાં મકાનોની ખરીદી, બાંધકામ કે નવીનીકરણ માટે પણ લાંબાગાળાનાં ધિરાણો આપે છે. આ કંપનીની ધિરાણો સ્થિર અને ચલિત બન્ને પ્રકારે ઉપલબ્ધ છે.

HDFC લોકોની રહેઠાણનાં આવાસોની જરૂરિયાત માટે જુદી-જુદી યોજનાઓ દ્વારા ધિરાણ આપે છે. જે આવાસની કુલ પડતરનાં ૮૫% સુધી મહત્તમ રકમ રૂ. ૧ કરોડની મર્યાદામાં વધુમાં વધુ ૨૫ વર્ષ માટેની હોય છે.

માર્કેટીંગ અને વિતરણ માળખું

HDFC નું વિતરણ માળખું ૨૩૪ કેન્દ્રો અને ૪૩ કાર્યાલયોમાં ફેલાયેલું છે. જેનું સંચાલન 'હોમ લોન સર્વિસ ઈન્ડિયા પ્રાઈવેટ લીમીટેડ' દ્વારા થાય છે. આ ઉપરાંત HDFC બાહ્ય સંસ્થાઓ દ્વારા ૮૦ સ્થળોને આવરી લે છે.

HDFC ની હાઉસિંગ ફાઈનાન્સ બજારમાં સારી પહોંચ હોવા છતાં ત્રાહિત પક્ષકારો તેની વિતરણ સાંકળના એક ભાગ સ્વરૂપ છે. 'હોમ લોન સર્વિસ ઈન્ડિયા પ્રાઈવેટ લીમીટેડ' અને ત્રાહિત પક્ષકારો HDFC માટે ધિરાણ વિતરણ કાર્ય કરે છે. જે HDFC નો બજાર હિસ્સો વધારે છે. પરંતુ ત્રાહિત પક્ષકારો ધિરાણ કરવાનાં માત્ર માધ્યમ છે. ધિરાણ પર નિયંત્રણ અને નિયમન તો HDFC દ્વારા જ થાય છે.

વર્ષ ૨૦૦૮માં ત્રાહિત પક્ષકારો દ્વારા કુલ ધિરાણનાં ૬૫% ધિરાણ કરવામાં આવ્યું હતું. જેના બદલામાં તેઓને રૂ. ૬૪.૪૨ કરોડ કમીશન તરીકે કંપનીએ ચૂકવ્યાં હતાં. જે રકમ નફા-નુકસાન ખાતામાં ફી અને અન્ય આવક સામે માંડી વાળવામાં આવી હતી.

આ વર્ષે કંપનીએ NRI ગ્રાહકોને માહિતી આપવા તથા તેમની ધિરાણની માંગને પહોંચી વળવા લંડન ખાતે એક કાર્યાલયની શરૂઆત કરી છે. આ ઉપરાંત અન્ય દેશો જેમ કે દુબઈ, કુવૈત, ઓમાન, શારજાહ, અબુધાબી, સાઉદી અરેબિયામાં પણ કાર્યાલયો ધરાવે છે.

HDFC તેના ગ્રાહકોને કાયદાકીય અને ટેકનીકલ માહિતી આપવા "I will not take a chance" નામની સેવા શરૂ કરી છે. ઉપરાંત HDFC બજારમાં ગ્રાહકો અંગે સંશોધન કામગીરી પણ સતત કરે છે.

ભંડોળની પ્રાપ્તિ

HDFC નાં કુલ ભંડોળો પૈકી મહત્તમ હિસ્સો ઉછીની મૂડીનો છે. જેમાં મુદતી થાપણો, બોન્ડ, ડિબેનચર, વાણિજ્ય પત્રો, આંતરરાષ્ટ્રીય થાપણો અને વિદેશી હૂંડીયામણનો સમાવેશ થાય છે.

વર્ષ ૨૦૦૮માં કંપનીની કુલ ઉછીની મૂડી રૂ. ૬૯૧૫૧.૨૧ કરોડની હતી. જે પાછલા વર્ષની સરખામણીએ ૨૦.૮૧%ની વૃદ્ધિ દર્શાવે છે. તારીખ ૩૧ માર્ચ ૨૦૦૮નાં રોજ કંપની કુલ ઉછીની મૂડી પૈકી ૩૯% મુદતી થાપણો દ્વારા, ૩૫% બોન્ડ, ડિબેનચર અને વાણિજ્ય પત્રો દ્વારા, ૧૮% જાહેર થાપણો દ્વારા, ૪% આંતરરાષ્ટ્રીય રોકાણકારો દ્વારા અને ૪% વિદેશી હૂંડીયામણ દ્વારા પ્રાપ્ત કરાયેલી હતી.

આ ઉપરાંત વર્ષ ૨૦૦૮માં કંપનીનાં કુલ માલિકી ભંડોળ રૂ. ૧૧૮૪૭.૩૪ કરોડ હતાં. જે પાછલા વર્ષનાં માલિકી ભંડોળ રૂ. ૫૫૫૧.૩૯ કરોડથી ૧૧૫.૨૧% વધારે હતાં. આ વર્ષે કંપનીની કુલ મૂડીનાં ૮૦% રકમ લોન ધિરાણમાં અને બાકીની ૧૦% રકમ અન્ય મિલકતોમાં રોકાયેલી હતી.

ધિરાણ

HDFC કંપનીમાં ધિરાણ પ્રસ્તાવ મંજૂર કરવાની પ્રક્રિયાને નિશ્ચિત મર્યાદાને આધિન બે વિભાગોમાં વહેંચવામાં આવી છે. નિશ્ચિત સમય મર્યાદા અંદરની લોન ધિરાણની અરજીઓ મેનેજમેન્ટ કમીટી દ્વારા માન્ય રાખવામાં આવે છે. અને મર્યાદાથી વધુ ધિરાણની અરજીઓ બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટરો દ્વારા મંજૂર કરવામાં આવે છે.

HDFC દ્વારા વર્ષ ૨૦૦૮ દરમિયાન કુલ રૂ. ૩૨૮૭૪.૯૯ કરોડ ધિરાણની ચૂકવણી કરવામાં આવી હતી. જે પાછલા વર્ષે ચૂકવેલ ધિરાણની રકમ રૂ. ૨૬૧૭૭.૯૯ કરોડથી ૨૫.૫૮% ની વૃદ્ધિ દર્શાવે છે. ચાલુ વર્ષે કંપની દ્વારા ચૂકવેલ વ્યક્તિગત ધિરાણનું પ્રમાણ પાછલા વર્ષની સરખામણીએ ૩૨% વધ્યું છે.

આ ઉપરાંત વર્ષ ૨૦૦૮માં કંપનીની કુલ લોન મિલકતો રૂ. ૭૨૯૯૭.૯૪ કરોડ હતી. જે પાછલા વર્ષ ની લોન મિલકતો રૂ. ૫૬૫૧૨.૩૬ કરોડથી ૨૯.૧૭% વધુ હતી. કંપનીએ સંશોધન સમયગાળા દરમિયાન લોન મિલકતોનાં પ્રમાણમાં કરેલ ધિરાણની સ્થિતિ નીચે મુજબ છે.

કોષ્ટક ૧.૧

કુલ મિલકતોનાં પ્રમાણમાં ધિરાણનો દર

વર્ષ	૨૦૦૩-૦૪	૨૦૦૪-૦૫	૨૦૦૫-૦૬	૨૦૦૬-૦૭	૨૦૦૭-૦૮
કુલ ધિરાણ	૨૭૯૭૪.૨૭	૩૬૦૧૧.૫૦	૪૪૯૯૦.૧૧	૫૬૫૧૨.૩૬	૭૨૯૯૭.૯૪
કુલ મિલકતો	૩૨૦૭૭.૮૩	૪૦૫૩૦.૪૯	૫૧૧૮૯.૬૮	૬૨૭૪૪.૪૨	૮૧૦૯૮.૫૬
મિલકતો પર ધિરાણનો દર (%)	૮૭.૨૦	૮૮.૮૫	૮૭.૮૯	૯૦.૦૦	૯૦.૦૦

વિમા યોજનાઓ

HDFC પોતાનાં ગ્રાહકોને મિલકત અંગેની ધિરાણની સાથો સાથ મિલકતની સલામતી અને મિલકત ધારકની સલામતી અંગે વિમાની સેવાઓ પણ પૂરી પાડે છે. HDFC ગ્રાહકોને 'HDFC સ્ટાન્ડર્ડ લાઈફ ઇન્સ્યોરન્સ' અને 'HDFC Chubb જનરલ ઇન્સ્યોરન્સ' કંપનીઓ દ્વારા વિમા કવચ મેળવવાની સગવડતા કરી આપે છે.

આંતરિક ઓડિટ અને અંકુશ

HDFC પોતાનાં ધંધાના માળખા અને કદ અનુરૂપ તથા ખૂબ વધારે પ્રમાણમાં થતાં વ્યવહારોની ચોકસાઈ અને અંકુશ માટે આંતરિક ઓડિટ અને અંકુશની વ્યવસ્થા કરે છે. કંપની આંતરિક ઓડિટ કાર્ય કોઈ ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટ ફર્મ દ્વારા કરાવી તેના અહેવાલો કંપનીની ઓડિટ કમીટી સમક્ષ રજૂ કરે છે. અને જો આ કમીટીને જરૂર જણાય તો સુધારાલક્ષી પગલાં લેવામાં આવે છે.

રીસ્ક મેનેજમેન્ટ

હાઉસીંગ ફાઇનાન્સ ધંધા સાથે સંકળાયેલ વિવિધ જોખમોને પહોંચી વળવા HDFC કંપનીએ પોતાનું રીસ્ક મેનેજમેન્ટ માળખું તૈયાર કર્યું છે. ધિરાણનાં ધંધામાં સંકળાયેલ જોખમોમાં ધિરાણ સંબંધી જોખમ, કંપનીની તરલતાનું જોખમ તથા વ્યાજ દરોમાં ફેરફારનાં જોખમોનો સમાવેશ થાય છે. આ બધા જોખમોને પહોંચી વળવા DFCD સતત તકેદારી રાખે છે. કંપનીનાં ધિરાણનાં જોખમને દૂર કરવા ગ્રાહકો પાસેથી શક્ય તેટલી જામીનગીરીઓ ગીરો તરીકે મેળવે છે. વ્યાજનાં દરોનાં જોખમને નિવારવા કંપની સ્થિર અને ચલિત બન્ને રીતે જામીનગીરીઓ સ્વીકારે છે. અને બજારમાં વ્યાજદરનાં વલણો તપાસી વ્યાજનાં દર નક્કી કરે છે. વિદેશી હૂંડીયામણમાં ફેરફારને લીધે નુકસાન ન થાય તે માટે સતત વિશ્વબજારનો અભ્યાસ કરે છે.

માનવ સંસાધન

માનવ સંસાધન HDFC માટે એક મૂલ્યવાન મિલકત છે. જે કંપનીનાં કર્મચારીઓની કાર્યક્ષમતા પરથી અને કંપનીનાં આર્થિક વિકાસ પરથી સાબિત થાય છે. કંપનીનાં કુલ કાર્યાલયોની સંખ્યા આજે ૪૧ થી વધીને ૧૮૧ થઈ છે. અને કર્મચારીઓની સંખ્યા ૮૦૬ થી વધીને ૧૩૮૮ થઈ છે. જે કંપનીમાં માનવ સંસાધનની વૃદ્ધિ દર્શાવે છે.

માર્ચ ૨૦૦૮માં કંપનીની એક કર્મચારી દીઠ મિલકતો રૂ. ૪૫.૨૦ કરોડ હતી. જ્યારે કર્મચારી દીઠ ચોખ્ખો નફો રૂ. ૧૧૩ લાખ હતો.

HDFC દ્વારા ધિરાણ અંગેની યોજનાઓ

ભારતીય નાગરિકો માટે : (For Resident India's)

HDFC તેના ભારતીય ગ્રાહકોને તેમની જરૂરિયાત અનુરૂપ જુદી-જુદી ધિરાણ યોજનાઓ પૂરી પાડે છે.

૧. સ્થિર અને પસંદગી આધારિત વ્યાજનાં દરોએ વ્યક્તિગત 'હોમ લોન' (Fixed / Adjusted Rate Individual Home Loans)

L

આ યોજના હેઠળ જમીનની કિંમત સહિત મિલકતની કુલ પડતરનાં ૮૫% સુધીનું ધિરાણ આપવામાં આવે છે.

1

આ યોજના અંતર્ગત મહત્તમ રૂ. ૧ કરોડ સુધીનું ધિરાણ આપવામાં આવે છે.

1

ધિરાણનો સમયગાળો વધમાં વધુ ૨૦ વર્ષનો હોઈ શકે.

૨. ગૃહ સુધારા અંગેની લોન (Home Improvement Loans)

L

આ યોજના હેઠળ જૂના ગ્રાહકોને મકાનની કુલ પડતરનાં ૧૦૦% અને નવા ગ્રાહકોને ૮૫% સુધીનું ધિરાણ આપવામાં આવે છે.

1

આ યોજના અંતર્ગત વધુમાં વધુ રૂ. ૧૦ લાખ સુધીનું ધિરાણ કરવામાં આવે છે.

1

આ યોજના હેઠળ ધિરાણનો મહત્તમ સમયગાળો ૧૫ વર્ષ છે.

૩. ગૃહ વિસ્તૃતિકરણ અંગે ધિરાણ (Home Extension Loan)

1

આ યોજના હેઠળ વધુમાં વધુ રૂ. ૧ કરોડ સુધીનું ધિરાણ આપવામાં આવે છે.

1

ગૃહ વિસ્તૃતિકરણની કુલ પડતરનાં ૮૦% રકમ સુધી ધિરાણ આપવામાં આવે છે.

1

આ યોજના હેઠળ મહત્તમ ૨૦ વર્ષ માટે ધિરાણ આપવામાં આવે છે.

૪. જમીન ખરીદી અંગે ધિરાણ (Land Purchase Loan)

1

આ યોજના અંતર્ગત વધુમાં વધુ રૂ. ૧ કરોડ સુધીનું ધિરાણ કરવામાં આવે છે.

1

આ યોજના હેઠળ જમીનની કુલ કિંમતનાં ૭૦% રકમનું ધિરાણ આપવામાં આવે છે.

આ યોજના હેઠળ આપવામાં આવતા ધિરાણનો મહત્તમ સમયગાળો ૧૦ વર્ષ છે.

૫. વ્યવસાયિક વ્યક્તિઓને બિન રહેઠાણ હેતુ માટે ધિરાણ (**Non Residential Premises Loan for Professionals**)

- ૧. આ યોજના હેઠળ મહત્તમ રૂ. ૧ કરોડનું ધિરાણ કરી શકાય છે.
- ૨. જમીનની કિંમત સહિતની મિલકતની કુલ પડતરનાં ૮૫% રકમ માટે ધિરાણ આપવામાં આવે છે.
- ૩. આ યોજના અંતર્ગત વધુમાં વધુ ૧૫ વર્ષ માટે ધિરાણ કરવામાં આવે છે.

બિન ભારતીય નાગરિકો માટે (**For non Resident Indians**)

HDFC દ્વારા બિન ભારતીય ગ્રાહકોને પણ મિલકતોની ખરીદી અંગે ધિરાણ વ્યવસ્થા આપવામાં આવે છે. NRIs માટે કંપની નીચે મુજબની યોજનાઓ આપે છે.

૧. સ્થિર અને પસંદગી આધારિત વ્યાજનાં દરોએ વ્યક્તિગત ગૃહ ધિરાણ યોજના (**Fixed/ Adjusted Rate Home Loan for Individual**)

- ૧. આ યોજના હેઠળ મહત્તમ રૂ. ૧ કરોડ સુધીનું ધિરાણ આપવામાં આવે છે.
- ૨. યોજનામાં જમીનની કિંમત સહિતની કુલ પડતરનાં ૮૫% સુધીનું ધિરાણ આપવામાં આવે છે.
- ૩. ધિરાણનો સમયગાળો વધુમાં વધુ ૭ વર્ષનો છે.

૨. ગૃહ સુધારણા અંગેનું ધિરાણ (**Home Improvement Loans**)

- ૧. આ યોજના હેઠળ વધુમાં વધુ ૧ કરોડનું ધિરાણ કરવામાં આવે છે.
- ૨. બાંધકામની કુલ પડતરનાં ૮૫%નું ધિરાણ કરવામાં આવે છે.
- ૩. આ યોજના હેઠળ મહત્તમ ૫ વર્ષ માટે ધિરાણ આપવામાં આવે છે.

૩. ગૃહ વિસ્તૃતિકરણ અંગેનું ધિરાણ (**Home Extension Loan**)

- ૧. આ યોજનામાં ગૃહ વિસ્તૃતિકરણ અંગે વધુમાં વધુ રૂ. ૧ કરોડનું ધિરાણ કરવામાં આવે છે.
- ૨. ગૃહ વિસ્તૃતિકરણની કુલ પડતરનાં ૮૫% ધિરાણ કરવામાં આવે છે.
- ૩. યોજના હેઠળ ધિરાણનો મહત્તમ સમયગાળો ૫ વર્ષનો છે.

૪. જમીન ખરીદી અંગેનું ધિરાણ (**Land Purchase Loan**)

- ૧. આ યોજના હેઠળ જમીન ખરીદી માટે રૂ. ૧ કરોડ સુધીનું ધિરાણ કરવામાં આવે છે.
- ૨. જમીનની કુલ પડતરનાં ૭૦% સુધીનું ધિરાણ કરવામાં આવે છે.
- ૩. આ યોજના અંતર્ગત ધિરાણનો સમયગાળો મહત્તમ ૭ વર્ષ છે.

નગારા વાગ્યા બીજા વિશ્વયુદ્ધના

- ડૉ. દિવ્યા પટેલ

હવે વર્સેલ્સની સંધિ પછી નવા જન્મેલા રાષ્ટ્ર પોલેન્ડ પર હિટલરની ઘનત બગડી હતી. ઓસ્ટ્રિયા અને ચેકોસ્લોવિયાને જર્મનીમાં ભેળવી દીધા પછી એડી હિટલરમાં સામ્રાજ્યવાદનો વરૂ લાળ ટપકાવવા લાગ્યો હતો.

વર્સેલ્સ કરાર પછી પોલેન્ડ રાજ્યનો જન્મ થયો. બાલ્ટિક સમુદ્રને કિનારે પહોંચવા માટે પોલેન્ડને પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધની શાંતિ સંધિના ભાગરૂપે જર્મનીની બરોબર મધ્યમાંથી એક માર્ગ કાઢી આપવામાં આવ્યો હતો. એ માર્ગ પેસેજ ઓફ પોલેન્ડ તરીકે ઓળખાતો. આ પેસેજનો વહીવટ જર્મની પાસેથી આંચકીને લીગ ઓફ નેશન્સના નિરીક્ષણ હેઠળ રાખવામાં આવ્યો હતો.

હિટલરે આ માર્ગનો વહીવટ ફ્રીથી જર્મની ને સોંપી દેવા માગણી કરી. પોલેન્ડ માટેનો પેસેજ બંધ કરી દેવામાં આવે અને એનું ડોલિંગ બંદર પણ એને પાછુ આપી દેવામાં આવે. હિટલરે પોલેન્ડ સરકારને આખરીનામું આપી દીધું કે પોલેન્ડ સરકાર જો એને એની જમીન પરત નહીં કરેતો જર્મની બળનો પ્રયોગ કરશે.

બ્રિટન અને ફ્રાન્સ ચોંકી ઉઠ્યા. હિટલરની વધતી જમીનભૂખ પ્રત્યે એમની આંખ ખૂલી. બંને મહાસત્તા ઓએ પોલેન્ડને ખાતરી આપી. જર્મની આક્રમણ કરશે તો અમે મદદ કરીશું.

આમ, બીજા વિશ્વયુદ્ધનાં નગારા વાગવાનો પ્રારંભ થઈ ગયો હતો. હિટલરની વધતી જતી ધમકીને શરણે ન થવાનો ફ્રાન્સ-બ્રિટને નિર્ણય લઈ લીધો હતો. હિટલર શસ્ત્ર ઉંચકે તો શસ્ત્રોથી એને ઉત્તર વાળવાનું નક્કી કરી લેવામાં આવ્યું હતું.

હિટલર કુશળ કૂટનીતિજ્ઞ હતો. હિટલર જાણતો હતો કે પોલેન્ડ પર આક્રમણ કરે અને જો બ્રિટન-ફ્રાન્સ સામે લડવા આવે તો ત્રણેને પહોંચી વળવાની જર્મનીમાં પૂરી તાકાત હતી. જો સોવિયત દેશ પણ પોલેન્ડની વહારે ધાય તો? તો પોતાના સૈનિકો નબળા પડે.

હિટલર અત્યંત મુત્સદીભરી વ્યૂહરચના ઘડવામાં પારંગત હતો. એણે પોતાની નબળાઈ પારખી લીધી હતી. એણે નવી રમત શરૂ કરી. સોવિયત નેતાઓ સાથે વાટાઘાટો માટેનો માર્ગ ખોળવા માંડ્યો.

આ તરફ હિટલરના વધતા જોમ, જુસ્સો અને સૈનિક તાકાતથી સોવિયત નેતાઓ પણ ભયભીત હતા. તેઓ હિટલર સાથે દોસ્તી કરવા તલપાપડ હતા. આનો અર્થ એ થયો કે જર્મની અને સોવિયત દેશ બંને એકબીજાથી ગભરાતા હતા. સોવિયત નેતાઓ માનતા હતા કે અત્યારે તેમની સૈન્યશક્તિ હિટલર સાથે બાથ ભીડવવા જેટલી નથી. હિટલરના લાખો સૈનિકો મરણિયા બનીને લડે છે. એની સામે સોવિયત સૈનિક ટકી શકશે નહીં.

જ્યારે સોવિયત નેતાઓને ખબર પડી કે હિટલર તેમની સાથે યુદ્ધ કરાર કરવા ઇચ્છે છે તો તે સ્વાભાવિક ખુશ થયા. હવે બંને દેશો પરસ્પર ન લડવાની વિચારધારા ધરાવતા હતા.

આમ સમાન વિચારધારા ધરાવતા બંને દેશોના નેતાઓ રૂબરૂ મળ્યા. આખું જગતએ મંત્રણા બેઠક સામે નજર માંડીને બેઠું હતું. બંને દેશોના નેતાઓ વચ્ચે લાંબી વાટાઘાટો થઈ. રૂંટે, ૧૯૩૮ ની ૨૩ મી ઓગસ્ટે જર્મની અને સોવિયત દેશ વચ્ચે યુદ્ધના કરાર થયા. બંને દેશોએ પરસ્પર યુદ્ધ ન ખેલવાનું વચન આપ્યું. હિટલરનો એકમાત્ર ઉદ્દેશ્ય એ હતો કે પોલેન્ડ પર એ આક્રમણ કરે તો સોવિયત દેશ વચ્ચે ન આવે. આ મુદ્દે હવે જર્મની સાવ નચિંત બની ગયું. હિટલર માટે હવે પોલેન્ડને પચાવી પાડવા આક્રમણ કરવાનું સરળ હતું.

૧લી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૩૮ : હિટલરની વિશાળ સેનાએ કૂચ કરી. પોલેન્ડ પર આક્રમણ કર્યું. આ જબરજસ્ત આક્રમણ હતું. જગત આખું આક્રમણ થવાની આશા રાખતું જ હતું. બ્રિટન અને ફ્રાન્સ પણ પોલેન્ડની મદદ કરવા કટિબદ્ધ હતા. હવે જર્મની સામે ફ્રાન્સ અને બ્રિટનના સૈન્યદળો પણ લડવા તૈયાર હતા.

KUTCHI ORAL PERFORMATIVE ART “KAFI”

- P.R.Sharma

M.A., B.ED., U.G.C NET

Kafi, is a form of singing and it is also a type of *raga*. The word, *Kafi* is derived from the Arabic term *kaf*, which means a group, here this group means, singing with harmony. The word *kaf*, was uttered as *Kafi* in Sindhi and thus *Kafi* took its place in singing. There are two types of *Kafi* first is ‘*Duari kafi*’, in which the singers worship divinity with a parallel tune. Sufi saints also used this form of singing for worshipping & praising the God, and experienced oneness with the almighty. The singing of *kafi* is based on Sufism. The history of this goes back to the coming of cattle herders in Kutch from Sindh, Persia and mainland Pakistan; they took their musical tradition with them, which is influenced by Sufism the example of it is “anth bahar di kalan kayi” This *Kafi* is created by Bhulleh Shah and sung by Ismail Para. I am taking this information from a booklet titled as *Kutch*, published by De Kulture Music Company with co-ordination of Kutch Mahila Vikas Sangathan. De Kulture Music company has produced an audio DVD on different forms of Kutchi singing and also provided the brief information on history of community of singers, classification of Kutchi music, which are the instruments used and what is the lyric of particular singing form. The company used the methodology for this collection is natural performances and local/field recording techniques. (www.deculture.com)

The second type is ‘*Aashikana kafi*’, is about subjects like love, praise of beloved and separation. The example of this type is- “Chalade aye rulaiyi...” the subject of this *kafi* is of separation. Another example is “Ek pardesi muj aankh bagi...” (*Kutch*, De Kulture music), it is about love; a locale person is falling in love with Western woman. There are two interesting points first is that with the development of transportation, tourism also developed. Due to this, a locale person is coming with the contact of foreigner and attracted

make it appropriate with the changing of time, for that he used English words “ I love you” in it. It suggests the changes in *kafi lyrics* with the time. It also focus on the matter that how modernity affects the remote area, modernity in the sense of technology that helps people to travel and have contact with different tradition & culture. The encounter with Western woman and feeling of attraction for her also shows fascination for white skin.

The *Kafi* performance used to have one lead singer accompanying with two or three instrument players sometimes they are more than three. Lead singer sings & plays one of the instruments, which are played in the *Kafi* singing, but not necessarily. The instruments used in this performance are Jodia pawa, it is originated in the Sindh, and the *Maldharis* (cattle hearers) of Kutch started to use this instrument for the first time in Kutch (*Sur Sabadji Vaani*, Kutch Vikas Samvaad Kendra p.g.65). *Maldharis* are known as Jat Muslims who are believed to have migrated to Kutch via Sindh in Pakistan from Iran. Jats are divided in three sub clans among them one is cattle headers; their houses are temporary structured so they can easily move with their cattle & their possession in any calamity (*Sur Sabadji Vaani*, Kutch Vikas Samvaad Kendra, *Kutch*, De Kulture music, www. Shrujan org). Shrujan is an organisation, which promotes different arts inhabited in Kutch. Jodia Pawa is a pair of two flutes or double flutes, generally played together keeping both the flute in the mouth, one is called Nar- the male and the other is called Madi or Mali. In Nar Pawa there are seven holes and in Madi pawa has nine holes in it (*Sur Sabadji Vaani*, Kutch Vikas Samvaad Kendra p.g. 66). The other two instruments are Santaar a string instrument and Ghada Ghamelo. Ghado is made out from clay it is like a pot. Ghamelo is also a vessel kind of thing made from some mettle, both used to play together.

The singers of *kafi* are mostly from Jat community their history is mentioned above. Another community is Marawada Meghwals from which the famous *kafi* singer Murra Lala Fafal comes. Meghwals are Hindu community who migrated from Rajsthan to Sindh and then into Kutch during Indo- pak war. Meghwars are

traditionally cowherds, singers and musicians (www. Shrujan org). Fafal himself says, "Since eleven generations, it is a tradition in our family that one person from each generation will devote his life to music and I hope that this tradition will go on forever through our future generations," Fafal told IANS - Indo Asian News Service- (movies.yahoo.com).

Thus, both the communities migrated from somewhere in particular period. They have their history in their own oral tradition and scattered references in ancient texts. They have inherited this art. Jat came with this art of playing and singing. In the case of Meghwals, they are traditionally singers & musicians. Fafal in his interview with IANS said that, for years his community involved in singing in temples on religious occasions for years. But the problem is that Jat came from Sindh and brought this art with them. It is not the same case with Meghwals because they are migrated from Rajsthan to Sindh, if it is so then the possibility is that they might have adopted this art. Another point is that for Jat (cattle headers) this art of singing or playing an instrument is day-to-day action, because they have to pass long time alone with the cattle so in order to pass time they resort to singing. The Meghwals sing & play for religious occasions and it is more about tradition. But like Jat, The Meghwals are also cowherds if we think in this light then the conclusion might be as both are belonging from different communities, both have different history of migration, but both are sharing same tradition of music.

As it is mentioned above the structure of performing *kafi* singing. The lead singer is mostly a man. Therefore, the absence of women on the stage is obvious but she not absent in the lyrics of *kafi* at all. I mentioned one example of this kind of *kafi* sung by Murra Lala Fafal "Chalade aye rulaiyi..." this *kafi* is sung by woman for her

beloved. Thus, this is a voice of woman but it is presented through male voice while it is staged. Another example is of the famous *sassai punhu*'s story, in the form of *kafi*, *sassai*'s lamentation for her beloved husband, she sings for her departed husband. Here also the voice of woman gets transference into male's voice. One can say that the presence of women in lyrics changed into absent while performing. Now scenario is changing we have woman's representation of woman voice on the stage in the name of Aabida Parveen, Zahida Parveen and others.

LOCATIONS INDICATING THE PERFORMANCE OF KAFI

REFERENCES:

- Kutch Vikas Samvaad Kendra. *Sur Sabad Ji Vaani*. Bhuj: Kutch Vikas Samvaad Kendra, 2009. Print.
- Dugar, Himanshu. *Kutch*. co. Kutch Mahila Vikas Sangathan. Mumbai: De Kulture Music, 2007. Print.
- Fafal, Murra Lala. "Chalade Aye Rulaiyi". *De culture Music*. Web. 7th Feb 2013. <http://www.youtube.com/watch?v=59PLV2Dx3fM>
- Bhamal, Dana. "Ek Pardesi Muj Aankh Bagi". Web. 6th Feb 2013. <http://vimeo.com/28184763>
- Fafal, Murra Lala. "Chalade Aye Rulaiyi". *De culture Music*. Web. 6th Feb 2013. <http://www.bluefrog.co.in/events/murra-lala-fafal>

ચારણી સાહિત્યમાં હમીરજી ગોહિલનાં દુહાઓ

- ભારથી સોનલ એમ.
એમ.ફિલ., બી.એડ.

➤ પ્રસ્તાવના :

આપણે ત્યાં સાહિત્યના બે વિભાગ પડે છે. જેમાં શિષ્ટ સાહિત્ય અને લોકસાહિત્યનો સમાવેશ થાય છે. લોકસાહિત્ય વિશે વિચાર કરીએ તો લોકસાહિત્ય એટલે જેને કોઈની કૃતિ ન કહેવાય, જે શ્રુતિમાં હોય અને જેનો લોકમાનસની પ્રકૃતિમાં સમાવેશ થતો હોય તે. જેમાં તમામ બોલીઓ અને એવી ભાષા ઓનો સમાવેશ થાય કે જેમાં લોકનું આદિત્વ રહેલું હોય તે.

લોક સાહિત્યમાં પણ અનેક પ્રકારો રહેલા છે. જેમકે છંદો, લોકકથા, લોકગીતો, ભજન, કહેવ તો, સમસ્યાઓ તેમજ દુહા, આ બધા સ્વરૂપોનો જન્મ કઈ રીતે થયો તે જોએ તો મનુષ્ય જાતિનો સ્વભાવ છે કે પોતાના જીવનમાં મુશ્કેલીઓ આવે તેને નિવારવા માટે અનેક પ્રવૃત્તિઓ કરે. આ પ્રવૃત્તિઓએ મનુષ્યને વિચારતો કરી મૂક્યો અને એની વિચારશક્તિના ફળસ્વરૂપેએ પ્રકૃતિનાં રહસ્યો પામવાની મથામણ કરતો થયો, તે વિચારમાં કેટકેટલીય કલ્પનાઓ કરવા લાગ્યા. આમ, અનેકવિધ વિચારો કરતા એમનાં કલ્પના શક્તિનો વિકાસ થયો. હૃદયનો ભાવ અને કલ્પનાનો મેળ મળતા એમાંથી લોકસાહિત્યના આ સ્વરૂપોનો જન્મ થયો. તે બધામાં દુહા વિશે વાત કરીએ.

➤ દુહાની વ્યુત્પત્તિ :

પ્રાણીના આત્માને શબ્દ સાંભળવાની ભાવના થઈ અને કાન ઉત્પન્ન થયા, વસ્તુ ઓળખવાની ઈચ્છા થઈ તો આંખ ઉત્પન્ન થઈ, સુગંધ લેવાની બુદ્ધિ થતાં નાક ઉત્પન્ન થયું તેમ સંસ્કારાયે જતી ભાષા ને કવિતા ક્લારૂપ અવતારવાનો ભાવ થયો અને દુહાનો જન્મ થયો.

દુહો એક વિશિષ્ટ સાહિત્ય સ્વરૂપ હોવાથી તેને સમજવા એક વિશિષ્ટ પ્રકારનો સજ્જતા અધિકારી ભાવકની અપેક્ષા રહે છે. અન્યથા દુહામાં રહેલો મર્મ પામી શકતો નથી. આથી જ તો કહેવાય છે કે ....

"દુહો દસમો વેદ, સમજે તેને સાલે,
વીચાતલની વેણ્ય, વાંઝણી શું જાણે."

➤ ચારણી સાહિત્યમાં હમીરજી ગોહિલના દુહાઓ :

ચારણી સાહિત્ય એ લોકસાહિત્યનો જ એક ભાગ છે. ચારણી સાહિત્યને પ્રારંભે કંઠસ્થ રખવાની પરંપરા હતી. કેમકે વિધર્મીઓના આક્રમણને કારણે લોકોએ સતત પરીભ્રમણ કરવું પડતું તેમજ સમરાંગણનાં સૈન્યો સામ-સામા લડતા હોય ત્યારે વીરોને પ્રેરણા પૂરી પાડવા ગવાતા દુહા જ બપમાં લાગે. આમ, આવી પ્રેરણા પૂરી પાડતા હમીરજી ગોહિલના દુહાઓ પણ મળે છે.

હમીરજી ગોહિલ વિશે વાત કરીએ તો તે અરઠછલા (લાઠી-કલાપી) માં ભીમજી લાઠિયાના ત્રણ પુત્રોમાં ના એક નાના પુત્ર હતા. ત્રણેય પુત્રોને અલગ-અલગ ગામડાઓ ગરસામાં આપ્યા હતા. હમીરજીને તેના મોટાભાઈ સાથે કોઈ કારણસર ગાંઠ પડે છે. અરજણજી હમીરજીને જાકરો આપે છે. હમીરજી વતન છોડી ચાલ્યા જાય છે. માણસુર ગઢવીનીસહાયથી હમીરજી વતનમાં પરત આવે છે. હમીરજી અરઠિલા રોકાય છે. તે સમયે હમીરજીની ભાભી કટુવેણ કહે છે. હમીરજીથી સહન ન થતાં હમીરજી સોમનાથની સખાતે નીકળે છે. બસો રજપૂતો સાથે હમીરજી લાઠીથી આગળ વધે છે. વચ્ચે ગીરના નેસમાં તેને મરશિયાનો અવાજ સંભળાય છે. જ્યાં જુવે છે ત્યાં તો નેસના ઝુપડામાં એક વૃદ્ધ ચારણ્ય પંદરદિવસ પહેલા મૃત્યુ પામેલા તેના દીકરાના મરશિયા ગાતી હતી. જેવા કે,

'સૌ સુતો સંસાર, સાયર જાત સુવે નહી,
ઘટમાં ઘુઘર માળ, નાખી ને હાલ્યો નાગાજણો."

'સવારે સૌ કોઈ, મોકાણે આવે મકલ,
રાત ન રોવે કોઈ, નાંધુ વણની નાગડા..."

આઈનું રોણું સાંભળીને પવન પણ થંભી ગયો છે. હમીરજી પણ ઉભા રહી ગયા. નેશમાં જઈ હમીરજી આ ચારણ્ય સ્ત્રી સાથે વાત કરે છે. હમીરજીની આ બધી વાત સાંભળીને ચારણ્ય સ્ત્રી કુંવારા ને રણમાં અપ્સરા ન વરે' કહીને પરણવાની સલાહ આપે છે.ત્યાંથી હમીરજી ચાલતા થાય છે. વચ્ચે ગીરના નેસમાં વેગઢા ભીલનો મેળાપ થાય છે. સોમનાથના પ્રાંગણમાં વેગડાજી અને રજપૂતોને ઉજાગર કરનાર, વીર નેક ટેક ખુમારીથી ભરપુર ધર્મ ખાતર સર્મણ કરના હમીરજી ગોહિલ અને વેગડા ભીલ વિશે નીચે પ્રમાણે દુહા મળે છે.

"વહેલો આવે વીર, સખાતે સોમૈયા તણી:
હીલોળવા હમીર, ભાલા અણીએ ભીમાઉત"

"પાટણ આવ્યા પૂર, ખળહળતા ખાંડા તણા:
શેલે માહી સૂર, ભેસાસણ સો ભીમાઉત."

"વેગડ વડ ઝુંઝાર, ગઢ બારીએ ગર્યો નહી,
શિંગ સમારણહાર, અંબર લગી અડાડિયા."

મે મારા એમ.ફિલ. ના સંશોધનકાર્ય દરમ્યાન તા. ૪/૧/૨૦૧૧ ના રોજ સોમનાથની મુલાકાત લેતા જોવા અને જાણવા મળ્યું કે મંદિરના પટંગણમાં જ હમીરજીનો પાળિયો છે. પરંતુ આજે તેના પર દેરી બંધાયેલી છે. તેથી લખાણ કંઈ જોવા મળતું નથી અને ત્યાં ફોટા પાડવાની મનાઈ છે. તેથી પ્રવર્તમાન સમયની પ્રતિકૃતિ આપી શકાતી નથી.

મંદિરની બહાર નીકળતા સોમનાથની બહાર મુખ્ય માર્ગ પર પોતાની જાતને ઉજાગર કરનાર એવા વેગડા ભીલની ડેરી આવેલી છે.

હમીરજી ગોહિલની શહાદતને યાદ અપાવવા દેગડા ભીલની ડેરી સામે મુખ્ય માર્ગ પર ચોકમાં નવેમ્બર – ૨૦૧૦ માં હમીરજી ગોહિલની પ્રતિમા મૂકવામાં આવી છે. આ પ્રતિમા પરની તક્તીમાં હમીરજીના યુધ્ધનો સમય પંદરમી સદીનો પૂર્વાધ બતાવે છે.

હમીરજીની આ બાબતે ઘણા કાવ્યો અને નવલકથાઓમાં પણ જોવા મળે છે. તેમના સમય સંદર્ભે વાત કરીએ તો કલાપીના 'હમીર' નામના કાવ્યામાં, 'હમીરજી ગોહિલ' નાના અપૂર્ણ મહાકાવ્યમાં, હમીરજીને મહમો ગઝની 'સોમનાથની સખાતે' માંની પ્રસ્તાનામાં લખ્યું છે કે લાઠીના હરિસિંહજી જશવંતસિંહજી ગોહિલ પાસેના ચોપડામાં નોંધે છે તે મુજબ ઈ.સ. ૧૦૨૪ માં મહમદ ગઝની સામે હમીરજી મરાયા છે. "ભાગુ તો ભોમકા લાજે" માં જયમલ્લ પરમાર મુસ્લિમ સુબા ઝાફરખાન સામેના યુધ્ધમાં હમીરજી મરાયા તેવો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે.

ઈતિહાસે હમીરજીની નોંધ એટલા માટે લેવી પડે છે કે જ્યારે સૌરાષ્ટ્રની રાજપૂતી રોળાઈ રહી હતી ત્યારે પોતાના મુઠીભર ભેરૂબંધો સાથે તેઓ યુધ્ધમાં ચડાઈ કરે છે. જ્યારે સૌરાષ્ટ્રના અન્ય રજવાડાઓ હિમંત હારી બેઠા હતા ત્યારે વેગડાજી, હમીરજી અને એમના સાથીઓએ શોર્યનો ઉજજવળ ઈતિહાસ આલેખ્યો હતો.

વેગડા ભીલ વિશે વાત કરીએ તો વેગડા ભીલની આ બાબત સંદર્ભે જાણવા માટે તા. ૨૧/૨/૨૦૧૧ ના રોજ ઘરાની આગળ જતા દલખાણિયાના અરણ્ય વિસ્તારમાં સાપનેસ થી આગળ બિલિયાટ નેસ થી ૫ કી.મી. વેગડા ભીલની ફૂલવાડી છે. વેગડા ભીલની ફૂલવાડી પર જઈત્યાં મુલાકાત લીધી તો ત્યાં બીજા કોઈ અવશેષો જોવા મળતા નથી. પરંતુ ત્યાં નગરી હોવાને લીધે પથ્થરો અને જૂનવાણી ઈટો મળે છે. પરંતુ સોમનાથ મંદિરના મુખ્ય માર્ગની બાજુમાં વેગડા ભીલની ડેરી જોવા મળે છે.

સંદર્ભ સાહિત્ય :

દુહો દસમો વો – જયમલ્લ પરમાર

ભાગુ તો ભોમક લાજે – જયમલ્લ પરમાર

જે તે સ્થળની મૂલાકાત લેતા મળેલી માહિતીના આધારે

સૂર્યવંશ અને વાળા રાજપૂત 'રાજવંશ', સહદેવજીસિંહજી વાળા.

ભારતમાં રિટેલક્ષેત્રે F.D.I

- જીજ્ઞેશકુમાર આર પુરબીયા.

M.A., GSET(SLET), NET., PH.D(CONTINUE....)

પ્રસ્તાવના

વિશ્વમાં મુખ્યત્વે ત્રણ પ્રકારના દેશ જોવા મળે છે. વિકસિત દેશો, વિકસતા દેશો અને અલ્પવિકસિત દેશો. ભારત ઉપરોક્ત સંદર્ભમાં વિકસતો દેશ છે. એક વિકસતા દેશ તરીકે ભારતે આર્થિક વિકાસ માટે સતત પ્રયત્નશીલ છે. ભારત માટે આર્થિક વિકાસ પ્રાપ્ત કરવાની મંઝિલ લાંબી, કષ્ટદાયક અને મુશ્કેલીઓ ભરેલી છે. આટલું જ નહિ પરંતુ ભારતમાં તો ગરીબી, બેકારી, ભૂખમરો, રોગચાળો, આવકની અસમાનતા, વસ્તીવધારો, કુળાવો, અછત વગેરે દેશને સ્વતંત્રતાથી જ નસીબમાં લખાયેલું જોવા મળે છે. વિશ્વમાં આર્થિક વિકાસક્ષેત્રે અન્ય વિકસિત દેશોના આર્થિક વિકાસમાં દ્રષ્ટિ કરીએ તો માલૂમ પડે છે કે એ દેશોની સરકારોએ ગરીબી-નાબૂદી, અછત નિવારવા અને આર્થિક વિકાસ પ્રાપ્ત કરવા માટે જે પ્રયત્ન કર્યા છે તેમાં વિદેશી સહાય વિદેશી સહયોગ તથા પ્રત્યક્ષ વિદેશી મૂડી રોકાણ વગેરેનો સાહારો લીધો છે. આમ, અન્ય દેશોના અનુભવમાંથી ભારત પણ રિટેલક્ષેત્રે પ્રત્યક્ષ વિદેશી મૂડીરોકાણનો આશરો લેવાનું વિચારી રહ્યું છે.

વિકસિત દેશ તરીકે ભારતે આંતરિક બચતો દ્વારા તેમજ આંતરિક સાધનો દ્વારા આર્થિક વિકાસ હાંસલ કરી શકતો નથી. જેથી તેના પરિણામ સ્વરૂપે દેશને આંતરિક બચત ઉપરાંત વિદેશોમાંથી પણ વિવિધ સ્વરૂપે વિદેશી મૂડી આયાત કરવી પડે છે. વિદેશી મૂડી રોકાણમાં વધારો કરીને ભારત જેવા વિકસતા દેશો આર્થિક વિકાસના માર્ગ પર આગળ વધી શકે છે.

ભારત દેશ માટે વર્ષોથી સૂત્ર પ્રચલિત બન્યું છે કે ધનિક ભારતમાં ગરીબો વસે છે. એટલે કે ભારત દેશમાં કુદરતી અને માનવસંપત્તિ વિપુલ પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે પરંતુ તેનો યોગ્ય, પૂર્ણ અને કાર્યક્ષમ ઉપયોગના અભાવે આપણે વિદેશી ટેક્નોલોજી, વિદેશી સહાય અને વિદેશી મૂડીરોકાણની જરૂર પડે છે ત્યારે રિટેલક્ષેત્રમાં F.D.I કેવી રીતે લાભદાયક બની શકે છે. અને કેવી રીતે નુકશાનકારક બની શકે છે તે જાણવું જરૂરી બને છે. કારણકે રોજગારીની દ્રષ્ટિએ કૃષિક્ષેત્ર પછી રિટેલક્ષેત્રએ બીજા ક્રમાંકે આવે છે. આ ઉપરાંત અન્ય દેશોમાં રિટેલક્ષેત્રે F.D.I લાભકર્તા છે કે નુકશાનકર્તા છે તે પણ જાણવું જરૂરી બને છે. અહીં વિદેશી મૂડીરોકાણ રિટેલક્ષેત્રમાં આશીર્વાદિત્વ છે કે શાપિત્વ છે તે જોઈએ તો પહેલાં વિદેશીમૂડીરોકાણનો અર્થ તથા ભારતમાં તેની અસરો જોઈશું.

વિદેશીમૂડીરોકાણનો અર્થ

સામાન્ય રીતે કોઈપણ દેશના નાગરિક અથવા ઉદ્યોગ ધંધાના માલિકો અન્ય કોઈ દેશની ઉત્પાદન પ્રવૃત્તિ ઉદ્યોગ-ધંધામાં મૂડીરોકાણ કરે તેને વિદેશી મૂડીરોકાણ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

સીધા વિદેશી મૂડીરોકાણ એટલેકે એક દેશની કંપની દ્વારા કે ઉધોગ પંધાઓ દ્વારા કે વ્યક્તિઓ દ્વારા કે બીજા કોઈ દેશના ઉધોગ પંધા કે કંપની ખરીદે અથવા તો તે દેશમાં ચાલતા ઉધોગ પંધા કે કંપનીની કામગીરીને વિસ્તારવા માટે જે રોકાણ કરે છે તેને પ્રત્યક્ષ વિદેશી મૂડીરોકાણ કહે છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાભંડોળ મુજબ :-

સીધુ વિદેશી મૂડીરોકાણ એટલે કોઈ એક રોકાણકાર પોતાના અર્થતંત્ર(દેશ) બહાર બીજા અર્થતંત્રમાં(દેશ) ચાલતા સાહસોમાં સંચાલન દ્વારા કે સ્થાયી અથવા લાંબાગાળાના વ્યાજ હસ્તગત દ્વારા કરવામાં આવતા મૂડી રોકાણને સીધુ વિદેશી મૂડીરોકાણ કહેવામાં આવે છે.

રિટેલક્ષેત્રનો અર્થ :-

રિટેલનું સામાન્ય ગુજરાતી છૂટક વસ્તુ વેચવી એવું થાય છે આ કાર્ય કરનાર વ્યક્તિને રિટેલર એટલે કે છૂટક વેપારી કહેવામાં આવે છે.

રિટેલ શબ્દ એ ફ્રેન્ચ શબ્દ ટેલર પરથી આવ્યો છે(૧૩૬૫)૧ જેનો અર્થ કાપવું, ભાગ પાડવા, છૂટા પાડવા કે ચોક્કસ આકાર આપવો વગેરે થાય છે. જેમ કોઈ દરજી(ટેલર) કાપડના જુદા જુદા ભાગને કાપે છે છટા પાડે છે ચોક્કસ આકાર આપે છે તેના પરથી રિટેલ શબ્દ આવ્યો છે.

રિટેલ શબ્દનું સૌપ્રથમ નામ તરીકે ઉપયોગ ૧૪૩૩ માં થયો હતો.૨ જેનો અર્થ કોઈ એક વસ્તુને નાના નાના ભાગમાં વિભાજન કરવું એવો થાય છે. ફ્રેન્ચની જેમ ડચ અને જર્મની અનુક્રમે રિટેલ હેન્ડલ અને ઈન્ફેલ હેન્ડલ અર્થ થાય છે.૩

વર્ષ ૨૦૦૪ના દિલ્લી હાઈકોર્ટે રિટેલ શબ્દની સમજૂતી આપી હતી તે મુજબ રિટેલ એટલે ગ્રાહકો માટે જથ્થાબંધ વેપારીઓ પાસેથી ખરીદવામાં આવતી વસ્તુ. જે તેના આધારે કહી શકાય કે રિટેલ એ ગ્રાહક અને ઉત્પાદક/જથ્થાબંધ વેપારીને જોડવાનું કાર્ય કરે છે. છૂટક વેપારીને ઉત્પાદકોથી ગ્રાહકો સુધી વસ્તુ પૂરી પાડવાની સાંકળ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. છૂટક વેપારીએ પોતાનો વેપાર કરવા માટે પોતાની ચોક્કસ જગ્યાએ કરશે અથવા બજારમાં જશે અથવા ઘેર ઘેર જશે અથવા ડિલિવરી કરશે.

રિટેલના પ્રકાર   રિટેલને મુખ્યત્વે બે ભાગમાં વહેંચી શકાય

૧. સંગઠિત રિટેલ   ૨. અસંગઠિત રિટેલ

○○

୧. www.wikipedia.com
୨. ଅର୍ଦ୍ଧ
୩. ଅର୍ଦ୍ଧ
୪. FDI in Indian Retail sector. Analysis of comparision in agriculture food sector- Rupali Gupta(2012)

૧. સંગઠિત રિટેલ

સંગઠિત રિટેલ એટલે એવા રિટેલ કે જેમણે પોતાના વેપાર ધંધાની વિગતો સરકાર પાસે નોંધણી કરાવી હોય છે. નિયમિતપણે વેચાણવેરો , આવકવેરો ભરતા હોય અને સરકાર દ્વારા જેને વેપાર ધંધા માટેની પરવાનગી મળી છે તેને સંગઠિત રિટેલ કહેવાય.

૨. અસંગઠિત રિટેલ

અસંગઠિત રિટેલ એટલે એવા રિટેલ કે પરંપરાગત પોતાના વેપાર-ધંધા કરતા હોય જેમકે કરિયાણા સ્ટોર્સ, પાન –બીડીનો ગલ્લો ધરાવનાર, ફૂટપાથ પર ધંધો કરનાર વ્યક્તિઓનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. ભારતમાં આજે લગભગ ૭૦ ટકા ઉપર વેપાર-ધંધો કરનારા અસંગઠિત રિટેલર છે. આ ક્ષેત્રમાં ખેતી પછી સૌથી વધુ રોજગારી પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી આ ક્ષેત્ર ગામડામાં વધુ જોવા મળે છે. અને આ ક્ષેત્રનો જી.ડી.પી માં મારા મતે ઓછામાં ઓછો ૧૪ થી ૧૫ ટકાની આસપાસ ફાળો તો હશે જ.

ભારતમાં રિટેલ ક્ષેત્રે F.D.I

આઝાદી બાદ ૧૯૯૦-૯૧ સુધી ભારતમાં F.D.I નું પ્રમાણ ખૂબ ઓછું જોવા મળ્યું હતું. પરંતુ ૧૯૯૦-૯૧ પછી દેશમાં આવેલા આર્થિક સુધારાને પરિણામે F.D.I નું પ્રમાણ ખૂબ વધારે જોવા મળે છે.

કોષ્ટક-૧

વિશ્વના ઉભરતા બજારના બાહ્ય વિરાણ

દેશનું નામ	વર્ષ			
	૨૦૦૮	૨૦૦૯	૨૦૧૦	૨૦૧૧
ચીન	૧૧૯૭૪	૩૯૮૫૪	૪૫૪૪૮	૨૩૪૯૯
ભારત	૬૦૦૮	૧૬૨૨૩	૨૬૧૭૯	૭૦૧૬
ઈન્ડોનેશિયા	૨૨૧૩	૧૨૮૬	૬૩૧૭	૨૨૨૯
મલેશિયા	૬૬૦	૩૬૦૪	૫૮૧૮	૨૯૭૨
પાકિસ્તાન	૧૦૯	-	૯૩	-
ફિલિપાઈન્સ	૧૨૫	૦	૯૬૦	૫૯૬
થાઈલેન્ડ	૨૫૭	૧૧૧	૧૯૯૧	૧૫૫૪
બ્રાઝિલ	૧૦૪૩૫	૧૨૯૬૩	૨૪૬૩૩	૯૦૨૯
મેક્સિકો	૨૧૨૭	૧૫૬૭	૬૬૨	૪૪૧
કુલ	૩૩૯૦૮	૭૫૬૦૮	૧૧૨૧૦૧	૪૭૩૬

સ્ત્રોત:- www.rbi.org

ઉપરોક્ત કોષ્ટક પરથી જાણવા મળે છે કે વિશ્વમાં ચીન દેશમાં સૌથી વધુ વિદેશી વિરાણ થાય છે. ત્યારબાદ બ્રાઝિલમાં અને ભારત દેશનો ત્રીજો ક્રમાંક આવે છે. જ્યારે ફિલિપાઈન્સ, પાકિસ્તાન અને મેક્સિકોમાં વિદેશી વિરાણનું પ્રમાણ નજીવું જોવા મળે છે. અહીં વર્ષ ૨૦૦૮, ૨૦૦૯ અને ૨૦૧૦માં ક્રમશઃ વિદેશી વિરાણ વધતું જોવા મળે છે. જ્યારે ૨૦૧૧ના વર્ષમાં તમામ દેશમાં આ પ્રકારનું વિરાણ ઘટતું જોવા મળે છે.

કોષ્ટક-૧

ભારતમાં F.D.I

દેશનું નામ	વર્ષ			
	૨૦૦૮-૦૯	૨૦૦૯-૧૦	૨૦૧૦-૧૧	૨૦૧૧-૧૨
મહારાષ્ટ્ર	૧૨૪૩૧	૮૨૪૯	૬૦૯૭	૯૫૫૩
દિલ્લી	૧૮૬૮	૯૬૯૫	૨૬૭૭	૭૯૮૩
કર્ણાટક	૨૦૨૬	૧૦૨૯	૧૩૩૨	૧૫૩૩
ગુજરાત	૨૮૨૬	૮૦૭	૭૨૪	૧૦૦૧
તમિલનાડુ	૧૭૨૪	૭૭૪	૧૩૫૨	૧૪૨૨
આંધ્રપ્રદેશ	૧૨૩૮	૧૨૦૩	૧૨૬૨	૮૪૮
વેસ્ટ બંગાળ	૪૮૯	૧૧૫	૯૫	૩૯૪
ચંડીગઢ	૦	૨૨૪	૪૧૬	૧૩૦
ગોવા	૨૯	૧૬૯	૩૦૨	૩૮
મધ્યપ્રદેશ	૪૪	૫૪	૪૫૧	૧૨૩
કેરાળા	૮૨	૧૨૮	૩૭	૪૭
રાજસ્થાન	૩૪૩	૩૧	૫૧	૩૩
ઉત્તરપ્રદેશ	૦	૪૮	૧૧૨	૧૪૦
ઓરિસ્સા	૯	૧૪૯	૧૫	૨૮
આસામ	૪૨	૧૧	૮	૧
બિહાર	૦	૦	૫	૨૪
કુલ	૨૩૧૫૧	૨૨૬૮૬	૧૪૯૩૬	૨૩૭૨૨

સ્ત્રોત:- 1. Global stability Report, April 2012

2. www.rbi.org

ઉપરોક્ત કોષ્ટક પરથી જાણવા મળે છે કે ભારતમાં સમયના પ્રવાહના સાથે સાથે F.D.I નું પ્રમાણ પણ વધતું ગયું છે. જેમાં પ્રથમ છ રાજ્યમાં મહારાષ્ટ્ર, દિલ્લી, કર્ણાટક, ગુજરાત, તમિલનાડુ, આંધ્રપ્રદેશનો સમાવેશ થાય છે. જ્યારે બિહાર, ઉત્તરપ્રદેશ, ઓરિસ્સા, આસામ રાજ્યમાં F.D.I નું પ્રમાણ ઓછું જોવા મળે છે. ભારત સરકારે રિટેલક્ષેત્રમાં પ્રત્યક્ષ વિદેશી મૂડી રોકાણ માટે જે તર્ક આપ્યો છે એ છે કે આ ક્ષેત્રનો વિકાસ દર પણ ખૂબજ ધીમો જોવા મળે છે . સરકાર એવું વિચારે છે કે આવા પ્રકારના રોકાણથી આ બજારનો વ્યાપ વધશે અને રોજગારી પણ ઉભી થશે. વિદેશી વેપારીઓના આ ક્ષેત્રમાં હસ્તક્ષેપથી વચેટિયાઓની ભૂમિકા ખતમ થઈ જશે અને ખેડૂતોને પોતાના પાકની સારી કિંમતો પણ મળશે. આ ઉપરાંત ડોલરની સામે રૂપિયો પણ મજબૂત થશે. ગ્રાહકને પણ વાજબી ભાવથી ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓ પ્રાપ્ત થશે. આમ, સરકારના મતે રિટેલક્ષેત્રે F.D.I આશીર્વાદરૂપ સાબિત થશે.

ભારતમાં રિટેલક્ષેત્રે F.D.I શાપરૂપ અને આશીર્વાદરૂપ

જેમ એક સિક્કાની બે બાજુ છે છાય અને કાંટા. રમતમાં પણ હાર અને જીત હોય છે. આ ઉપરાંત અર્થતંત્રમાં કોઈપણ વસ્તુ હોય છે. તેના બે પાસા હોય છે. સારૂ પાસુ અને નબળુ પાસુ. હિસાબોમાં પણ પુરાંત અને ખોટ જોવા મળે છે. તેમ F.D.I ની પણ બે પ્રકારની અસર ભારતીય અર્થતંત્ર પર પડી શકે છે. કાંતો F.D.I રિટેલક્ષેત્રમાં ભારતમાં આશીર્વાદરૂપ બની શકે અથવા તો અભિશાપરૂપ. અહીં F.D.I ભારતમાં રિટેલક્ષેત્રે લાભદાયક બને છે અને કેવી રીતે અભિશાપરૂપ બને છે તે ક્રમશઃ જોઈશું.

ભારતમાં રિટેલક્ષેત્રે F.D.I આશીર્વાદ તરીકે

૧. રિટેલક્ષેત્રે F.D.I દ્વારા બજારના વિસ્તારમાં વધારો થશે.
૨. રિટેલક્ષેત્રેમાં F.D.I દ્વારા રોજગારીમાં પણ વધારો થશે.
૩. ડોલરની સરખામણીમાં રૂપિયો પણ મજબૂત બનશે.
૪. રિટેલક્ષેત્રમાં વિદેશ વેપાર દ્વારા વચેટિયાની ભૂમિકા બંધ થઈ જાય છે. જેથી ખેડૂતોને પોતાના પાકની સારી કિંમતો મળશે.

સીધા વિદેશી મૂડીરોકાણ દ્વારા રિટેલક્ષેત્ર ગ્લોબલ રોકાણકારો માટે ખુલ્લુ મૂકવાના નિર્ણયનો અર્થ એ થાય છે

કે વિશ્વના શ્રેષ્ઠ ગ્લોબલ રિટેલર્સ ભારતીય કંપનીઓ સાથે સંયુક્ત સ્પાઉસ દ્વારા ભારતમાં જંગી

ડિસ્કાઉન્ટ સ્ટોર્સ ઉભા કરી શકે છે. જેથી સસ્તી વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

૬. રિટેલક્ષેત્ર F.D.I થવાથી આધુનિક પદ્ધતિ અને નવી ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ થશે. વૈશ્વિક મૂડીરોકાણ દ્વારા રિટેલક્ષેત્રમાં વ્યવસ્થાપન પણ સારું કરી શકે છે.

૭. રિટેલક્ષેત્રમાં F.D.I દ્વારા નીચી કિંમતે વૈવિધ્યસભર વસ્તુઓ અને સારી વસ્તુઓ પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

૮. રિટેલક્ષેત્રમાં F.D.I દ્વારા દેશના જી.ડી.પી માં વધારો કરી શકાય છે. અને સમગ્ર અર્થતંત્રનો વિકાસ પણ સારી રીતે થઈ શકે છે.

૯. રિટેલક્ષેત્રમાં F.D.I દ્વારા સસ્તા ભાવે મળતા અને રોજગારી વધતા લોકોના જીવનધોરણમાં પણ સુધારો થશે.

૧૦. વિશ્વના ઘણા દેશોમાં રિટેલક્ષેત્રે F.D.I ટૂંકાગાળામાં લાભ પ્રાપ્ત થતો ન હોય પરંતુ લાંબાગાળે જરૂર લાભ પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૧. F.D.I દ્વારા સરકારને આયાત અને નિકાસ દ્વારા ટેક્ષ સ્વરૂપે વધારે આવક મળી શકે છે.

ભારતમાં રિટેલક્ષેત્રે F.D.I શાપરૂપ તરીકે

૧. રિટેલક્ષેત્રમાં F.D.I દેશને તબાહ કરનારી નીતિ છે.

૨. એક મુખ્યપ્રધાને એવી પણ રજૂઆત કરી હતી કે જ્યાં સુધી આ મુદ્દે સર્વસંમતિ ન મળે ત્યાં સુધી આ નીતિ પર રોક લાગવો જોઈએ.

૩. રાષ્ટ્રીય હિતો સાચવવામાં F.D.I અને વિદેશી રિટેલર્સ બજારનો દુરુપયોગ કરે તેઓ ભય રહે છે.

૪. નાના વેપારીઓએ એવી દહેશત વ્યક્ત કરી છે કે બહુ રાષ્ટ્રીય કંપનીઓના જંગી ડિસ્કાઉન્ટસ

સ્ટોર્સ, ફેરિયાઓ અને કરિયાણા સ્ટોર્સને ખતમ કરી દેશે અને તેમની આજીવિકા છીનવાઈ જવાની ભીતિ છે. આમ રિટેલક્ષેત્રમાં પ્રવેશનારી મહાકાય વિદેશી કંપનીઓ આપણા સ્થાનિક રિટેલક્ષેત્ર પર

- અવળી અસર ઉભી કરશે. આ નિર્ણયનો જો અમલ થશે તો ઉત્પાદન અને સેવા એમ બંને ક્ષેત્રોમાંથી અનેક નોકરીઓ જતી રહેશે.
૫. રિટેલક્ષેત્રમાં F.D.I એ સમાજના ગરીબ વર્ગોને ગંભીર અસર ઉભી કરી શકે છે કારણકે લાખો નાના રિટેલ બિઝનેસમાં સંકળાયેલા છે જેથી આ મુદ્દાને ગંભીરતાથી લેવો જોઈએ.
૬. ભારતમાં જમીનના ઓતો ઘટી રહ્યા છે. જમીનનું ખંડ વિભાજન, ઉપવિભાજન તથા ભારતીય ખેતીની અનેક મુશ્કેલીઓ હોવાથી ભારતના ખેડૂતો કૃષિ અર્થતંત્રથી વિમુખ થઈ રહ્યા છે ત્યારે રિટેલક્ષેત્રમાં F.D.I નો નિર્ણય દેશના હિતમાં ઉપયોગી સાબિત થતો નથી.
૭. જ્યાં દેશની મોટાભાગની વસ્તીને છૂટક વેપારી તરીકે રોજગારી પ્રાપ્ત થતી હોય ત્યાં F.D.I શાપરૂપ બને છે.
૮. રિટેલક્ષેત્રમાં F.D.I એ (લેણદેણની તુલા) ને મોટે પાયે નકારાત્મક અસર કરે છે.
૯. F.D.I દ્વારા જો મોટા મોલ ઉભા કરવામાં આવશે તો નાની નાની સ્થાનિક દુકાનોનો નાશ થઈ જશે. શરૂઆતમાં આ મોલ્સ દ્વારા મોટા પાયા પર ડિસ્કાઉન્ટ અને નવી નવી સ્કીમ દ્વારા અર્થતંત્રમાં પોતાનું આધિપત્ય જમાવશે અને સ્થાનિક દુકાનોનો નાશ કરશે ત્યારબાદ પોતાનો ઉજારો સ્થાપીને આપણા જ દેશના ગ્રાહકો પાસેથી ઉંચી કિંમતો વસૂલ કરશે જેનો અર્થ એવો થાય છે કે આપણે જ આપણા પગ પર કુહાડી મારીએ છીએ અને આપણને જ હાથના કર્યા હૈયે જ વાગે છે.
૧૦. મોટાભાગના મૂડીરોકાણ કરનારાઓ એવી ઈચ્છા ઓછી કરશે કે કાચો માલ પોતાના દેશમાંથી જ મંગાવે અને બીજા દેશમાં વેચે જેથી સ્થાનિક વસ્તુઓ વેચનારા લોકોની આજીવિકા બંધ થઈ જવાનો ભય રહે છે. આ ઉપરાંત જે પણ નફો થાય તેનો મોટોભાગ પોતાના જ દેશમાં લઈ જશે. આમ, પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે રિટેલક્ષેત્રમાં F.D.I લાભ કરતાં નુકશાન વધુ કરે છે.
૧૧. ભારતમાં રિટેલક્ષેત્રમાં ખૂબ જ ઓછા મૂડીરોકાણની જરૂર પડતી હોય છે ત્યારે F.D.I ની કોઈજ આવશ્યકતા રહેતી નથી.
૧૨. ભારતમાં વેપારીઓ વસ્તુઓની ઉધાર ખરીદી કરે છે અને વેચાણ રોકડ સ્વરૂપમાં કરે છે. માટે ખૂબજ ઓછા ધિરાણની જરૂર હોય છે. ત્યાં F.D.I ની કોઈ આવશ્યકતા રહેતી નથી.

ભારતમાં મોટાભાગના રાજ્યો જેવા કે વેસ્ટ બંગાળ, તમિલનાડુ, ઉત્તરપ્રદેશ, બિહાર અને મધ્યપ્રદેશ વગેરેએ

આ ક્ષેત્રમાં F.D.I નો પ્રખર વિરોધ કર્યો છે.

આ ઉપરાંત અન્ય દેશો જેવા કે ચીન, મલેશિયા અને થાઈલેન્ડ જેવા દેશો કે જેમણે સૌપ્રથમ

રિટેલક્ષેત્રમાં F.D.I ને આમંત્રણ આપ્યું હતું પરંતુ F.D.I પછી વિદેશી મોલ્સ, ઉચ્ચ બજારો

વગેરેના વિકાસ પર નિયંત્રણ લાવવા ઘણા નિયમો અને કાયદામાં પરિવર્તન લાવવું પડ્યું હતું. આમ,

રિટેલક્ષેત્રે F.D.I આશીર્વાદિત કરતાં અભિશાપિત વધારે લાગે છે.

સમીક્ષા

ભારતમાં રિટેલક્ષેત્રે F.D.I શાપિત છે કે આશીર્વાદિત છે હજી પણ ચર્ચાનો વિષય છે. કેટલાક

વિદ્વાન તેનો સ્વીકાર કરવાની વાત કરે છે તો બીજા કેટલાક તજજ્ઞ તેના અસ્વીકારની વાત કરે છે. પરંતુ

વાસ્તવિકતા એ છે કે જો રિટેલક્ષેત્રમાં F.D.I ને યોગ્ય રીતે જરૂરી શરતો, વાટાઘાટો અને સમજૂતીપત્રો

દ્વારા ઉપયોગ કરવામાં આવે. રિટેલક્ષેત્રે F.D.I આશીર્વાદિત સાબિત થાય. પણ એતો સમય જ નક્કી કરશે

કે રિટેલક્ષેત્રે F.D.I આશીર્વાદિત કે શાપિત.

સંદર્ભસૂચિ

૧. યોજના
૨. અર્થસંકલન
૩. E.P.W.
૪. www.rbi.org
૫. www.icrier.com
૬. www.economictimes.com
૭. www.timesofindia.com
૮. www.google.com : Search Engine
૯. www.wikipedia.com : Search Engine
૧૦. Gupta Rupali (2012) : FDI in Indian Retail Sector Analysis of Competition in agri food sector.

Some Personality Factors of Drug Addict and Non Addict College Students

Dr. Rajesh B. Patel

INTRODUCTION :

Drug dependence has assumed world-wide proportions. India is no exception. Biological, social, behavioral and psychological theories have been propounded to account for drug-seeking behavior. It is considered one of the most important areas of research in mental ill health. The incidence is increasing all over the world., possibly due to several problems of modern society in which dependence to drugs may serve as faulty coping mechanisms to the stresses of life.

Mohan et al. (1977) found that alcohol (5.6%), opium (3.7%) and cannabis (0.2%) in the general population and alcohol (4.0%), opium (3.5%) and cannabis (0.19%) in addicts are the main drug abused in India.

In western studies, Hill et al. (1960) found that the great majority of long detoxified opoid addicts showed significant elevations on the psychopathic and neurotic scales of the MMPI. Hill et al. (1962) while using the MMPI also compared 200 addicts with a group of 199 hospitalized alcoholics of 200 prisoners. Using a factor analytic technique, they identified three primary addict personality types : (1) the undifferentiated psychopath (2) the primary psychopath and (3) the neurotic psychopath.

OBJECTIVES OF THE STUDY :

Major objectives of the present research were as under :

1. To study and compare Arts college and commerce college drug addict students and non addict students with regard to various factor of personality like activity-passivity, enthusiastic-non enthusiastic, assertive-submissive, suspicious-trusting, depressive-non depressive, emotional instability- emotional stability, and subjective well being.

2. To study and compare HSES, MSES and LSES drug addict students and non addict students with regard to various factor of personality like activity-passivity, enthusiastic-non enthusiastic, assertive-submissive, suspicious-trusting, depressive-non depressive, emotional instability- emotional stability, and subjective well being.

3. To study and compare drug addict college students non addict students with regard to various factor of personality like activity-passivity, enthusiastic-non enthusiastic, assertive-submissive, suspicious-trusting, depressive-non depressive, emotional instability- emotional stability and subjective well being.

HYPOTHESIS :

The major hypothesis of the present research were as under :

- There is no significant difference between Arts college and commerce college drug addict and non addict students with regard to various factor of personality like activity-passivity, enthusiastic-non - enthusiastic, assertive-submissive, suspicious - trusting, depressive- non depressive, emotional instability -emotional stability, and subjective well being.
- There is no significant difference among HSES, MSES and LSES drug addicts and non addicts college students with regard to various factor of personality like activity-passivity, enthusiastic-non enthusiastic, assertive-submissive, suspicious-trusting, epressivenon depressive, emotional instability- emotional stability, and subjective well being.
- There is no significant difference between drug addicts and non addicts college students with regard to various factor of personality like activity-passivity, enthusiastic-non enthusiastic, assertivesubmissive, suspicious-trusting, depressive-non depressive, emotional instability- emotional stability and subjective well being.

SAMPLE :

Sample was consisted of 360 subjects, 180 drug addicts were selected randomly from de-addiction centre run by the Gujarat govt. and NGOS in Gujarat state. 180 non addicts were selected from the same area, The total sample was categorized as under :

Table : 1
Categories Total Sample

	ARTS STUDENT			COMMERCE STUDENT			Total
	HSES	MSES	LSES	HSES	MSES	LSES	
Drug Addicts	30	30	30	30	30	30	180
Non Drug Addicts	30	30	30	30	30	30	180
Total	60	60	60	60	60	60	360

TOOLS & PROCEDURE :

In this study used Dimensional Personality Inventory (DPI) by Mahesh Bhargav for data collection After filing proper instruction and establishing report with the selected sample. Dimensional personality inventory and subjective well being scale were administered to each sample in individual setting.

RESULT AND DISCUSSION :

The Results of ANOVA on Personality Dimension - Activity-Passivity score Table is consulted and it is found that the F ratio of Arts student is 25.97 which is significant at 0.01 level. That means significant difference is existed between Arts student

group subjects and Commerce student group of subjects on Activity-Passivity scores. Table shows that means scores of Arts student group of subjects is 8.46 and means scores of commerce student group of subjects is 9.45 . Commerce Students group of subjects are found to be more active as compared to Arts student group of subjects .

Showing results of ANOVA on scores of Activity-Passivity of various groups					
Source	SS	DF	MS	F	Sign.
A	89.003	1	89.003	25.97	0.01
B	45.572	2	22.786	6.65	0.01
C	177.803	1	177.803	51.88	0.01
A x B	80.539	2	40.269	11.75	0.01
A x C	1.469	1	1.469	.43	NS
B x C	14.739	2	7.369	2.15	NS
A x B x C	.439	2	.219	.06	NS
Error	1192.633	348	3.427		
Total	1602.197	359			

In the college student group difference is found in the different college student group between Arts student. It is because the Arts student of 18 to 30 are likely to be physically & mentally more alive. Compare to then those who are above would deteriorate is activity. They would gradually become passive.

Means scores of Activity-Passivity of variable B(SES)			
	B ₁	B ₂	B ₃
Mean	8.58	8.84	9.43
N	120	120	120

The F ratio of SES is 6.65 . Which is significant at 0.01 level. That means significant difference is existed among HSES, MSES and LSES group of subjects on Activity-Passivity scores. Table shows that means scores of HSES group of subjects is 6.77, means scores of MSES group of subjects is 7.08 and means scores of LSES group of subjects is 7.58. LSES group of subjects are found to be more active as compared to HSES and MSES group of subjects.

Means scores of Activity-Passivity of variable Ax B x C (College Faculty x SES x Drug Addicts-Nonaddicts)							
		A ₁			A ₂		
		B ₁	B ₂	B ₃	B ₁	B ₂	B ₃
C ₁	Mean	6.93	7.57	8.57	9.40	8.43	8.60
	N	30	30	30	30	30	30

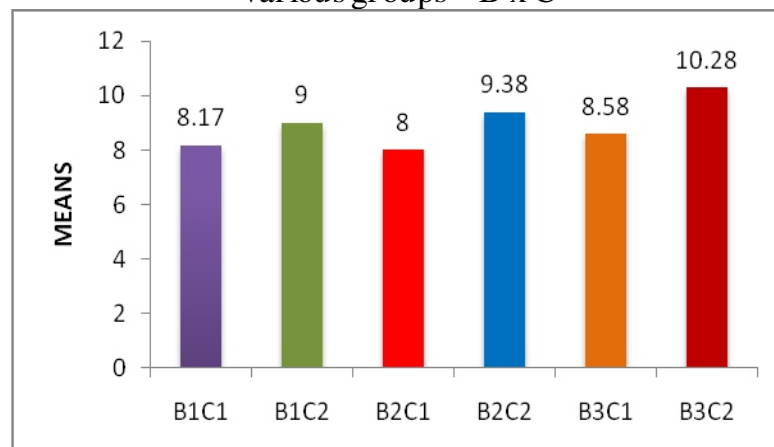
Social economic classes have affected activity passivity social and economic conditions affect physical & mental processes. Persons with high economic status are likely to be more active than middle class or lower class passive.

The F ratio of Drug Addicts and Non Drug Addicts is 51.88. Which is significant at 0.01 level. That means significant difference is existed between Drug Addicts and Non Drug Addicts on Activity-Passivity scores. Table shows that means scores of Drug Addicts is 8.25 and means scores of Non Drug Addicts is 9.66. Non Drug Addicts are found to be more active as compared to Drug Addicts.

Drug addictions positively affect the physical & medical activities. Such persons are ideal & passive compared to than non-addict sustain their physical mental energy.

: Figure :

Showing Figure mean scores of Activity-Passivity of various groups – B x C

The F ratio of College Faculty and SES is 11.75 . Which is significant at 0.01 level. That means significant interaction effects is existed between College Student and SES on Activity-Passivity scores. Table shows that means scores of Arts student. HSES group of subjects is 7.45 and means scores of Arts student. MSES group of subjects is 8.48, means scores of Arts student. LSES group of subjects is 9.43. Means scores of Commerce student HSES group of subjects is 9.72 and means scores of Commerce student. MSES group of subjects is 9.20 , means scores of Commerce student LSES

group of subjects is 9.43. Commerce Students HSES group of subjects are found to be more active as compared to remaining group of subjects .

In the area of activity & passivity there is an interaction between College Faculty & SES. College Faculty affects social economic status & thus affects activity & passivity.

The F ratio of College Faculty and Drug Addicts & Non Drug Addicts is 0.43. Which is not significant. That means significant interaction effects does not existed between College student and Drug Addicts& Non Drug Addicts on Activity-Passivity scores. Table No 4.2.5 shows that means scores of Arts student. Drug Addicts is 7.69 and means scores of Arts student. Non Drug Addicts is 9.22, means scores of Commerce student Drug Addicts is 8.81 and means scores of Commerce student Non Drug Addicts is 10.09 .

There is no untraditional effect between College Faculty & drug addiction & non-drug edicts because college faculty & drug addictions are not determining factors of activity & passivity level.

The F ratio of SES and Drug Addicts & Non Drug Addicts is 2.15. Which is not significant. That means significant interaction effects does not existed between SES and Drug Addicts& Non Drug Addicts on Activity-Passivity scores. Table No 4.2.6 shows that means scores of HSES Drug Addicts is 8.17 and means scores of HSES Non Drug Addicts is 9.00, means scores of MSES Drug Addicts is 8.00 and means scores of MSES Non Drug Addicts is 9.68 . LSES Drug Addicts is 8.58 and means scores of LSES Non Drug Addicts is 10.28.

If appears that the level of activity & passivity does not depend on social economic conditions & drug addiction. Man can be alive or passive in any economic condition. Drug addiction or non-addiction do not determine the dimension of activity & passivity.

The F ratio of College Faculty, SES and Drug Addicts & Non Drug Addicts is 0.06 .Which is not significant. That means significant interaction effects does not existed among College faculty, SES and Drug Addicts& Non Drug Addicts on Activity-Passivity scores. Table shows that means scores of Arts student, HSES and Drug Addicts is 6.93 and means scores of Arts student , HSES Non Drug Addicts is 7.97, means scores of Arts student ,MSES and Drug Addicts is 7.57 and means scores of Arts student ,MSES and Non Drug Addicts is 9.40 . Arts student, LSES and Drug Addicts is 8.57 and means scores of Arts student,LSES and Non Drug Addicts is 10.30. means scores of Commerce student, HSES and Drug Addicts is 9.40 and means scores of Commerce student, HSES Non Drug Addicts is 10.03, means scores of Commerce student, MSES and Drug Addicts is 8.43 and means scores of Commerce student, MSES and Non Drug Addicts is 9.97 , Commerce student, LSES and Drug Addicts is 8.60 and means scores of Commerce student, LSES and Non Drug Addicts is 10.27. Because the activity-passivity level has nothing to do with College Faculty, SES and drug addiction.

CONCLUSIONS :

- Significant difference is existed between Arts Students group of subjects and Commerce Students group of subjects on Activity-Passivity scores.
- Significant difference is existed among HSES, MSES and LSES group of subjects on Activity-Passivity scores.
- Significant difference is existed between Drug Addicts and Non Drug Addicts on Activity-Passivity scores.
- Significant interaction effects is existed between College Faculty and SES on Activity-Passivity scores.
- Significant interaction effects does not existed between College Faculty and Drug Addicts& Non Drug Addicts on Activity-Passivity scores.

REFERENCES:

Adler, I. & Kondel ,D.B (1982) : “A cross-cultural comparison of socio-psychological factors in alcohol use among adolescents in Israel, France and the united state. “*Journal of youth and adolescence*, 11, 89-113.

Ahmed, S., Ahmed, H., & Bindra, G. (1989). Cognitive impairment in chronic addicts. *Journal of Personality and Clinical studies*, 5, 237-240.

Alesina, A., Di Tella, R. & MacCulloch, R. (2004) Inequality and happiness: Are Europeans and Americans different?, *Journal of Public Economics*, 88, pp. 2009–2042.

Blanchflower, D.G. & Oswald, A.J. (2002) Wellbeing over time in USA and Great Britain, Draft paper.

Blatt, S.J., & Berman, W. (1990). Differentiation of personality types among opiate addicts. *Journal of Personality Assessment*, 54, 87-104.

Chopra, I.C. and Chopra, R.N. (1965) : Drug addiction with special reference to India, New Delhi, C.S.I.R.

Colucci, E. (2006) The cultural facet of suicidal behaviour: Its importance and neglect”, *Australian e-journal for the advancement of mental health (AeJAMH)* 5:3, pp. 1-13.

ઉપચારાત્મક શિક્ષણની અસરકારકતા

EFFECTIVENESS OF REMEDIAL TEACHING

- VAGHELA REKHA D.

પ્રસ્તાવના :

મનોવિજ્ઞાન વિષયના અસરકારક શિક્ષણ માટે ધનિષ્ઠ પ્રયાસો જરૂરી છે. આ માટે શિક્ષક પોતાની રીતે પ્રયત્નશીલ હોય છે. પરંતુ તેમને સંશોધનનો આધાર મળે તો કાર્યની ફલશ્રુતિ થાય છે. શાળામાંથી પ્રાપ્ત કરેલ જ્ઞાનનો બાળકો ભવિષ્યમાં તેના જીવનવ્યવહારમાં ઉપયોગ કરી શકે તે માટે તેનામાં જ્ઞાન, સમજ વગેરે કૌશલ્યો વિકસાવવા આવશ્યક છે. આથી શાળેય અભ્યાસક્રમમાં બાળકોનો સર્વાંગી વિકાસ થાય તેવા વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. જીવનના અનેક ક્ષેત્રો સાથે સંકળાયેલ અને જીવનની મુશ્કેલીઓને ઉકેલનાર એવો મનોવિજ્ઞાન વિષય શાળેય વિષયોમાં આગવું સ્થાન ધરાવે છે.

મનોવિજ્ઞાન વિષયની અસરકારકતા વધારવા માટે વિદ્યાર્થી તથા શિક્ષકે પાયાની બાબતો પર ધ્યાન આપવું જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓ વિવિધ એકમોમાં કયા મુશ્કેલી અનુભવે છે તે જાણવું જરૂરી બને છે. વિદ્યાર્થીની વિષયવસ્તુની કયાશ જાણ્યા સિવાય શિક્ષણકાર્ય કરવામાં આવે તો તે સફળ થતું નથી. આથી વિદ્યાર્થીઓની કયાશ જાણ્યા બાદ તેનું નિવારણ કરવું જોઈએ. આ રીતે તૈયાર કરેલ નિદાન-ઉપચાર કાર્યક્રમ મનોવિજ્ઞાન વિષયના વર્ગશિક્ષણની અસરકારકતામાં મહત્વનો ફાળો આપી શકે.

સમસ્યાકથન :

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં પ્રયોજકે સમસ્યાને આ પ્રમાણે શબ્દબદ્ધ કરી હતી.

ઉપચારાત્મક શિક્ષણની અસરકારકતા

અભ્યાસના હેતુઓ :

સંશોધકે પ્રસ્તુત સંશોધનને સાકાર કરવામાં નીચેના હેતુઓ નિર્ધારિત કર્યા હતા.

૧. ધોરણ-૧૧ ના મનોવિજ્ઞાન વિષયમાં 'મનોવિજ્ઞાનની અભ્યાસપદ્ધતિઓ' અને 'જીવનફલકનો વિકાસ' એકમોના કઠિન મુદ્દાઓ તારવી તેના આધારે નિદાન કસોટીની રચના કરવી.
૨. 'મનોવિજ્ઞાનની અભ્યાસપદ્ધતિઓ' અને 'જીવનફલકનો વિકાસ' એકમોના મુદ્દાઓમાં રહી જતી કયાશો કે ઉણપો શોધવી.
૩. 'મનોવિજ્ઞાનની અભ્યાસપદ્ધતિઓ' અને 'જીવનફલકનો વિકાસ' એકમો માટે વિદ્યાર્થીઓની જાણવા મળેલ કયાશો દુર કરવા ઉપચારાત્મક કાર્યક્રમ તૈયાર કરવો.
૪. ઉપચારાત્મક શિક્ષણ કાર્યક્રમની અસરકારકતા તપાસવી.

અભ્યાસની ઉત્કલ્પનાઓ :

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં સંશોધન ઉત્કલ્પના અને શૂન્ય ઉત્કલ્પના આ પ્રમાણે છે.

સંશોધન ઉત્કલ્પના :

ધોરણ-૧૧ના મનોવિજ્ઞાન વિષયમાં મનોવિજ્ઞાનની અભ્યાસપદ્ધતિઓ અને જીવનફલકનો વિકાસ એકમો પરની વિદ્યાર્થીઓની સિધ્ધિ વિષયક નિદાન કરવા પ્રાયોગિક જુથની લેવાયેલ પૂર્વકસોટી પરના પ્રાપ્તિઓની સરાસરી કરતા ઉપચાર શિક્ષણ બાદ લેવાયેલ ઉત્તર કસોટી પરના પ્રાપ્તિઓની સરાસરી ઉચી હશે.

શૂન્ય ઉત્કલ્પના :

ધોરણ-૧૧ના મનોવિજ્ઞાન વિષયમાં મનોવિજ્ઞાનની અભ્યાસપદ્ધતિઓ અને જીવનફલકનો વિકાસ એકમો પરની વિદ્યાર્થીઓની સિધ્ધિ વિષયક નિદાન કરવા પ્રાયોગિક જુથની લેવાયેલ પૂર્વકસોટી પરના પ્રાપ્તિઓની

સરાસરી અને ઉપચાર શિક્ષણ બાદ લેવાયેલ ઉત્તર કસોટી પરના પ્રત્યાંકોની સરાસરી વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહિ હોય.

અભ્યાસના ચલો :

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં નીચેના ચલોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

ક્રમ	ચલનો પ્રકાર	ચલ
૧	સ્વતંત્ર ચલ	ઉપચાર શિક્ષણ પદ્ધતિ
૨	પરતંત્ર ચલ	શૈક્ષણિક સિધ્ધિ
૩	અંકુશિત ચલ	<ul style="list-style-type: none"> વિદ્યાર્થીઓની અભ્યાસ શ્રેણી એકમ શૈક્ષણિક પર્યાવરણ તાસનો સમય શિક્ષણની અસર

અભ્યાસનું ક્ષેત્ર અને પ્રકાર :

પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસનું ક્ષેત્ર શિક્ષણના મનોવિજ્ઞાનને સ્પર્શ છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસના સંશોધનનો પ્રકાર વ્યાવહારિક અને સંખ્યાત્મક છે.

અભ્યાસની પદ્ધતિ :

પ્રસ્તુત સંશોધન પ્રાયોગિક પ્રકારનું હોવાથી આ સંશોધનમાં પ્રાયોગિક સંશોધન પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

અભ્યાસનું વ્યાપ વિશ્વ અને નિદર્શ :

પ્રસ્તુત સંશોધનના વ્યાપવિશ્વ તરીકે હિંમતનગર તાલુકાની શ્રી એન.ડી.શાહ અડપોદરા હાઈસ્કૂલની ગુજરાતી માધ્યમની ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાના ધોરણ-૧૧માં અભ્યાસ કરતા તમામ વિદ્યાર્થીઓનો સમાવેશ કરેલ છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસના નમૂનામાં હિંમતનગર તાલુકાની શ્રી એન.ડી.શાહ અડપોદરા હાઈસ્કૂલના ધોરણ-૧૧માં અભ્યાસ કરતા કુલ ૬૫ વિદ્યાર્થીઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

ઉપકરણની સંરચના :

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ધોરણ-૧૧ના મનોવિજ્ઞાન વિષયમાં કઠિન એકમો માટે બે નિદાન કસોટીઓ (પૂર્વ કસોટી અને ઉત્તર કસોટી) નો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

માહિતીનું એકત્રીકરણ

પ્રયોજક દ્વારા રચેલ નિદાન કસોટી દ્વારા માહિતીનું એકત્રીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. નિદાન કસોટી દ્વારા વિદ્યાર્થીઓની કચાશો પારખવામાં આવી. કચાશોને આધારે ઉપચાર કાર્યક્રમની રચના કરવામાં આવી. ઉપચારાત્મક કાર્યક્રમ દ્વારા કચાશોનું શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું. ઉપચારાત્મક કાર્ય બાદ ફરી નિદાન કસોટી (ઉત્તર કસોટી) પાત્રોને આપી તેમની પાસેથી માહિતી એકત્ર કરવામાં આવી.

પ્રયોજકે તૈયાર કરેલ ઉપચાર શિક્ષણકાર્યની યોજનાને અમલ કર્યા બાદ ઉત્તરકસોટી વિદ્યાર્થીઓને આપી. જેના આધારે સરાસરી અને પ્રમાણ વિચલન મેળવ્યા હતા. પ્રથમ આપેલ નિદાન કસોટીને પૂર્વકસોટી તરીકે ગણી હતી. તેના આધારે પ્રયોગ પૂર્વે વિદ્યાર્થીઓની સરેરાશ સિધ્ધિ અને પ્રમાણવિચલન મેળવવામાં આવ્યા હતા.

નિદાન ઉપચાર કાર્યક્રમની અસરકારકતા પૂર્વકસોટી અને ઉત્તરકસોટી પરના વિદ્યાર્થીઓના સરેરાશ સિધ્ધિ પ્રાપ્ત્યાંકોના તફાવતને આધારે ચકાસવામાં આવી હતી. આ માટે ટી-કસોટીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો

હતો. આ ઉપરાંત ઉપચાર કાર્યક્રમ પહેલાની ક્યાશોનું પ્રમાણ અને ઉપચાર કાર્યક્રમ પછીની ક્યાશોના પ્રમાણની તુલના કરવામાં આવી હતી. સરાસરીના તફાવતની સાર્થકતા ટી-કસોટીના આધારે નક્કી કરવામાં આવી હતી.

ઉત્કલ્પનાની ચકાસણી :

પૂર્વકસોટી અને ઉત્તરકસોટીઓમાં વિદ્યાર્થીઓએ મેળવેલ પ્રાપ્તાંકોનું ટી-મૂલ્ય

કસોટી	સંખ્યા (N)	મધ્યક (M)	પ્રમાણ વિચલન (SD)	પ્રમાણભૂલ (SED)	ટી-મૂલ્ય	સાર્થકતાની કક્ષા
પૂર્વ કસોટી	65	25.85	6.72	0.81	12.95	0.01* કક્ષાએ સાર્થક
ઉત્તર કસોટી	65	36.34	3.97			

અભ્યાસ દરમિયાન પ્રાપ્ત માહિતીનું પૃથક્કરણ કરતા મળેલ ટી-મૂલ્ય 12.95 હતું જે 0.01 કક્ષાએ સાર્થક હતું. આથી પ્રયોજકે રચેલી શૂન્ય ઉત્કલ્પનાનો અસ્વીકાર થયો હતો અને આ ઉત્કલ્પનાના વિકલ્પે રચાયેલી સંશોધન ઉત્કલ્પનાનો અસ્વીકાર થતો ન હતો એટલે કે ઉપચાર કાર્યક્રમના અમલ પહેલા વિદ્યાર્થીઓની ક્યાશો હતી તે ઉપચાર કાર્યક્રમના અમલથી નિવારી શકાયી હતી. ટૂંકમાં ઉપચારકાર્યક્રમ અસરકારક પૂરવાર થયો હતો.

અભ્યાસના તારણો :

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં માહિતીનું પૃથક્કરણ અને અર્થઘટન કરતા નીચે મુજબના તારણો મળ્યા હતા.

- મનોવિજ્ઞાનની અભ્યાસપદ્ધતિઓ અને જીવનફલકનો વિકાસ એકમો પર રચેલ નિદાન કસોટીના અમલ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓની ક્યાશો જાણી શકાયી હતી. જેમાં મનોવૈજ્ઞાનિક કસોટી અર્થ, પરિભાષા, લક્ષણો, પરિવર્ત્ય, સ્વતંત્ર પરિવર્ત્ય, વિકાસ અંગેની સમજ અને વિકાસને અસર કરતા પરિબળો, વિકાસમાં વિકૃતિઓ, વૃદ્ધિની પ્રક્રિયા અને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિના સોપાનો વગેરેમાં વિદ્યાર્થીઓની ક્યાશ વધારે જાણવા મળી હતી.
- ઉપચાર કાર્યક્રમના અમલ બાદ તેની અસરકારકતા તપાસવા વિદ્યાર્થીઓને ફરીથી નિદાન કસોટી (ઉત્તર કસોટી) આપી હતી. પૂર્વ કસોટી અને ઉત્તરકસોટીના સિધ્ધિ પ્રાપ્તાંકોની સરખામણી કરતા ઉત્તરકસોટીમાં સિધ્ધિ પ્રાપ્તાંકો વધ્યા હતા. સિધ્ધિ પ્રાપ્તાંકોમાં થયેલો વધારો દર્શાવે છે કે ઉપચાર કાર્યક્રમ અસરકારક રહ્યો હતો.

અભ્યાસના શૈક્ષણિક ફલિતાર્થો :

- વિષયવસ્તુનું પૃથક્કરણ કરવાથી અધ્યાપનનું આયોજન સરળ બની જાય છે. આ રીતે તૈયાર કરેલ અભ્યાસકાર્યના આયોજનથી શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી બંને માટે સરળતા રહે છે. આથી વિષયવસ્તુનું નાના-નાના મુદ્દાઓમાં પૃથક્કરણ કરી કાર્યક્રમ તૈયાર કરવો જોઈએ.
- શિક્ષણકાર્ય દરમિયાન અલગ-અલગ વિષયવસ્તુને અનુરૂપ અલગ-અલગ પદ્ધતિઓ અપનાવવાથી વિદ્યાર્થીઓની સિધ્ધિ ઉચી લાવી શકાય છે. આમ વિષયવસ્તુને અનુરૂપ એક કરતા વધારે શિક્ષણ પદ્ધતિઓનો વિચાર કરવો જોઈએ.

ઉપસંહાર :

શિક્ષણની ગુણવત્તા સુધારવા માટે અત્યારે દરેક વિષયમાં નિદાનાત્મક કસોટીઓ રચી વિદ્યાર્થીઓની ક્યાશ શોધી આ ક્યાશ નિવારવા ઉપચારલક્ષી કે સુધારાલક્ષી શિક્ષણકાર્ય કરવું અત્યંત આવશ્યક છે. સંશોધકે

મનોવિજ્ઞાન વિષયમાં મનોવિજ્ઞાનની અભ્યાસ પદ્ધતિઓ અને જીવનફલકનો વિકાસ એકમો માટે આ પ્રકારનો પ્રયાસ હાથ ધર્યો જેના અસરકારક પરિણામો મેળવવા પ્રયોજકે નિદાન કસોટીની રચના, વિદ્યાર્થીઓની ક્યાશો શોધવી, ઉપચાર કાર્યક્રમ તૈયાર કરવો અને તેની અસરકારકતા તપાસવી જેવા હેતુઓ તેમજ શૂન્ય ઉત્કલ્પનાની રચના અભ્યાસનું મહત્વ, મર્યાદા, અભ્યાસકાર્યની એક જૂથ પૂર્વકસોટી – ઉત્તરકસોટીની યોજના, પ્રાયોગિક પદ્ધતિ, ચલોનો પરિચય તેમજ બે નિદાન કસોટીઓની રચના અને ટી-મૂલ્ય દ્વારા શૂન્ય ઉત્કલ્પનાની ચકાસણીને આધારે પરિણામો પ્રોત્સાહનક જણાયા. મનોવિજ્ઞાન જેવા વિષયને વધારે રસપ્રદ બનાવવા માટે આ પ્રકારના કાર્યક્રમોનું આયોજન ખૂબ જ ઉપયોગી થાય તેમ છે. આ પ્રકારના કાર્યક્રમો હાથ ધરવામાં આ અભ્યાસ શિક્ષકો માટે પ્રેરક બનશે તો સંશોધકનો આ લઘુપ્રયાસ સફળ થયો લેખાશે.

સંદર્ભસૂચિ

ઉચાટ, ડી.એ. (૨૦૦૯), શિક્ષણ અને સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં સંશોધનનું પદ્ધતિશાસ્ત્ર
રાજકોટ-૩, ટાગોરનગર અમિન માર્ગ પાસે

ઉચાટ, ડી.એ. (૨૦૦૦), સંશોધનની વિશિષ્ટ પદ્ધતિઓ. રાજકોટ : શાંત-૩,
ટાગોરનગર અમિન માર્ગ પાસે

ચૌધરી, ભરત. (૨૦૦૬-૦૭). જીવનફલક વિકાસ. (અદ્યતન આવૃત્તિ).
ભારત પ્રકાશન

ત્રિવેદી, એમ.ડી. અને પારેખ, બી.યુ. (૧૯૭૨). શિક્ષણમાં આંકડાશાસ્ત્ર.
અમદાવાદ : યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ.

દેસાઈ, ધનવંત અને અન્યો (૧૯૭૫). શૈક્ષણિક આયોજન પ્રવિધિ અને મૂલ્યાંકનની નવી ધરી.
એ.આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ-૨

દેસાઈ કે.જી. (૧૯૮૪), મનોવૈજ્ઞાનિક માપન. (તૃતીય આવૃત્તિ)
અમદાવાદ : યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ – ગુજરાત રાજ્ય

દેસાઈ હ.ગું અને દેસાઈ કૃ.ગો. (૧૯૭૯), સંશોધન પદ્ધતિઓ અને પ્રવિધિઓ
(૨જી આવૃત્તિ). અમદાવાદ : યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ – ગુજરાત રાજ્ય

મોલિયા, એમ.એસ. (૨૦૦૫) શિક્ષક અધ્યાપનપોથિની સંરચના.
શિક્ષણશાસ્ત્ર ભવન, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી. રાજકોટ

Impact of Different School Environment on the Emotional Intelligence and Creativity of the Students

- Dr. Aanchal,

Assistant Professor, GIAS, GGSIP University

Abstract

The present study aims at finding out the impact of different school environments on the emotional intelligence and creativity of the students. The sample comprised of 400 girls (200 each from two types of schools – Gurukuls and Government school.) The result shows that there is no significant difference in emotional intelligence and creativity of students belonging to different school environment. It is found that both the Gurukuls and Govt. Schools appear not to provide congenial environment for the cultivation of scientific creativity among their students. The study suggests efforts are needed to provide more facilities for the activities that contribute in providing congenial environment to enhance emotional intelligence and creativity. There is also a recognized need to break old associative connections and provide a new perceptual framework to enhance creative thinking. Educational institutions like Universities, NCERT and SCERT can help in development different tests for assessing emotional intelligence and creativity of students.

1. Introduction

Goleman (1998) considered school as one place, which can turn to compensate children's deficiencies in emotional and social competence. As such schools face the challenge to teaching as well as nurturing the emotional skills of children. This challenge can be met by infusing emotional literacy into the standard curriculum as well as creating school climate that fosters the development and application of emotional skills.

Educators and Psychologists understand that children's emotional learning should be given serious consideration and promoted in emotional education the "missing piece" – that part of the mission of the school that, although always close to the thoughts of many teachers, somehow eluded them. The trend of bringing emotional literacy into schools makes emotions and social life themselves key topics for learning and discussing, rather than treating these most compelling facets of a child's life as irrelevant intrusions. The school setting is arguably one of the most important contexts for learning emotional skills and competencies (Mayer and Salovey, 1997). In the process of emotional learning, the individual develops the aptitude, skills, attitudes, and values necessary to acquire emotional

activities, a supportive school climate, and the involvement of students, teachers, and parents in community activities. Under such a framework, Mayer and Geher (1996), for example, hypothesized that educating these who are low in emotional competencies to improve their abilities to recognize, express, and regulate their findings better may be possible. In a school community everyone is influenced by the extend of emotional literacy operating. Antidote UK provide another similar definition in saying that emotional literacy is the practice of interacting with others in a way that builds understanding of our own emotions, then using this understanding to shape our action.

In most of the studies on creativity psychometric measures have been used. It has been criticized by Stark (1965), Sternberg (1986, 1999), Pickard (1990), and Plucker (1999, 2004) that psychometric measures are limited in scope i.e. these index only 'novelty context' of creativity. These are not capable of indexing 'meaning context' of creativity that is only measurable only by projective tests. The present study has made use of both the projective and psychometric measures to tap both 'meaning' and 'novelty' contexts of creativity.

Conceptually all the types of educational institutions, in their own way, are oriented to impart education to the children. The objectives of education, method of teaching, emphasis on learning, and the academic and extra curricula in two types of schools, however, differ considerably. They are also differing in terms of aspirations and attitude of the parents, teachers, and children. One group cultivates the values of the Vedic culture, and third is practically apathetic. Further, children studying in Gurukuls live under strict controls away from their parents and have no contact with opposite sex of their age or even elderly ladies. Gurukul students live under protected conditions away from society and its problems. They also lack opportunities for various mental and psychological experiences. The second i.e. Govt. School students live with their parents and free to interact with opposite sex of their age. They are exposed to social problems in their living setting not in their respective schools. Thus, the school environment of Govt. Schools is neither stimulating like public schools, nor controlled and disciplined like Gurukuls. The above mentioned description of two types of schools systems clearly indicates that students in Gurukuls have to live under rigid and narrow environment. Govt. School students in Haryana practically live in neither encouraging nor disciplined environment. Therefore, in the present study, highly controlled, disciplined, and rigid environment of Gurukuls has been labeled as "non-stimulating school Environment" (NSE) and apathetic environment of Govt. School has been designated as "Neutral School Environment" (NE).

1. Objectives

- a. To study the impact of different school environments on Emotional Intelligence of students with respect to self-awareness, managing emotions, motivating oneself, empathy and handling relationship

- a. To study the impact of different school environments on creativity of students with respect to novelty and meaning context of creativity.

3. Hypotheses

- a. There are no significant impacts of different school environments on emotional intelligence of students with respect to self-awareness, managing emotions, motivating oneself, empathy and handling relationship
- b. There are no significant impact of different school environments on creativity of students with respect to novelty and meaning context of creativity.

4. Methodology

The present study is planned to examine the impact of different school environments on emotional intelligence and creativity of students. Five dimensions of Emotional Intelligence (Self-awareness, Managing Emotions, Motivating Oneself, Empathy and Handling Relationships) have been indexed by Multidimensional measure of Emotional Intelligence. Similarly, Psychometric and projective measure of creativity has been employed to tap “novelty” and “meaning” contexts of creativity. Thus, to meet out the main objectives of the study the selected subjects from different school environments were tested on these different measures

5. Sample

The sample comprised of 400 girls (200 each from two types of schools – Gurukuls and Government) in the present study. One sample of 200 high school girl students in the age range of 13 to 16 years with the mean age of 14.5 years was drawn from various public schools of Kurukshetra District.

The second sample comprised of 200 girls in the same age range and grade, is drawn from Kanya Gurukul of Gamri (Kurukshetra) and Khanpur Kalan (Sonapat).

Keeping in view the reported gender differences in two types of mental abilities, only the girl students have been included in the samples to participate in the study. Though it will delimit the scope of study but it was considered important to avoid the confounding effect of gender differences on the results.

6. Tools

The following tests were used in this study:

- a. Torrance Test of Creative Thinking with Words. (Torrance, 1966).
- b. Torrance Test of Creative Thinking with Pictures. (Torrance, 1966).
- c. Holtzman Inkblots Test (Short Version) (Holtzman et al., 1961)
- d. Multidimensional Measures of Emotional Intelligence. (Darolia, 2003).

7. Statistical Analysis

The obtained data for the two samples were analyzed for Mean score and 't' test

4. Results and Discussion

The descriptions of comparisons of two groups are reported and discussed.

Gurukul Students (NSSE Group) v/s Government School Students (NE Group)

Table – 1
Comparison of Mean Scores of Gurukul and Govt. School Students

Sr. No.	Variable	Gurukul Mean & S.D.	Govt. Mean & S.D.	t	Sign.
VERBAL CREATIVITY					
1.	Fluency	41.96 & 11.72	43.23 & 15.03	-.94	NS
2.	Flexibility	24.57 & 7.20	26.00 & 9.09	-1.75	NS
3.	Originality	27.05 & 9.32	30.32 & 10.89	-3.22	P < .01
4.	Elaboration	11.82 & 4.50	5.47 & 3.82	15.22	P < .01
FIGURAL CREATIVITY					
5.	Fluency	36.35 & 4.16	36.16 & 5.10	.42	NS
6.	Flexibility	24.15 & 4.59	23.48 & 5.16	1.37	NS
7.	Originality	37.07 & 8.47	35.71 & 8.18	1.64	NS
8.	Elaboration	26.17 & 10.32	28.10 & 10.47	-1.84	NS
HIT					
9.	Location	22.25 & 7.01	23.27 & 6.23	-1.55	NS
10.	Colour	16.91 & 6.31	15.06 & 4.13	3.43	P < .01
11.	Movement	33.42 & 9.74	30.43 & 6.56	3.59	P < .01
12.	Anxiety	13.69 & 5.44	13.62 & 5.19	.13	NS
13.	Hostility	2.51 & 4.67	11.21 & 4.10	2.96	P < .01
14.	Penetration	4.45 & 2.99	3.43 & 2.18	3.90	P < .01
EMOTIONAL INTELLIGENCE					
15.	Empathy	47.96 & 6.81	47.90 & 7.59	-.38	NS
16.	Motivating Oneself	46.94 & 7.34	48.01 & 7.83	-1.42	NS
17.	Self-Awareness	48.32 & 6.51	46.97 & 7.90	1.87	NS
18.	Handling Relationship	47.99 & 6.88	48.50 & 6.87	-.73	NS
19.	Managing Emotions	48.63 & 5.59	47.96 & 5.78	1.18	NS

(a) Comparison of mean scores of measures of emotional intelligence

An inspection of Table 1 depicts that Gurukul and Govt. School Students do not differ significantly with each other. None of the obtained to ratios has achieved the level of significant. However, Gurukul students have scored somewhat higher Self-awareness

Students. It be inferred from the present finding that neither Gurukuls nor Govt. Schools tend to provide the congenial and facilitating environment for the cultivation of emotional competencies and skills among their students.

(b) Comparison of mean scores of verbal and figural measures of creativity

Table 1 depicts that Gurukul students as compared to those of Govt. School have scored significantly low on originality, a verbal measure of creativity (Gurukuls Mean = 27.05, SD = 9.32; Govt. School Mean = 30.32, SD = 10.89; $t = -3.22$ $p < .01$) and significantly high on Elaboration, a verbal measure of creativity (Gurukul Mean = 11.82.05, SD = 4.50; Govt. School Mean = 5.47, SD = 3.82; $t = 15.22$ $p < .01$). On Flexibility, a verbal measure of creativity also Gurukul students have scored low (statistically insignificant) than Govt. School Students. On Fluency, two groups have not differed significantly from the present finding, it can be inferred that Gurukul students tend to be low on flexibility and originality of creative thoughts; and high on elaborateness of thoughts than their counterpart Govt. School students.

In case of figural measures of creativity, both Gurukul and Govt. School Students have not differed significantly in terms of their mean scores on all the four measures. None of some the obtained t-ratios has achieved the level of significant. However, Gurukul students have scored somewhat higher on flexibility and originality, and lower on elaboration.

The psychometric tests of creativity like Torrance's verbal and figural tests are considered to tap, "novelty context" of creativity (Scientific creativity). Hence, it can be inferred that both the Gurukuls and Govt. Schools appear not to provide congenial environment for the cultivation of scientific creativity among their students.

(c) Comparison of mean scores of six projective indices of creativity (HIT)

Table 1 demonstrates that Gurukul students, as compared to Govt. School Students have scored significantly high on four scales of HIT viz. colour (Gurukuls Mean = 16.91, SD = 6.37; Govt. School Mean = 15.06, SD = 4.13; $t = 3.43$ $p < .01$), Movement (Gurukuls Mean = 33.42, SD = 9.74; Govt. School Mean = 30.43, SD = 6.56; $t = 3.59$ $p < .01$), Hostility (Gurukuls Mean = 12.51, SD = 4.67; Govt. School Mean = 11.21, SD = 4.10; $t = 2.96$ $p < .01$) penetration (Gurukuls Mean = 4.45, SD = 2.99; Govt. School Mean = 3.43, SD = 2.18; $t = 3.90$ $p < .01$). Gurukul students have also scored high on location (here the negative value of $t = -1.55$ NS depicts the positive association because of scoring procedure) than those of Govt. Schools. It suggests that Gurukul students have perceived HIT percepts more in terms of locational details, chromatic features, implicit dynamic energy, hostile impulses, and depth of internal structures, such HIT variables in the present study have been used to represent the meaning context, of

counterpart Govt. School Students. High mean scores of Gurukul students on most of the HIT variables indexing creativity are well understandable in references to the suppressive and imposing environment of Gurukuls which makes their students more vulnerable to repress their innovative thoughts, sensitivities, impulses, and affect into unconscious.

4. Main Findings

(a) On all the five measures of emotional intelligence, two groups of students (Gurukuls and Govt. Schools) have not differed significantly in terms of their mean scores. It again depicts the poverty of two types of school environments for the enrichment of emotional competencies and skills among the students.

H-1: On the measures of emotional intelligence, Gurukul and Govt. School students in terms of their mean scores on five measures of emotional intelligence depicts no statistically significant differences, meaning hereby, that two groups are almost equal. Therefore, the hypothesis is matched.

(b) In case of verbal measures of creativity Gurukul students have scored significantly low on Originality and high on Elaboration than their counterpart Govt. School students. On rest of the two dimensions i.e. Fluency and Flexibility two groups do not differ significantly. Regarding the figural measures of creativity, both the Gurukul and Govt. School students have not differed significantly. The psychometric tests of creativity such as Torrance's verbal and figural tests are considered to tap 'novelty' context of creativity (Scientific Creativity). Hence, it can be inferred that both the Gurukuls and Govt. Schools appear not providing the congenial environment for the enhancement of scientific creativity among their students. Hence, **Hypothesis-2 is also matched**

(c) In case of projective measures of creativity (HIT) indexing 'meaning context' of creativity (Artistic Creativity), Gurukul students have scored high five of the six measures than their counterpart Govt. School students. Here, the high mean scores of Gurukul students on projective measures of creativity are well understandable in reference to the suppressive and highly restrained environment of Gurukuls which enforces the repression of innovative thoughts of students.

(a) Bibliography

Andreasen, N.C. (2005). *The Creating brain*. New York: Dana Press.

Anil, J. and Asha, C.B. (2005). Effect of Creativity Training on Children at Risk of Depression. *Disabilities and Impairments*, 19(2), 92-96.

Bessemer, S.P. and Treffinger, D.J. (1981). Analysis of creative product: Review and Synthesis. *Journal of Creative Behaviour*, 15, 158-178.

- Douglas, J.W.B. (1964). *The Home and the School*. London: McGibbon and Kee.
- Mayer, J.D. and Salovey, P. (1997). *What is emotional intelligence? Emotional development and emotional intelligence: Implications for educators* (pp. 3-31.) New York: Basic Books.
- Mayer, J.D., Caruso, D.K. and Salovey, P. (1999). Emotional Intelligence meets traditional standards for an intelligence. *Intelligence*, 27, 262-298.
- Mayer, J.D., Salovey, P. and Caruso, D. (2000). Model of Emotional Intelligence. In R.J. Sternberg (Ed.), *Handbook of Intelligence*. Cambridge University Press: New York.
- Moshezeidner, R.D. and Roberts, C.M. (2002). Can Emotional Intelligence Be Schooled? A Critical Review. *Educational Psychology*, 37 (4), 215-231.
- Nancy, G. and Beak Laura, E. (1981). Effects of school environment on the development of young childrens' creativity. *Child Development*, 52, 1153-1162.
- Wolfradt, U. and Pretz, J.E. (2001). Individual differences in creativity: Personality story writing, and hobbies. *European Journal of Personality*. 15(4), 297-310.
- Woodman, R.W., John, E.S., and Rickly W.G. (1993). Toward a Theory of Organizational Creativity. *Academy of Management Review*. 18(2), 293-321.
- Yau, C. (1991). An essential interrelationship, healthy self-esteem and productive creativity. *The Journal of Creative Behaviiour*, 2, 154-161.
- Young, J.G. (1985). What is creativity. *The Journal of Creative Behaviour*, 19, 77-96.

સાહિત્ય અને સિનેમા: એક દૂજે કે લીચે

- દેવેન્દ્ર પી. ગોસ્વામી

૨૦૧૦ માં નકિયાદ ખાતે યોજાયેલા સાહિત્ય અને સિનેમા વિશેના એક પરિસંવાદમાં ગુજરાતી અભિનેતા ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદીએ કહેલું કે, 'સાહિત્ય એ કાગળ ઉપર લખાયેલી ફિલ્મ છે, જ્યારે ફિલ્મ એ ક્યકડે કંડારેલું સાહિત્ય છે. કેટલી સાચી વાત !

સાહિત્ય અને સિનેમા એ રીતે જોડિયા ભાઈ જેવા છે. એક સિક્કીની બે બાજુ છે. એમાંય ખરી મજા ત્યારે આવે છે, જ્યારે કોઈ ઉત્તમ સાહિત્યિક કૃતિ પરથી એવી જ દમદાર ફિલ્મ બને. જો કે 'સાહિત્ય'થી 'સિનેમા'ની 'મેટામોર્ફોસિસ'ની આ પ્રવૃત્તિ જરાય સહજ સરળ નથી. અત્યંત કઠિન છે.

કેદારનાથ શર્મા (૧૯૩૬ની કે. એલ. સેહગલની 'દેવદાસ'ના સ્ક્રીનરાઈટર અને એ. જમાનાના જાણીતા દિગ્દર્શક, પ્રોડ્યુસર) એક વાર શરદબાબુને મળ્યા અને 'દેવદાસ' પરથી ફિલ્મ બનાવવાની મંજૂરી માગી. વાત સાંભળીને શરદબાબુએ એમની ખાટકણી

કાઢી નાખી, ત્યારે કેદારજીએ કહ્યું કે, 'આપે ઉત્તમ પ્રકારનો પતંગ બનાવ્યો છે, અને અમારે તેને ઊંચે આકાશમાં ચડાવવાનો છે.' અને ચડાવ્યો પણ ખરો. પરંતુ અમુક વાર ફિલ્મના લેખક-દિગ્દર્શક મૂળ કૃતિના એવા તો હાલ-હવાલ કરી નાખતા હોય છે કે મૂળ લેખકને છાતી ફૂટવાનું મન થાય. આશુતોષ ગોવારીકરે 'વોટ્સ યોર રાશિ?' બનાવી તે પછી કેટલાંક વર્ષે મૂળ કૃતિના લેખક મધુરાયને કહેવું પડેલું કે 'કિમ્બલ સ્પેન્સવૂડ' (ફિલ્મ જેના પરથી બની તે મૂળ નવલકથા) ની આ લોકોએ જે વલે કરી છે, તેની કળા હજુ મને વળી નથી.' જો કે, દરેક વખતે એવું નથી બનતું. આપણે ત્યાં દેશ-વિદેશની ઉત્તમ સાહિત્યકૃતિઓ પરથી ઘણી સુંદર ફિલ્મો બની છે. અહીં આપણે આવી જ કેટલી

મર્ય મસાલા (ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તા 'અભુ મકરાણી')

સાહિત્યકૃતિમાંથી એક ઉચ્ચકોટિની ફિલ્મકૃતિમાં રૂપાંતર કેવી રીતે થાય એ શીખવું કે જાણવું હોય તો દશકે તો ઠીક, નવોદિત દિગ્દર્શક પણ 'મિર્ય મસાલા' જોવી જ પડે. સામાન્ય કક્ષાની ટૂંકી વાર્તાને નેશનલ એવોર્ડ વિજેતા ફિલ્મમાં રૂપાંતરિત કરવાની દિગ્દર્શક કેતન મહેતાની કુનેહને 'સ્ટેન્ડિંગ ઓવેશન' આપવું પડે.

આખ્રદી પહેલાંનાં ભારતનાં એક ગામડાનો સૂબેદાર (નસિરુદ્દીન શાહ) સોનબાઈ (રિમતા પાટિલ) ઉપર નજર બગાડે, સોનબાઈ લાલ મર્યાના કારખાનામાં સંતાઈ જાય, કારખાનાનો ચોકીદાર અબુ મિયાં (ઓમ પુરી) છેક સુધી સોનબાઈને સૂબેદારથી બચાવીને અંતે ઠાર મરાય - એ આખી વાત જે રીતે દર્શક સામે મૂકાય છે, શુભાન અલ્લાહ!

વાર્તા આપણાં ઊંચા ગજાના વાર્તાકાર યુનિલાલ મડિયાની છે. ફિલ્મને ૧૯૮૬નો શ્રેષ્ઠ ફિલ્મનો નેશનલ એવોર્ડ મળેલો, જ્યારે સુરેશ ઓબેરોયને બેસ્ટ સપોર્ટિંગ એક્ટરનો નેશનલ એવોર્ડ મળેલો. બાકી કલાકારોના ધમાકેદાર પરફોર્મન્સને જોવા માટે તો ફિલ્મ જોવી પડે.

પરેશ રાવલને એક્ટર તરીકે એસ્ટાબ્લિશ કરતી, એ જ વર્ષે આવેલી બ્લોકબસ્ટર ફિલ્મ 'નામ' રીલીઝ થાય એ પહેલાં 'મિર્ય મસાલા'માં તેમની જૂનિઅર આર્ટિસ્ટ જેવી નાનકડી ભૂમિકા જોઈને જ આવતી કાલનો કલાકાર પરેશ રાવલ કેવો હશે તે કળી શકાય છે.

ગોદાન (હિન્દી નવલકથા 'ગોદાન')

'ગોદાન' એ આધુનિક ભારતીય સાહિત્યનું ઉતુંગ શિખર છે. મુન્શી પ્રેમચંદની આ અમરકૃતિ પરથી દિગ્દર્શક ત્રિલોક જેટલીએ રાજકુમાર, કામિની કૌશલ, મહેમૂદને લઈને એટલી જ કલાસિક ફિલ્મ બનાવેલી. એક સાવ ગરીબ ખેડૂત (રાજકુમાર) કેવી રીતે અભાવોથી ભરપૂર એવી જિંદગીનો અને એ નિમિત્તે ઘટતી ઘટનાઓનો સાક્ષી બને છે, એ બખૂબી દર્શાવાયું છે. ભારતીય રીત-રિવાજો તરફનો પ્રેમચંદનો તીજો કટાક્ષ ફિલ્મમાં પણ અનુભવી શકાય છે. શ્વેત-શ્યામ એવી આ ફિલ્મે સિનેમાકળાનાં ઉર્ચાં ધોરણો સ્થાપિત કર્યાં છે. દિગ્દર્શક જેટલીએ સાહિત્યિકકૃતિ 'ગોદાન'ને સિનેમાના પરદે ઉતારવામાં સરાહનીય કામચાલી હાસિલ કરી છે. ફિલ્મમાં સંગીત આપ્યું છે પંકિત રવીશંકર.

રજનીગંધા (હિન્દી ટૂંકી વાર્તા 'યહી સય હૈ')

અમોલ પાલેકર, વિદ્યા સિન્હા અને દિનેશ ઠાકુર અભિનિત બાસુ ચેટર્જીની આ ફિલ્મને ૧૯૭૫નો બેસ્ટ ફિલ્મનો 'ફિલ્મફેર' એવોર્ડ મળેલો. બંને મુખ્ય કલાકારોની પ્રથમ હિન્દી ફિલ્મ હતી આ. ભૂત અને વર્તમાનના પ્રેમસંબંધ વચ્ચે ભીસાતી કોલેજિયન યુવતીના માનસિક સંઘર્ષને બાસુ ચેટર્જીએ આ રોમેન્ટિક ફિલ્મમાં બખૂબી ઉતાર્યો છે.

હિન્દીના પ્રસિદ્ધ ઉપન્યાસ 'આપકા બંટી'ના લેખિકા મન્નૂ ભંઝરીની 'યહી સય હૈ' નામની ટૂંકી વાર્તાનું ફિલ્મી રૂપાંતરણ ખરેખર યાદગાર બન્યું છે. મૂળ કૃતિના ભાવાર્થને દિગ્દર્શક બખૂબી પકડી શક્યા છે અને યથાતથ ક્યકડે કંઠારી શક્યા છે એ એમની ફિલ્મકળા પરની હથોટી સાબિત કરે છે.

ઉપહાર (બંગાળી ટૂંકી વાર્તા 'સમાપ્ત')

વિધવા માનો દિકરો અનૂપ કલકતામાં મોટી બહેનના ઘરે રહીને લો ભણે છે. માતા પડોશની છોકરી વિધાને અનૂપ માટે પસંદ કરે છે. જો કે, કલકતાથી આવેલા અનૂપને નટખટ પણ અભૂંધ એવી મિનુ ગમી જાય છે. મા અનિચ્છાએ લગ્ન માટે તૈયાર થાય છે. મિનુ ભણેલી નથી. ઘરબાર સંભાળવાની વાત તો દૂર, અનૂપ સાથેના સંબંધને સમજી શકે એટલી પણ પરિપક્વ નથી. આખો 'દિ છોકરાંઓ સાથે સ્થાયી કરે છે.

લગ્ન પછી અનૂપ અને તેની મા મિનુના બચપનાને સંભાળી શકતા નથી. મિનુને તેની માના ઘરે છોડીને અનૂપ કલકતા પાછો ફરે છે. બસ, અહીંથી જ શરૂ થાય છે અસલી પ્રેમકથા ! મિનુને અહેસાસ થાય છે કે તે અનૂપને મિસ કરે છે. કેવી રીતે મળે છે બંને જણ, એ જાણવા તો આ મજાની ફિલ્મ જોવી રહી.

ઢાગોરની ટૂંકી વાર્તા 'સમાપ્ત'ને સુધેન્દુ સેયની અનેરી માવજતનો સ્પર્શ પ્રાપ્ત થયો છે. જયા ભાદુરીનો અભિનય ફિલ્મનો પ્રાણ છે.

સરસ્વતીચંદ્ર (ગુજરાતી નવલકથા 'સરસ્વતીચંદ્ર')

હિન્દી સિનેમામાં જેવું સ્થાન 'શોલે'નું છે, કંઈક એવું જ સ્થાન ગુજરાતી સાહિત્યમાં 'સરસ્વતીચંદ્ર'નું છે. નડિયાદના સાક્ષર ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની કાળજયી મહાનવલ 'સરસ્વતીચંદ્ર'ને નડિયાદના જ વતની એવા ફિલ્મ દિગ્દર્શક ગોવિંદ સરેયાએ કેમેરામાં કેદ કરીને લેખકને યોગ્ય અંજલિ આપી છે. દિગ્દર્શક સમયના વિશાળ પટ પર પથરાયેલી આ ઘટનાપ્રચુર મહાનવલમાંથી મૂળ પ્રેમકથા અલગ તારવીને રજૂ કરી છે. નૂતન કેમ મહાન અભિનેત્રી કહેવાય છે તે ફિલ્મ જોઈને ખબર પડે છે. સિનેમેટોગ્રાફી માટે નરિમાન ઈરાની

અને કર્ણપ્રિય સંગીત માટે કલ્યાણજી-આણંદજીને નેશનલ એવોર્ડ મળેલો. બ્લેક એન્ડ વ્હાઈટમાં બનેલી ભારતીય સિનેમાની આ છેલ્લી ફિલ્મ હતી.

ગાઈડ (અંગ્રેજી નવલકથા 'ગાઈડ')

રાસિપુરમ ક્રિષ્નાસ્વામી ચૈયર નારાયણ સ્વામી (અરે, આપણા પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજી સાહિત્યકાર આર. કે. નારાયણ વળી!)ની કલાસિક નવલકથા 'ગાઈડ'ને મૂળ લેખક જેટલી જ સિદ્ધાંતપૂર્વક સિનેમાના પરદે ઉતારવાનું કઠિન કાર્ય સફળતાપૂર્વક પાર પાડ્યું છે વિજય આનંદે. સમગ્ર કથા જે રીતે વળાંકો લેતી આગળ વધે છે અને અંતે જે રીતે વિરામ પામે છે, ભારતીય સિનામામાં સાવ નોખી કથનરીતિની આ શરૂઆત હતી દેવ આનંદ અને વહીદા રહેમાનનું યાદગાર પરફોર્મન્સ કોણ ભૂલી શકે? તો સચિન્દેવ બર્મનનું કર્ણપ્રિય સંગીત આજના યુવાનોમાં પણ પ્રિય છે. ટાઈમ મેગેઝિને 'બેસ્ટ બોસિવૂડ કલાસિક્સ'ની સૂચિમાં 'ગાઈડ'ને યોથું સ્થાન આપ્યું છે.

શંતરંજ કે ખિલાડી (હિન્દી ટૂંકી વાર્તા 'શંતરંજ કે ખિલાડી')

ઓસ્કાર વિજેતા બંગાળી ફિલ્મમેકર સત્યજિત રેની એકમાત્ર હિન્દી ફિલ્મ એટલે 'શંતરંજ કે ખિલાડી.' ૧૮૫૭ના બળવાની પ્રશ્નાર્થમાં આકાર લેતી વાર્તામાં અંગ્રેજો દ્વારા બસ્તરફ કસાયેલા અવધ (આજનું યુ.પી.) સંજયના નવાબ અને બે શંતરંજના દિવાનાઓની વાત સમાંતરે ચાલે છે. ઘરપરિવાર અને સંજયની ખરી પરિસ્થિતિ અવગણીને માત્ર ને માત્ર શંતરંજની સ્મૃતિમાં જ રચ્યાપચ્યા રહેતા બે સંજયનો વિશે કટાક્ષપૂર્ણ લહેજમાં આખી વાત દર્શાવાઈ છે.

મુન્શી પ્રેમચંદની એ જ નામની ટૂંકી વાર્તા પરથી આ ફિલ્મ બની છે. ફિલ્મમાં સંજયપ્રકુમાર, સૈયદ જાફરી, અમજદ ખાન સાથે રિચાર્ડ એટનબરો ('ગાંધી' ફિલ્મ વાળા)એ પણ અભિનય આપ્યો છે.

અમિતાભ બચ્ચનથી પ્રભાવિત થયેલા સત્યજિત રેએ ફિલ્મમાં અમિતાભને લાયક કોઈ રોલ ન લાગતાં, છેપટે નેરેટરની ભૂમિકા સોંપેલી.

પિંજર (પંજાબી નવલકથા 'પિંજર')

ભારતના ભાગલા વખતે બે કોમ વચ્ચેના પૈમનસ્ય અને એની વચ્ચે પાંગરતા માનવીય લાગણીઓના કુમળા છોડની જે વાત અમૃતા પ્રિતમે તેમની નવલકથામાં કરી છે, એ જ વાત દિગ્દર્શક ડો. ચંદ્રપ્રકાશ ક્લિપ્પેદીએ (હા, પેલી 'ચાણક્ય' ધારાવાહીકમાં 'ચાણક્ય' તરીકે લોકમાનસ પર અમિટ છાપ છોડી જનારા અભિનેતા) પરદા પર જીવંત કરવામાં કામચાલ રહ્યા છે.

ઉર્મિલા માતૌંડકર, મનોજ બાજપાઈ અભિનયમાં મેદાન મારી જાય છે. એક કડ્ડાસભર ફિલ્મકૃતિ તરીકે 'પિંજર'ને હંમેશા યાદ કરવામાં આવશે.

રેઈન કોટ (અંગ્રેજી વાર્તા 'ધી ગિફ્ટ ઓફ ધી મેગી')

વિખ્યાત અમેરિકન વાર્તાકાર ઓ' હેન્નીની ટૂંકી વાર્તા 'ધી ગિફ્ટ ઓફ ધી મેગી' પરથી તાજેતરમાં જ અપસાન પામેલા બંગાળી દિગ્દર્શક રિતુપર્ણો ઘોષે ૨૦૦૪માં 'રેઈનકોટ' નામની હૃદયસ્પર્શી ફિલ્મ બનાવેલી.

કાળની કોઈ અગમ્ય થપાટે એક ન થઈ શકેલા બે પ્રેમીઓ એક વરસાદી દિવસે ફરી મળે છે. એ એક દિવસની વાત 'રેઈનકોડ'માં સુંદર રીતે કહેવાઈ છે. કોઈ જાતના અવાજો વિના અત્યંત સરળ રીતે વહેતું કથાવસ્તુ આ ફિલ્મનું જમાપાસું છે.

ધીરગંભીર ઝરણાં જેવી આ ફિલ્મમાં અજય દેવગણ અને ઐશ્વર્યા રાય ભૂતપૂર્વ પ્રેમીઓના અભિનયમાં ઊંડી છાપ છોડી જાય છે.

થી ઈકિયડ્સ (અંગ્રેજી નવલકથા 'ફાઈવ પોઈન્ટ સમવન')

'થી ઈકિયડ્સ' વિશે તો શું કહેવાનું હોય? રાજકુમાર હિરાણીની ટિકીટબારી પર અત્યંત સફળ રહેલી આ ફિલ્મે ભારતીય સિનેમામાં કોઈ એક ફિલ્મની સફળતાના બધા રેકોર્ડ તોડી નાખેલા. ચેતન ભગતની બેસ્ટસેલર નોવેલ પરથી બનેલી આ ફિલ્મમાં આજની 'પ્રેસન્ટેજ ઓસ્ચોન્ટેડ' એજ્યુકેશન સિસ્ટમ પર જમકર પ્રહારો કરવામાં આવ્યા છે. આમિર ખાનની આ ફિલ્મ મહાન દિગ્દર્શક સિટવન સિપલબર્ગને પણ ગમી ગયેલી. ફિલ્મે આજદિન સુધી લગભગ ૪૦૦ કરોડ રૂપિયાની કમાણી કરી છે. આ ફિલ્મની સફળતાનો માપદંડ કંઈ માત્ર તેની કમાણીના આંકડાઓ પર જ આધારિત નથી, પરંતુ આ ફિલ્મકૃતિએ ભારતીય શિક્ષણવ્યવસ્થામાં રહેલાં છીડાંઓ પ્રત્યે જે અંગૂલીનિર્દેશ કર્યો છે તેના લીધે અનેક શિક્ષણશાસ્ત્રીઓનું ધ્યાન આ ગંભીર સમસ્યા તરફ ખેંચાયું છે અને તેને સુલઝાવવા તરફ ધીમીગતિએ પણ જે ડગ મંડાયા છે તેનો સંપૂર્ણ યશ આ ફિલ્મને, એના લેખક-દિગ્દર્શકને જાય છે તેમાં બેમત નથી.

COMPARATIVE ANALYSIS OF INFORMATION ACT IN GLOBAL PERSPECTIVE

- Dr Rajesh Kumar Rana,
Account Director (Media),
Department of AIDS Control, Govt. of India

ABSTRACT

The right to information is most commonly associated with the right to request and receive information from public bodies. This is a key modality by which the right is fulfilled but it is not the only one. Most right to information laws also place an obligation on public bodies to publish information on a proactive or routine basis, even in the absence of a request. The scope of this varies but it usually extends to key information about how they operate, their policies, opportunities for public participation in their work and how to make a request for information. 'Pushing' information out in this way is increasingly being recognised as one of the more effective ways to enhance access to information held by public bodies.

One further aspect of this right is slowly starting to emerge. Unlike the other two aspects of the right, which relate to information already held by public bodies, this third aspect posits a positive obligation on States to ensure that certain key categories of information are available. ARTICLE 19, for example, has long argued that States are under a substantive positive obligation to ensure that citizens have access to information about human rights violations.

The paper is an analysis of the laws of 14 different countries from all regions of the world, namely Azerbaijan, Bulgaria, India, Jamaica, Japan, Kyrgyzstan, Mexico, Peru, South Africa, Sweden, Thailand, Uganda, the United Kingdom and the United States. The choice of countries was based on a number of factors including geographic distribution, progressive and/or long-standing legislation and the familiarity of the author with the country/legislation. Each country section is organised under the same set of headings. A brief introduction is followed by headings on the right of access, procedural guarantees, the duty to publish, exceptions, appeals, sanctions and protections, and promotional measures.

THE RIGHT OF ACCESS

Establishing a right to access information held by public bodies is the fundamental reason for adopting a right to information law. In some cases, such as the laws of Mexico and Jamaica, this is set out as a free-standing right, subject to the regime of exceptions. In other cases, for example in Thailand and the United Kingdom, the right is cast in more procedural terms, providing that anyone may make a request for information and, subject to certain conditions – procedural and substantive – have the information communicated to him or her.

In many countries, the law includes principles governing access or sets out its purposes or functions. These can be a useful to clarify the underpinnings of the law and as an interpretive tool, helping to clarify ambiguity or the conflicts between

openness and other public interests that are bound to arise. Principles that are found in different laws, many occurring frequently, include promoting transparent, accountable and effective government, controlling corruption, fostering public participation, enhancing the ability of the public to scrutinise the exercise of public power, promoting a democratic and human rights culture and the rule of law, improving public record management, and building public understanding and an informed citizenry.

Some laws also include a number of more pragmatic ‘instructions’ among their principles, such as establishing practical mechanisms to access information, and ensuring that access is rapid, inexpensive and not unduly burdensome. Azerbaijan also sets as principles such things as judicial protection for the right of access and the principle of responsibility of public bodies for violating the law. In a few countries – including Uganda and Kyrgyzstan – the principles refer to the quality of the information to be provided, in particular that it be accurate or truthful. This seems inconsistent with the main thrust of a right to information law, which is to provide access to the information held by public bodies, whether or not that information happens to be correct.

Finally, in some cases, the law refers specifically to the balance to be achieved between openness and protecting secrecy interests. In India, for example, the law refers to the need to “harmonise these conflicting interests while preserving the paramount of the democratic ideal” (preamble). The Azerbaijani law provides that classification shall not be unduly extensive. Other laws refer simply to a need to balance the right of access against overriding public or private interests.

There is some discrepancy in the way different laws define information and/or documents. The key definition is normally the one relating to the subject of the right, whether this be ‘information’ or ‘records’ or something else (such as ‘official information’). Some laws, for example that of Azerbaijan, include multiple definitions – in that case of ‘information’, ‘private information’ and ‘documented information’ – some of which do not strictly appear to be relevant. This is problematical inasmuch as it may cause confusion.

Most laws define information and/or records broadly to include all forms in which content may be recorded, whether in written form, electronically or in some other storage system. The Indian law even specifically lists samples as forms of information. In some cases, such as Sweden and Japan, there are specific exclusions from the definition of information. Indeed, the Swedish law uses the definition of information as a sort of surrogate internal deliberative processes exception, providing that only documents relating to matters which have been finally settled are covered, subject to certain exceptions. It is preferable to keep the regime of exceptions in one place. More serious is the fact that excluding information at the definitional stage means that various safeguards, such as the requirements of harm to a legitimate interest and the public interest override, will not apply.

In most cases, the right applies to all information regardless of the purpose for which it is held. Some laws, however – such as those of Jamaica, Mexico and Japan – restrict the scope, for example to information held for official purposes or in connection with the functions of the public body. The Bulgarian law goes even further,

being formally limited to information relating to social life. These restrictions unnecessarily limit the right to information. They have no legitimate basis since the right to information should not depend on the deemed usefulness or role of the information. Furthermore, they require officials to make threshold decisions which may be very important in terms of access to information, which is both an unwanted obligation for them and in many cases an opportunity for abuse.

All laws apply to information actually held by a public body; some laws – such as those of Peru and the United States – also require that the information be under the ‘control’ of the public body which may prove somewhat narrowed. The Swedish law stipulates that information is ‘held’ even if it has been sent to the private address of an official, as long as it falls within the scope of official information. Other laws extend to information that may be accessed by a public body. The Indian law, for example, applies to information held by private bodies that may be accessed under a law, while the United Kingdom law is broader, applying to information held by another body on behalf of a public body. The Swedish law applies to all information which is available for transcription by a public body and the Peruvian law even extends to information financed by the public budget.

Some laws, such as the Jamaican law, exclude information already accessible to the public. While it is legitimate to leave in place existing information disclosure systems, there are disadvantages to this inasmuch as the conditions for access under those laws may be more restrictive, or more expensive, than under the right to information law.

The United Kingdom law uses the list approach but also provides that the Secretary of State may designate additional public bodies. This helps mitigate the rigidity of the list but also has its problems since it opens the window to some political influence over the scope of bodies covered. Perhaps an ideal solution would be to combine both systems, providing a generic definition, but also a list of bodies which are specifically covered.

Many countries include all three branches of government – administrative, legislative and judicial – within the scope of the right to information law while others, such as the United States and Japan, restrict the scope of the law to the executive. In some cases – such as Jamaica, South Africa and Thailand – the law covers the courts but only in relation to their administrative functions. There is no reason in principle why the legislative and judicial branches should not be covered, as long as the regime of exceptions protects legitimate secrecy interests, and experience in those countries that do cover all three branches of government supports this view. Furthermore, limiting the scope of the law to certain branches of government runs contrary to the idea of access to information as a human right, which should, as a result, apply to all public bodies.

Mexico has adopted a novel approach to the question of coverage, providing for a very detailed set of obligations for administrative bodies, and then placing the legislative and judicial branches of government under a generic obligation effectively to do their best to meet the same standards, without actually describing in detail how this should be done. If this proves to be successful, which remains uncertain, it could prove a good model for other countries.

The scope of national legislation may be affected by constitutional limitations. The Mexican approach, for example, seeks to accommodate the limited power of the legislature to impose rules on other branches of government or on constitutionally independent bodies. In other countries, this does not appear to be a problem; the Peruvian law, for example, applies to independent constitutional bodies. Many federal States – such as the United States and Mexico – also face political division of powers issues so that the national laws apply only to federal public bodies. This problem is often addressed through the adoption, by the individual states or provinces that make up the country, of their own, sub-national, right to information laws. Although a federal State, in India the law applies to both national and state-level public bodies.

Another area of divergent practice is with respect to public corporations. In most countries the law does extend to public corporations, although this is not always the case, for example in Sweden. In Japan, a separate, parallel law applies to public corporations. In the United Kingdom, only bodies fully owned by the State are covered, while in Jamaica, 50% ownership is sufficient. In principle, and consistently with the idea of a human right to information, all public bodies should be covered, regardless of whether they take a corporate form.

The scope of many laws extends beyond public corporations and includes private bodies which receive funding through public contracts or which otherwise carry out public functions. The Indian law, for example, applies to bodies which are owned, controlled or substantially financed by government. In South Africa, coverage is extended to all bodies exercising a public power or performing a public function pursuant to any legislation. The Kyrgyz law extends to bodies financed by the State, specifically including bodies focusing on health, education, information activities and so on. The Azeri law goes even further, applying, albeit in more limited form, to all bodies operating under a public contract in various spheres – including education, healthcare and culture – as well as legal entities enjoying a dominant or monopoly market position.

In a number of countries, there are specific exclusions from the law. In Jamaica, for example, the Governor-General and security forces are excluded, while in the United Kingdom the Special Forces (i.e. the intelligence services) are not included. South Africa, for its part, does not include the Cabinet or members of parliament. These are unfortunate exclusions; any legitimate secrecy interests would be better dealt with through the regime of exceptions than through blanket exclusions of this sort.

South Africa is unique among the countries and, to the best of the author's knowledge, in the world, in placing private bodies, defined as commercial entities, under an obligation to disclose information needed for the exercise or protection of any right. Private bodies hold a wealth of information which should be accessible in the public interest. At the same time, the scope of access and modalities by which this should be exercised are different than for public bodies and there have been some teething problems in South Africa.³⁴⁰ More thought on these matters may be required to ensure that any obligation to disclose for private bodies is effective and appropriate.

In most countries everyone, regardless of citizenship, can claim the right, although in some countries this right is restricted to citizens or residents. The Peruvian law specifically provides that a request for information may not be denied based on the

identification of the requester. There are fairly obvious reasons for extending the right to everyone, and it has not proved to be a significant additional cost or burden in those countries where this is the case.

PROCEDURAL GUARANTEES

There are some variations among different laws in terms of the rules for processing requests for information but this is an area where, on balance, the various laws demonstrate a relatively high degree of consistency.

Virtually all laws provide for requests to be made in writing, including electronically, setting out the name and contact details of the applicant, along with a sufficiently detailed description of the information sought to enable it to be identified. In some countries – such as South Africa, Azerbaijan and Kyrgyzstan – requesters can make requests orally or even by phone.

In most countries, no reasons need to be given for a request. The Indian law specifically provides that no personal details may be required other than for purposes of contacting the applicant, in Kyrgyzstan public officials may not inquire as to the use to which requested information will be put, while in Uganda the belief of an official as to the reasons for a request may not be taken into account. On the other hand, some countries, such as Sweden, do provide for supplementary information, potentially including reasons, to be taken into account where necessary to process the application, for example to establish whether or not an exception might apply.

Many laws specify that requests must be submitted to particular officials, such as appointed information officers, while others simply provide that a request may be lodged with the public body which holds the information.

In some countries, requests must be formally acknowledged, providing an immediate paper trail in case of problems and for appeal purposes. In Azerbaijan and Kyrgyzstan, requests must be logged on a central register containing the name of the official receiving the request, the date and details of how the request has been processed and finally dealt with.

Most laws also provide specifically for assistance to be provided to applicants, for example where they are having problems describing the information sought in sufficient detail or where they cannot make a written request either because they are illiterate or due to disability. In India, such assistance extends to helping the disabled actually access information which has been disclosed. The level of assistance required varies but many laws simply refer to ‘reasonable’ assistance. In Kyrgyzstan, assistance is put on a more structural footing with the law requiring application forms with instructions on the back to be made available at post offices.

Most laws provide set time limits for responses to requests for information, ranging from 7 days (Azerbaijan) to around 30 days (various), and most also require the information to be provided as soon as possible, with the time limit set as a maximum.

consultations with others. Often, any time taken by applicants – for example to respond to questions for clarification or to pay fees – is not taken into account in determining the response time. In many countries, a failure to respond within the time limits constitutes a deemed refusal of the request. In Peru, an unacceptably ambiguous response also constitutes a deemed refusal.

A number of countries – including India and Azerbaijan – have shorter time limits in special cases. In both India and Azerbaijan, a 48 hour time limit applies where the information is needed to protect life or liberty and Azerbaijan further provides for a 24 hour time limit where the information is needed urgently. In the United States, special time limits apply to cases of compelling need – including a threat to life or safety, or where there is an urgent need to inform the public about government activity – in which case the information must be provided within ten days.

The United Kingdom law has a special (longer) set of time limits where the public interest override is under consideration. In a number of countries – including Japan, Bulgaria and Uganda – different (longer) time limits apply where third party notice is required. Some countries – including Jamaica and Uganda – also allow for extended time limits under certain conditions, such as where the information is about to be published. This can problematically delay requests where the extended time limits are not carefully circumscribed.

Most countries provide for the transfer of requests – or for the applicant to be notified – where information is held by another public body. The standard for effecting such a transfer varies, ranging from where the original body does not hold the information – Uganda, Bulgaria – to where the information is more closely connected to the work of another body – United Kingdom, India – to where this is ‘justifiable’ – Japan.

In Thailand, the test is whether the information was prepared by and marked as confidential by another body. In Sweden, the body receiving the request must respond to it, outside of exceptional cases set out specifically in law, such as where the ‘security of the realm’ is in issue. In some cases – such as Jamaica, South Africa and Thailand – the original body itself effects the transfer while in others – such as Mexico – the applicant is simply informed. In the United Kingdom, direct transfers are permitted only where the other body confirms it holds the information and the transfer is not likely to be opposed by the applicant; otherwise, the applicant is simply informed.

Most laws also require public bodies to give written notice of their responses to requests. For requests which are being granted, the notice may include any fees and the form in which the request is to be granted, perhaps along with the right to appeal against these; where the request is refused, the notice normally includes the reasons for such refusal, preferably by reference to a specific legal provision, along with information about the right to appeal against the refusal. This allows the requester to determine whether or not to pursue any appeal options and also provides a basis for the appeal, should one be brought.

Various countries have more specific rules. In Peru, a refusal notice must additionally note the time the information is expected to remain confidential. In Bulgaria, a notice granting access must specify the time limit within which access may be ‘claimed’

while a refusal notice must either be signed for by the applicant or be sent by registered post. In both the United States and Kyrgyzstan, a refusal notice must include the name of the official responsible for the decision. In the United States, the quantity of information denied must also be provided, while in Kyrgyzstan, the details not only of specific appeal rights but also of bodies in the locality which deal with human rights and information issues must be provided.

Many countries allow applicants to select from among a number of forms of access, such as inspection of the document, a transcript, an electronic copy, a photocopy or an official copy. The Indian law provides further for inspection of public works and for samples, while the Bulgarian law provides for verbal responses. The form specified may usually be refused in certain cases, for example where this would harm the record, unreasonably divert the resources of the public body or infringe copyright. In some countries – including South Africa and Azerbaijan – the law specifically provides for access in the language preferred by the applicant, if the record exists in that language. The Ugandan law provides for special access by the disabled, at no extra cost.

The issue of how much effort public bodies should be required to make to present information in a form in which it is usable for the applicant or to extract information from different forms in which it may be held is a complex one. In some countries – such as Thailand and Peru – the law specifically provides that the right of access does not extend to the processing of information, while the South African law limits this to extraction of information by machine. In practice, most countries do in fact make some effort to extract information from various electronic formats but within limits.

Various systems apply to fees. There are four main costs involved in the provision of information, namely the cost of searching for the information, any costs associated with preparing or reviewing the information, the cost of reproducing or providing access to the information and the cost of sending the information to the requester, where this applies. Some countries, such as Mexico, Jamaica and Peru, restrict fees to the cost of reproducing the information; in Peru, charging other costs is considered to be an obstruction of access and can attract sanctions.

Many laws – including those of India, Japan and Sweden – make provision for a central body to set the schedule of fees; in Japan, for example, this is set by Cabinet Order. This avoids a patchwork of fee structures at different public bodies and tends to limit inflationary fee pressures. Many countries also provide for fee waivers in certain cases, such as for the poor; South Africa has established a specific income level below which no charges may be levied.

In some countries, different fee regimes apply to different sorts of information. For example, in Mexico, access to personal data is free, while in Azerbaijan, Sweden and Bulgaria, there are no charges for inspection of information or for making one's own copy. In some countries, only actual costs may be charged.

The United States law contains detailed provisions relating to fees, distinguishing between commercial requesters, which may be charged for search, duplication and review of documents, educational or scientific institutions, which may be charged only

100 pages of copying. Finally, fees are effectively waived for public interest requests, which covers the media and many NGOs. Other countries – including Kyrgyzstan and Sweden – also provide certain amounts of time and photocopying for free.

Regardless of the system used, it is important to keep fee levels low so they do not exert a chilling effect on the willingness of individuals to lodge requests for information. How best to address this will vary from country-to-country, depending on factors such as wealth, engagement with the public sector and so on.

Sweden is relatively unique in requiring public bodies to prepare a register of all documents they hold, with a few exceptions, for example, documents which are deemed to be of little importance; Azerbaijan has also introduced a similar requirement in its law. The registers themselves are normally public documents, available online, which clearly facilitates information requests enormously.

DUTY TO PUBLISH

Most of the laws with the exceptions of those of Sweden, South Africa and Japan, where more general rules might still apply – impose a duty on public bodies to publish certain key information, even in the absence of a request. This is in recognition of the fact that effective promotion of access to information held by public bodies requires more than passive provision of information in response to requests. Indeed, it is increasingly being recognised that this is one of the most important systems for promoting access to information held by public bodies. Many of the newer right to information laws – such as those of Peru (2002), Azerbaijan (2005), India (2005) and Kyrgyzstan (2007) – have extensive rules on proactive or routine publication.

Most laws provide a list of the categories of documents that must be published, such as information about their general operations, about the services they provide and about how to request information.

The specific list varies considerably from country to country; the detail in the country chapters will not be repeated here. In most cases, the documents subject to proactive publication are still subject to the regime of exceptions.

In the United Kingdom, in contrast, the law requires public bodies to come up with publication schemes, which then need to be approved by the independent Information Commissioner. Alternatively, public bodies can simply adopt the appropriate model publication scheme provided by the Commissioner. The approval of the Commissioner may be time limited, or may be withdrawn, allowing for progressive increases in proactive disclosure over time. This is a flexible approach, and allows for change over time. At the same time, it requires active oversight by an independent body, in this case the Information Commissioner, and it may also lead to differences in the scope of information published by different public bodies. Some countries, like Mexico, essentially adopt the first approach, but provide for oversight of the system by an independent body.

Many laws – including those of Uganda, Kyrgyzstan, Peru and India – provide for regular updating of the information published, often annually. In Peru, certain financial information needs to be published on a quarterly basis, within 30 days of the

end of the quarter, along with information from the previous two quarters for comparative purposes.

A number of laws address the issue of making information subject to proactive publication widely accessible. The Thai law provides for a dual approach whereby certain information must be published in the Government Gazette while other information must be made available for inspection. The idea of a sort of triage for the duty to publish is interesting, although publication in the Government Gazette may not be the best way to reach a broad audience. The United States follows the same approach but, at the same time, requires that this information be made available electronically. The Mexican law goes even further, requiring public bodies to make a computer available to the public for the purpose of accessing information, along with a printer and technical support where needed. The Kyrgyz and Azeri laws provide for dissemination via public libraries and the Internet, among others, while the Indian and Peruvian laws contain specific instructions to public bodies to use appropriate methods of dissemination, including in rural or low-population density areas.

Under the United States law, any information which has been released pursuant to a request and which is likely to be the subject of another request must be made available electronically, along with an index of such records. This provides a built-in mechanism for ensuring that important information regularly becomes available. In Mexico, all information provided in response to a request is available electronically.

The Bulgarian law is innovative, requiring public bodies to publish information where this may prevent a threat to life, health, security or property, or where this is in the overall public interest, a potentially extensive obligation. The Azeri law similarly requires information posing a threat to life, health, property, the environment or other matters of significant public interest to be disseminated immediately on a proactive basis.

Alone among the countries surveyed, the Kyrgyz right to information law makes provision for open meetings, although some countries, notably the United States, have specific laws addressing this. Open meetings are an important mechanism for promoting openness in the public sector and this approach is therefore to be commended.

The dominant trend in all countries is to make more and more information available on a proactive basis, particularly online, whether or not this is required under a right to information law. This can promote a number of efficiencies for the public sector, as well as better service provision, both as reflected in tendencies to move to ever more significant forms of e-government. Given the relative ease and low cost of proactive publication over the Internet, it only makes sense that this should be promoted, among other things because it serves as a means to reduce the number of (relatively costly) requests for information.

It is likely the case that the request load in countries which upload actively is far less than it would be if they did not do this. The Indian law expressly recognises the role of proactive publication in reducing the number of requests for information, specifically requiring public bodies to endeavour to increase proactive publication to this end.

EXCEPTIONS

Most laws include a comprehensive list of exceptions, or grounds for refusing to disclose information, although a few – such as the Bulgarian and Kyrgyz laws – do not, referring instead to existing secrecy laws for this purpose. This is quite controversial and could potentially seriously undermine the openness regime.

For the most part, the exceptions recognised in the different right to information laws do relate to legitimate interests, although in many cases they are cast in unduly broad terms and this is a serious problem in many laws. A few laws do contain rare or peculiar exceptions. The laws of the United Kingdom and Thailand, for example, contain exceptions relating to the royal family, while South Africa has an exception relating to the Internal Revenue Service and third party research. The United States law contains an exception relating to information about oil wells, according to rumour because the president at the time, Lyndon B. Johnson, was from Texas. India contains an exception for information which would incite to an offence.

While inciting to an offence is a crime in most places, it is hard to see how releasing information held by public bodies could lead to this result. In general, the need for such ‘special’ exceptions may be questioned, since modern States have very similar (legitimate) confidentiality needs. Beyond the interests protected by the exceptions is the difficult task of ensuring an appropriate balance between the protected interests and the need for openness. A number of means of addressing this are found in different laws.

Many laws seek to narrow the scope of exceptions in various ways. Several contain exceptions to exceptions. This approach is widely used in the South African and Ugandan laws which, along with the Japanese law, for example, do not apply the privacy exception to matters relating to the official role of public officials. The South African and Ugandan laws also limit exceptions in favour of third parties by providing that where the third party is made aware in advance that the information might be disclosed, the information shall not fall within the scope of an exception.

A number of countries – including Thailand and Jamaica – provide for release of background factual or technical documents otherwise covered by cabinet or internal deliberations exceptions. In many cases, laws provide for the release of previously exempt information after a decision has been made, a matter resolved by the courts, an investigation completed or some other ‘final’ stage reached. The Azeri law contains a long list of types of information that cannot be treated as confidential, such as economic and financial information, information on benefits provided to members of the public and so on.

A difficult issue is the relationship of right to information laws with secrecy laws. In principle, it does not matter which law provides for an exception, as long as that exception is appropriate in scope, taking into account the need for openness. In practice, however, many secrecy laws do not provide for an appropriate balance, in part because they were drafted before the need for openness was recognised. Put differently, leaving in place the pre-existing regime of secrecy at the time a right to information law is adopted is likely to lead to undue secrecy.

In most countries, notwithstanding the above, right to information laws do leave in place secrecy laws, although in a few – including South Africa and India – the right to information law has overriding force. The Indian law specifically mentions that it takes precedence over the Official Secrets Act, 1923, presumably because it was recognised as being particularly problematical from a secrecy point of view. In some countries – such as Azerbaijan and Jamaica – the relationship between the right to information and secrecy laws remains unclear. A compromise solution has been adopted in Sweden, where only one secrecy law, the Secrecy Act, is recognised as legitimate. This has the virtue of being transparent and also of ruling out the many secrecy provisions that lurk in older laws in most countries. A variant on this in Japan allows only laws provided for in a special list to override the right to information law. The United States law provides some redress for the problem of ‘lurking’ secrecy laws, stipulating that secrecy laws remain in place, but only where they leave no discretion as to the non-disclosure of the information in question.

Another issue is the role of classification in determining the release of information under a right to information law. In most cases, classification is irrelevant and the exceptions in the right to information law, or possibly in a secrecy law, serve as the basis for decisions about disclosure. This has obvious merit, since mere administrative classification should not be able, in effect, to override legal provisions requiring disclosure. On the other hand, and formal legal rules aside, classification often has a very important bearing on disclosure in practice and a number of laws put in place measures to limit it. The Azeri law, for example, requires classified information to include a date upon which classification will expire. Under the Mexican law, classification is subject to different levels of review, including by the independent oversight body.

The three-part test for exceptions to the right to information was noted above in the chapter on Features of a Right to Information Regime. Pursuant to this test, information must be disclosed unless the public body can show a) that the information falls within the scope of an exception listed in the law; b) that disclosure would pose a risk of harm to the protected interest; and c) that this harm outweighs the overall public interest in the disclosure of the information. Few of the laws surveyed in this book strictly conform to all three parts of this test, but many do at least broadly reflect it.

A large overall majority of the exceptions in the various laws are subject to a harm test of one sort or another, or have built-in harm tests, although most laws have at least some exceptions that are not subject to a harm test. Certain exceptions, for example in favour of legally privileged information, effectively contain an internal harm test, since the definition of legally privileged information was developed specifically to protect overriding interests. Otherwise, the standard of harm varies considerably and this has an important bearing on disclosure of information since the higher the standards of harm, the narrower the exception will be in practice. A few examples of harm found in different laws are: ‘would be likely to prejudice’, ‘could lead to a negative result’, ‘adequate reason to believe harm would result’ and ‘harm could reasonably be expected’.

In Sweden, the exceptions are divided into two categories, one for which harm is presumed and the other for which there is a presumption against harm. In some

countries – such as the United Kingdom and Jamaica – certain officials have the power to issue certificates to the effect that disclosure of the information would harm a protected interest, thereby effectively rendering the information secret. These certificates can be very problematical from the perspective of openness, depending on their precise impact; they normally limit the standard of review by appellate bodies such as an information commissioner or even the courts.

A number of laws completely exclude certain bodies from the ambit of the law which is a radical way of avoiding not only the harm test but also any public interest override and even any consideration of whether the information should be disclosed at all. Security and/or intelligence bodies, for example, are excluded in the United Kingdom, India and Peru, while the Cabinet and courts are excluded in Uganda. Significantly, in India the exclusion does not apply to information relating to corruption or human rights abuse.

A number of countries also exclude certain types of requests. In Mexico, for example, offensive requests or requests which have already been dealt with are excluded, in the United Kingdom vexatious or repeated requests, requests for information which is already accessible and requests for information intended to be published are excluded. Information about to be published and frivolous or vexatious requests are also excluded in South Africa. Both exclusions are in principle legitimate. There is nothing wrong with leaving in place existing publication systems as an alternative to request-driven access, as long as the standards that apply – for example in terms of timeliness or cost of access – are similar. Where this is not the case, however, public bodies could use publication of information to avoid the procedures in place for requests. Similarly, vexatious, offensive or repetitive requests can impose costly burdens on public bodies and yet not advance the right to information. Again, however, where these are applied to broadly or within unduly wide discretionary limits they can be problematical.

About one-half of the laws surveyed – including the United Kingdom, India, South Africa, Uganda, Azerbaijan and Japan – have general public interest overrides. In some cases – such as South Africa, Uganda and, arguably, Thailand – the public interest override is limited to certain types of interests, such as a breach of the law or a serious risk to public safety or the environment. This approach has the advantage of being clear, whereas a general reference to the public interest may lead to difficult interpretation issues. At the same time, indeed by the same token, it is also narrow in scope, excluding a wide range of potential public interests. A number of laws have particular public interest overrides for certain exceptions. Mexico and Peru, for example, provide for an override in relation to human rights breaches or crimes against humanity, Sweden recognises an override in relation to consumer protection, and health and safety, while Jamaica recognises one for Cabinet documents and the environment.

All of the laws surveyed provide for the partial release of information (severability) where only some of a document is confidential. This simply makes obvious sense since the fact that some information in a document is confidential cannot of itself prevent disclosure of the rest of the document. Most of the laws provide for historical

on public grounds after five years, in Uganda documents protected under the internal deliberations exception are released after ten years and the defence and international relations exceptions come to an end after 20 years. Most other laws have longer historical disclosure rules, for example of 20-30 years. It is not proposed to list specific exceptions here; this detail is contained in the country chapters. However, a few exceptions, while common, are also problematical. For example, most laws have an exception relating to internal decision-making, or deliberative processes. This is legitimate as government needs to be able to run its internal operations effectively and to have 'time to think'. In particular, the following harms may need to be prevented:

- prejudice to the effective formulation or development of public policy;
- frustration of the success of a policy, by premature disclosure of that policy;
- undermining of the deliberative process in a public body by inhibiting the free and frank provision of advice or exchange of views; and
- Undermining of the effectiveness of testing or auditing procedures.

At the same time, if this exception is phrased in excessively broad terms, it can seriously undermine the principle of maximum disclosure and lead to a wide range of internal documents being withheld. It is, as a result, particularly important that this exception be clearly and narrowly drawn, that it be limited to protecting the specific interests noted above and that it be subject to a public interest override.

Another problematical exception is protection of good relations with other States and intergovernmental organisations. In principle, this is legitimate. At the same time, it can be problematical, particularly when used by intergovernmental organisations, since it embraces much of the information they hold. A problem is that both parties may easily claim they need to deny access to the information on the basis that disclosure would harm relations with the other party, a clearly unacceptable situation. It can also lead to a lowest common denominator situation, whereby the least open country within the information sharing 'circle' sets the standards. It can also be difficult for those not involved in the specific relationship, such as judges or information commissioners who are supposed to exercise oversight over secrecy claims, to assess whether or not the disclosure would harm a relationship.

APPEALS

It is widely recognised that individuals should have the right to lodge complaints or appeals where they feel that their requests for information have not been dealt with properly, in particular where they have been refused access to the information sought. Different laws provide for different complaint options. An internal complaint is a common option, as is a complaint to an independent oversight body and/or the courts. Some sort of independent oversight is clearly needed since otherwise decisions on whether or not to disclose information ultimately rest on the discretion of public officials.

Many laws – including those of South Africa, the United States, Peru, India and Jamaica – provide specifically for an internal appeal, normally to a higher authority within the same body which originally refused the request. In some cases, such as in the United Kingdom, completing this appeal is a pre-requisite to lodging a higher level appeal.

Most of the laws reviewed – with the exception of South Africa, Sweden, Uganda, Peru and Bulgaria – provide for an independent oversight body to play a role in resolving access to information complaints. This is something which has proven central to the effective functioning of the right to information regime.

For the most part, laws establish specific bodies for this purpose although some, such as the Kyrgyz law, allocate the task to an existing body, in that case the ombudsman. This has a number of disadvantages, including that the powers of the body are unlikely to be tailored to the specific needs of information appeals and that the body is unlikely to develop the specialised expertise required to deal properly with information appeals. At the same time, this can be an attractive option for less wealthy or smaller countries. In some countries – such as the United Kingdom and Thailand – the law provides for both an independent oversight body and a specialised tribunal with the power to hear further appeals. Given that, at least in their complaints role, oversight bodies have to mediate between the public and officials, it is important that they be protected against interference, particularly of a political nature.

Different laws take different approaches to guaranteeing the independence of these bodies. The appointments process is clearly central to this guarantee. In Japan, the Prime Minister appoints the Commissioners upon the approval of both houses of parliament. In Mexico, appointments are made by the executive branch, but are subject to veto by the Senate or Permanent Commission. In India, the President appoints, but on the nomination of a committee consisting of the Prime Minister, the Leader of the Opposition and a cabinet minister. A similar system applies in Jamaica, but without the cabinet minister. Involving more different sectors of society in the appointments process is an important way of enhancing the independence of appointments.

A number of other provisions in different laws enhance independence, including prerequisites for being appointed as a member – such as having expertise and having a strong moral record – conditions on membership – for example against individuals with strong political connections from being appointed – protection of tenure – for example through establishing limited grounds for removal – and funding mechanisms – including by linking salaries of members to pre-existing civil service grades, such as those of the judicial service. The grounds for complaint should be broad, so that all failures to apply the law may be remedied. Specific grounds in different laws include an inability to lodge a request, failure to respond to a request within the set time frame, a refusal to disclose information, in whole or in part, charging excessive fees and not providing information in the form sought. A catch-all for other failures is found in many laws. It is also important that the body be able to investigate breaches of its own motion, so that general failures about which complaints are unlikely to be lodged by individuals – such as a failure to respect proactive publication rules – may also be addressed.

In most cases, oversight bodies are given the necessary powers to conduct full investigations into information complaints, including to summon witnesses. Importantly, in most cases, they are empowered to request any information from public bodies, including the information to which access has been refused, which they may consider in camera if necessary to protect its confidentiality until a decision has been reached.

Powers of enforcement are also normally provided for, sometimes by registering decisions with the courts. In a number of countries – including the United States, Uganda, India and Jamaica – the law specifically provides that the onus in case of a complaint shall be on the public body to justify any refusal to provide information. This is consistent with the idea of a right to information, which establishes a presumption that all information is subject to disclosure from which derogations must be justified.

Oversight bodies may be given the power to impose a range of remedial measures, such as to require public bodies to disclose the information, perhaps in a particular form, to lower the fee or even to compensate the applicant, to appoint information officers, to enhance the provision of training to their officials, to publish certain information on a proactive basis, to make changes to their record management systems and so on. In some cases, such as in India, the oversight body is even empowered to impose fines.

Most, but not all, right to information laws provide for an ultimate appeal to the courts. Even where appeals are specifically precluded by the law – as in India – the courts have assumed jurisdiction under administrative law rules. Significantly, in Mexico, only requesters, and not public bodies, may prefer an information appeal to the courts. This prevents public bodies from using their often considerable power to delay or prevent information disclosure.

SANCTIONS AND PROTECTIONS

Most laws do include some sort of sanction for individuals who wilfully obstruct access to information – although some, including Thailand and Kyrgyzstan, do not – and some also provide for the direct responsibility of public bodies. In a number of countries – Jamaica, Bulgaria, South Africa and Peru – it is a criminal offence wilfully to obstruct access and conviction may lead to criminal penalties, often including imprisonment. In other countries – like Mexico – the law instead provides for administrative liability. The India law gives the oversight body the power to impose fines for obstruction, and provides for the same body to recommend disciplinary action for persistent abuse. In such cases, the burden is on the official to prove that he or she did not act improperly. In the United States, the law provides for an investigation by the Special Counsel when a question as to whether an official has acted ‘arbitrarily or capriciously’ with respect to the withholding of information.

Various particular forms of conduct are specified in different laws, such as destroying, damaging, altering, concealing or falsifying records. Other laws simply refer generically to any form of obstructing access. Many laws also provide for protection for good faith disclosures under the law. A number of common law countries – including India, South Africa and Uganda – protect officials against any form of liability for acts done in the performance or purported performance of a duty under the law. A gloss on this in the United Kingdom is to limit protection to defamation actions, while in Jamaica, protection extends to defamation law, breach of confidence and copyright rules.

A number of countries – including Japan and Kyrgyzstan – do not provide protection for good faith disclosures. Some countries actually provide for liability for disclosing exempt information. The Swedish law, for example, provides for liability under the penal code and also imposes some forms of direct liability, in Mexico officials are administratively liable for wrongful disclosures while in Jamaica officials remain legally liable disclosures which breach the right to information law – outside of the protections noted above – including under the Official Secrets Act. These provisions obviously inhibit the disclosure of information and are likely to perpetuate the culture of secrecy.

Only one of the laws surveyed, that of Uganda, provides specific protection for whistle-blowers. On the other hand, other laws in a number of countries – the United Kingdom, South Africa, the United States – do provide this form of protection. Protecting whistle-blowers is an important safety valve which can help ensure that key public interest information is disclosed.

PROMOTIONAL MEASURES

The range of promotional measures provided for varies considerably from law to law with some laws – such as those of Sweden, Bulgaria and Thailand – containing very few measures while other laws – such as those of Mexico, the United Kingdom, South Africa and India – contain more extensive measures. Many laws provide for the appointment of dedicated officials – information officers – to assist in the implementation of the law. These officials undertake a range of functions from processing requests for information, ensuring that proactive publication takes place, providing assistance to applicants, proposing internal procedures to implement the law, promoting training, undertaking reporting and so on.

In Uganda and South Africa, the head of the respective public body serves this function, although deputies may be appointed to carry out the day-to-day functions. The Indian law provides for the appointment of as many dedicated officials as may be necessary. In the United States, in addition to Chief FOIA Officers, public bodies must appoint FOIA Requester Service Centers, to provide information on the status of requests, as well as FOIA Public Liaisons, supervisory officials who handle internal complaints. In Mexico, Liaison Sections carry out most ‘information officer’ functions, while Information Committees are required, among other things, to oversee classification and to establish document management criteria.

A number of laws also provide for the production of a guide to explain to the public their access to information rights and how to lodge requests, while in other countries these are produced as a matter of practice. These guides contain information on the purpose of the law, the rights of individuals to request information, the contact details of information officers, how to make a request for information, how such a request should be processed, what assistance is available, applicable fees and remedies for failures to apply the law, including available appeals.

In some countries, one central body produces the guide – in India and Mexico this is, respectively, the government and the oversight body – while in other countries – such as the United States and South Africa – each public body is required to produce its

own guide. In South Africa, the Human Rights Commission must additionally produce a national guide, in all eleven national official languages.

Quite a few countries provide for minimum standards for record management. Some countries – like Mexico, Azerbaijan and the United Kingdom – give a mandate to a central body – the Federal Institute of Access to Information in Mexico, the responsible Minister in Azerbaijan and the Lord Chancellor (minister of justice) in the United Kingdom – to set standards regarding record management, as well as some system for ensuring that public bodies respect these standards. This is a good approach as it can ensure strong, uniform standards across the civil service.

Most countries provide for some sort of reporting on implementation of the law. In many countries, this task is allocated to a central body with all public bodies being under an obligation either to report regularly to this central body or to provide it with such information as it may require. In countries like India, Azerbaijan, Thailand, South Africa and Mexico, the oversight body discharges this task, while in other countries – Japan and Peru – it is done by the cabinet. In yet other countries – including Uganda and the United States – each body or ministry is required to provide its own public report. In the United States, the Attorney General must make each such report available at a central website and also provide his or her own central report to Congress.

The reporting requirements vary but certain information is commonly required to be provided such as the number of requests received, granted and refused, the provisions of the law relied upon to refuse requests and how frequently, appeals, whether internal or to the oversight body, their outcome, the time taken to process requests, fees charged, measures taken to implement the law and recommendations for reform. In a number of countries – Thailand, Mexico, the United Kingdom, South Africa, Azerbaijan – the oversight body has a general responsibility to promote implementation of the law which may include monitoring implementation, providing training, interpreting the law, developing forms and other implementation tools, giving advice to applicants and/or public bodies, and making recommendations for reform. In several countries – such as Jamaica, the United States and Japan – the law specifically provides for some form of periodic review of the operation of the law. In Kyrgyzstan, the law also provides for a review of all laws which restrict the disclosure of information with a view to bringing them into line with the right to information law.

References:

1. The Freedom of Information (Removal and Relaxation of Statutory Prohibitions on Disclosure of Information) Order 2004, which came into force on 1 January 2005. Available at: <http://www.opsi.gov.uk/si/si2004/20043363.htm>.
2. The Freedom of Information (Time for Compliance with Request) Regulations 2004, Statutory Instrument 2004 No. 3364, adopted in December 2004, extended the time limits for various bodies. Available at: <http://www.opsi.gov.uk/si/si2004/20043364.htm>.
3. <http://www.article19.org/pdfs/analysis/kyrgyzstan-foi-06.pdf>.

1. The Freedom of Information (Scotland) Act 2002. Available at: <http://www.hms0.gov.uk/legislation/scotland/acts2002/20020013.htm>.
2. Banisar, D., *Freedom of Information Around the World 2006: A Global Survey of Access to Government Information Laws* (Privacy International, 2006), p. 142 for an example of this. Available at: <http://www.privacyinternational.org/foi/foisurvey2006.pdf>.
3. The regulations are contained in the Secrecy Ordinance, Swedish Code of Statutes 1980:657. Available in Swedish at: <http://www.notisum.se/index2.asp?iParentMenuID=236&iMenuID=314&iMiddleID=285&top=1&sTemplate=/template/index.asp>.
4. *Transparency and Silence: A Survey of Access to Information Laws and Practices in Fourteen Countries* (Open Society Justice Initiative, 2006), p. 43. Available at: http://www.soros.org/resources/articles_publications/publications/transparency_20060928
5. Sobel, D. and Bogado, B., *The Federal Institute for Access to Public Information in Mexico and a Culture of Transparency*, February 2005, Executive Summary. Available at:
6. <http://www.global.asc.upenn.edu/index.php?page=32>.
7. <http://www.moj.gov.jm/laws/statutes/The%20Archives%20Act.pdf>.
8. <http://www.cas.go.jp/jp/seisaku/hourei/data/AAIHAO.pdf>.

“INTERNATIONAL FINANCIAL REPORTING STANDARD STRUTURE “

- **SHRIMALI RAJESHKUMAR AMRUTLAL**
(M.Com., B.ed., ugc NET., M.phil)

♦ INTRODUCTION :-

After Liberalization, Privatization & Globalization, the development & change in the Indian economy during last two decades have created an entirely new set of challenges in many areas. Due to transformation of business landscapes many countries are preferring capital market reporting which has led to the demand for high quality information by corporate in their financial statements. There is need for restructuring the agriculture, industry and service sector to meet new challenges in changing global business scenario. Globalization has laid down a way for all countries to adopt a single set of accounting standards. More than 100 countries have converged or recognized the policy of convergence with the IFRS. IFRS are the globally accepted accounting standards and interpretations adopted by the IASB. India has decided to adopt the IFRS by April 2011. The main objective of accounting language which should be need by all countries of the world and giving for the development of a global capital market.

When the Financial Accounting standards Board issued the so called Norwalk Agreement, in which they acknowledge their commitment to developing high quality, compatible accounting standard that could be used for both domestic and cross border financial reporting. In April 2001 the IASB adopted all IAS and continued their development calling the new standards IFRS. In the U. S, this movement began to take hold in 2002.

♦ INTERNATIONAL FINANCIAL REPORTING STANDARD STRUTURE :-

IFRS are the globally accepted accounting standards and interpretations adopted by the IASB. IFRS are considered a “principles based” set of standards in That they establish broad rules issued after 2001, IAS issued before 2001. Interpretation originated from the international Financial Reporting interpretations committee issued after 2001. Standing interpretation committee issued before 2001. Even in the US there is an ongoing debate regarding the adoption of IFRS replacing US GAAP.

IFRS IN VARIOUS COUNTRIES :-

Australia, Newzeland, China, Singapore, Japan, Africa and the European Union have either adopted or are converging to IFRS. Approximately 85 of countries require IFRS reporting for all domestic, Listed companies. For a current overview see PLUS's list of all countries that have adopted IFRS.

Australian generally accepted principles with effect from annual reporting periods beginning on or after 1 January 2005. To this end, Australia, along with Europe and a few other countries , was one of the initial adopters of IFRS for domestic purposes. The AASB has made certain amendments to the IASB pronouncements in making A-IFRS, however these generally have the effect of eliminating an option under IFRS, introducing additional disclosures or implementing requirements for not-for-profit entities, rather than departing from IFRS for Australian entities. The AASB continues to mirror changes made by the IASB as local pronouncements. **Singapore** Accounting Standards Committee is in charge of standard setting Singapore closely models its Financial Reporting Standards according to the IFRS, with appropriate changes made to suit the Singapore context. **US** Financial Accounting Standards Board agreed to harmonize their agenda and work towards reducing differences between IFRS and US GAAP. In February 2006 FASB and IASB issued a Memorandum of Understanding including a program of topics on which the two bodies will seek to achieve convergence by 2008. Until 2007, foreign private issuers were required to file financial statements prepared either under US GAAP or in accordance with local accounting principles or IFRS with a footnote reconciling from local principles or IFRS to US GAAP. From 2008, foreign private issuers are additionally permitted to file financial statements in accordance with IFRS as issued by the IASB. **Russia** has been implementing a program to harmonize its national accounting standards with IFRS since 1998. Since then twenty new accounting standards were issued by the Ministry of Finance of the Russian Federation aiming to align accounting practices with IFRS. Since 2004 all commercial banks have been obliged to prepare financial statements in accordance with both national accounting standards and IFRS. **EU** companies have been required to use IFRS since 2005. In order to be approved for use in the EU, standards must be endorsed by the Accounting Regulatory Committee which includes representatives of

member state governments and is advised by a group of accounting experts known as the European Financial Reporting Advisory Group.

India The ICAI the Accounting standard making body of India has announced the strategy of one point convergence to IFRS from 2011. The ICAI depart from the corresponding IFRS in order to ensure consistency with the legal, regulatory and economic environments of India. At a meeting held in May 2006, the ASB decided to form an IFRS Task Force. Based on the recommendation of IFRC Task Force, the council of ICAI, at 2691 meeting, decided to adopt a 'big bang' approach and fully converge with the IFRS issued by IASB from accounting periods commencing on or after 1st April, 2011. IFRS will be adopted for listed and other public interest entities such as banks, insurance companies and large-sized organizations. Therefore, it is for the benefit of the country that each company makes judicious choice of the accounting firm as its partner without limiting its choice to international accounting firms. Public sector companies should take the lead and the Institute of Chartered Accountants of India (ICAI) should develop a clear strategy to diffuse the learning Size of companies.

The government has decided to measure the size of companies in terms of net worth. This is not the ideal unit to measure the size of a company. Net worth in the balance sheet is determined by accounting principles and methods. Therefore, it does not include the value of intangible assets. Moreover, as most assets and liabilities are measured at historical cost, the net worth does not reflect the current value of those assets and liabilities. Market capitalization is a better measure of the size of a company. But it is difficult to estimate market capitalization or fundamental value of unlisted companies. This might be the reason that the government has decided to use 'net worth' to measure size of companies. Some companies, which are large in terms of fundamental value or which intend to attract foreign capital, might prefer to use Indian accounting standards convergent with IFRS earlier than required under the road map presented by the government. The government should provide that choice.

♦ The Global Move Towards IFRS :-

The movement towards adopting of a single set of highly quality global accounting standards for use by organizations around the world continues together momentum in U.S. and around the global. In the U.S. this movement began to take hold in 2002. Today IFRS is used in over 100 countries Required across all EU

countries, starting in 2005 Argentina, Brazil, Canada and India have announced mandated use Ongoing convergence efforts between FASB and IASB By 2014, it is expected that: All major countries will have adopted IFRS to some extent China and Japan will be substantially converged to IFRS

The growing acceptance of IFRS as a U.S. Financial reporting represents as fundamental change for the U.S. Emerging economics have also recognized their need to participate in the opportunities offered by globalization. Global reporting trends of IFRS of IFRS for the year of 2004 and 2007, in the year 2004 US GAAP has reduced in 2007 and others had also reduced, But adoption of IFRS has increased from 29 to 204. So, we can say that it is an increasing trend adoption of IFRS in global scenario.

◆ CONCLUSION :-

The entities in emerging economics are increasingly assessing the global market to fulfill their capital needs by getting their securities listed on stock exchanges out side their country. There have been various trends but the most important change is convergence around IFRS. At present, the ABC of the ICAI formulates accounting standards based on IFRS, however, these standards remain sensitive to local conditions, including the legal and economic environment. Now a day, it is necessary to adopt IFRS for the gain to each and every country of the world. Despite the challenges being faced by them, by adopting IFRS these countries seek to enter global capital markets and participate in the benefits globalization.

◆ References

- (1) Narayanswamy, “Globalization and Indian Accounting Standards”, The Chartered Accountant, January 2006.
- (2) www.Financeindia.org
- (3) Tripathi, N.C., “Convergence of Accounting Standards”, Indian Journal of Accounting.
- (4) IFRS, Taxman – India – 2010.
- (5) Prof. Jawaharlal, Corporate Financial Reporting Taxmans allied Ltd. Delhi.
- (6) Indian Journal of Accounting – June 2008.
- (7) The Icfai University journal of Managerial Economics – Nov. 2010.
- (8) www.cmie.com
- (9) The Economic Times, 27th September, 2010.

“HUMAN RESOURCE AS AN ASSET”**- Ashokkumar G. Prajapati
M.com.,B.ed., SLET****ABSTRACT**

Human resources comprise one of the most valuable assets and it is a better source of capital and can give continuity to any organization. The human beings co-ordinate the machines, men and money to the optimum advantage of the organization. Computers with sophisticated technology may challenge the human resources with massive substitution of human resources in doing the work, but even such computers ought to be installed and operated in the right perspective to get the desired benefits only by the human resources. Human beings constitute an important asset for organizational success. Without human resources, the physical and financial resources can't be operationally effective. The investment in such human resource variables and the calculation of the rate of return on human resources is vital. The future performance of the human resources depends upon the organizational climate. In autocratic model, of course, the employer can reduce cost by suppressing the human resources. But such cost reduction is a temporary one. The workers, who are dissatisfied with work, wait for the apt time to quit the job which may lead to labor turnover and subsequent increase in cost due to new recruitment and less productivity. Even workers, who continue, may not perform up to expectations. In concluding remarks, the human resources, could be stated as a variable factor which causes both increase in cost and cost reduction which are the factors dominantly affecting the future performance of the human resource structure of the organization.

INTRODUCTION :

Human resources comprise one of the most valuable assets and it is a better source of capital and can give continuity to any organization. The human beings co-ordinate the machines, men and money to the optimum advantage of the organization. Computers with sophisticated technology may challenge the human resources with massive substitution of human resources in doing the work, but even such computers ought to be installed and operated in the right perspective to get the desired benefits only by the human resources. Accounting for such human resources is very vital for the organization to find out the inventory at the current level and to increase or decrease it as needed according to the prevailing atmosphere of the organization. Controversy among the accountants continues as to whether the human resources of an organization can be considered as an asset and treated accordingly in the accounting system in vogue. To consider something as an asset, it should have legally enforceable claim and to be owned by the entity with an objective to derive service from it in future.

INVESTMENT APPROACH TO HUMAN RESOURCES :

Since human resources are considered as asset, any expenditure in the acquisition and accumulation of human resources will be treated as an investment. Historical cost of human resources represents sacrifice that will have to be incurred today to acquire and develop people. Historical Cost of Human Resources The elements comprising historical human costs at three levels of classification:

Natural cost classification which refers to the primary objects of expenditures such as salaries, advertising, agency fees etc.

Costs of specific personnel management functions such as recruitment, selection and training.

Costs of the basic human resource management functions involved in historical cost of human resources - acquisition and development cost.

CATEGORIES OF HISTORICAL COST

Historical cost of human resources is the investment in human resources which has expense and asset components. Various cost items representing human resource investment subsystem can be categorized under four groups of input variables as under:

- (1) Acquisition Cost
- (2) Development cost
- (3) Welfare Cost
- (4) Other Costs

RATE OF RETURN ON HUMAN RESOURCES :

Human beings constitute an important asset for organizational success. Without human resources, the physical and financial resources can't be operationally effective. The investment in such human resource variables and the calculation of the rate of return on human resources is vital. When large amount of investment is made on human resource building, by not capitalizing such expenditure, the profits of the organization are understated during such build up periods and profit. Rate of return can be used as a very good performance measure, the index of which can be calculated as follows.

Conventional profit + Changes in human resources
Conventional assets + Human assets

PARAMETERS FOR CALCULATING RETURN ON INVESTMENT IN HUMAN RESOURCES:

The rate of return can be calculated on the basis of the following premises:

- a) Measurement of return on organization building.
- b) Measurement of return on organizational utilization.

MEASUREMENT OF RETURN ON ORGANIZATION BUILDING:

In order to calculate return on investment, the changes in human resources must be calculated and recorded. To find out the changes in human resources, the total investment in human resources must be calculated.

Measurement of Human resources Investment

Individual and group of individuals

Measurement of Human resources Investment

Recruitment, Training, Experience building

Measurement of Return on Organization building.

When such investment is made it is both for the purpose of organization building and organization utilization. In regard to human resources investment for building the organization, the recruiting and training costs of an individual and group of individuals must be calculated. Also the orientation cost of building the personnel must be taken into account while making such calculations.

MEASUREMENT OF RETURN ON ORGANIZATION UTILIZATION:

For this purpose, the measurement of benefits obtained through utilization of human resources must be done. Along with it, nonetheless, the fulfillment of objectives by the utilization of human resources must also be taken into account for the measurement of utilization.

Measurement of benefits, objectives fulfillment

Identified objectives using expanded and conventional

Measurement of return on organizational utilization

The clubbed result of measurement of organization building and of human resources will provide return on Investment
Measurement of return on organization building +
Measurement of return on organizational utilization = Return on Investment

HR COST ANALYSIS :

HR cost analysis is the study of behavior of cost in relation to one or more HR criteria. Controlling manpower costs has now become important for organizations, particularly when we are

required to look within for cost savings to sustain organizational growth and profitability. To enforce control on HR costs, it is essential to develop a check list at the outset. This requires grouping of activities under different cost heads and then identifying the individual cost elements under each head. By developing an HR costs spreadsheet, we can understand the magnitude of HR costs in an organisation. Element-wise cost trend over the years facilitates regular monitoring and operational control. At the macro-level, net value added per employee is an indicator of cost efficiency.

RECRUITMENT COST

Recruitment cost is also another major cost head for HR. Right from developing job specifications to describing job requirements, it includes costs of recruitment, promotion (through advertising), head hunting, evaluation, interviewing, induction and orientation. A well defined job specification minimizes the search for the right fit and consequent costs. If recruitment plans are to meet short-term requirements, it may be better to outsource than go in for direct recruitment. There are many specialized manpower agencies, which make people with required skill sets available on contractual terms. Similarly, internal hiring also needs to be explored vis-à-vis external hiring. Internal hiring involves restructuring and relocation costs, a clear policy on 'promotion from within' (wherever recruitment is made for the higher posts), etc. A detailed study on cost of hiring is necessary to explore an alternative recruitment process.

TRAINING COSTS

Human Capital has already been discussed in earlier chapter on 'Skills and multi-skilling'. In fact this 9-step model considers all aspects of training cost and its benefits. To be more specific, training costs include, cost for induction period, cost of remuneration for the trainee and trainer, cost of travel for the trainee and the trainer, if any, cost of training materials, imputed cost of machines and equipments, used during the training, cost for development of training modules, cost of training evaluation, cost of material wastage during training, if any, cost of production loss for the trainee and the trainer (if he is within the organization, for in-house training), etc.

RELOCATION COSTS

Many organizations have their policies on periodic relocation of employees as part of their restructuring exercise. This is more appropriate for those who have their units in multiple locations. Such decisions from organizational point of view, involve cost related to disturbance allowance, cost of possible litigation, cost of housing, cost of travel, etc. Many departmental undertakings and public sector units thoughtlessly relocate their employees adding costs to the exchequer. For example, in one of the published reports, it was evident that Indian Ordnance Factories spent in one year Rs. 40 crore for relocation of their employees. Hence relocation decisions must be cost effective or else this will defeat the purpose, straining organizational viability.

SEPARATION COSTS

Relocation also induces separation. There may be other reasons for separation, which may be either for organizational initiative or for individual employees reasons. Since separation requires replacement, immediate cost-effect is on loss of production. Other costs of separation are redundancy benefits (if separation is organization induced), ex-gratia payments (if any), etc. Since separation follows immediate liquidation of fringe benefits, savings of the organization on this course also need to be considered to compute the actual costs. Indian organizations have now replicated global practices, to go for large-scale redundancy.

SUPPORT COSTS

Some of the employee support services are statutory, while others are offered voluntarily by the organizations. For computing support costs, therefore, it is necessary to distribute these under two different heads and then study their impact. Medical welfare, canteens, safety, security, insurance (medi-claim, etc.), death benefits, parking space costs, etc. are some of the statutory costs for employee support services. While house journal, club membership, music at workplace, long service awards, suggestion schemes, library services, holiday homes, etc., are examples of voluntary support services for employees. Since, employee support services have direct effect on employee motivation, cost curtailment decisions must have reference to this aspect.

PERSONAL OVERHEAD COSTS

Personnel overhead costs spread over personnel record keeping, costs for maintaining Human Resources Information Systems (HRIS), cost of personnel decisions and overall costs for maintaining personnel department (salary of the people working in this department). Outsourcing personnel services to a great extent can reduce such cost burden. However, its relative merits and demerits need to be studied. To enforce control over human resource costs, it is necessary to develop worksheets on each cost element, duly grouping these under different cost heads. Decisions on cost control need to be weighed in terms of lost opportunity for employee motivation and consequent loss of productivity. To understand the trend of HR costs, ratio analysis can be done from the data collected from the spreadsheet.

6. CONCLUSION:

Future Performance The human resources cost will increase when custodial and supportive model of organizational systems are in vogue. The consequent result will be increased work performance and productivity. When productivity increases it will reduce ultimate cost of production. Into to, the concepts of increased cost and cost reduction are changing frequently in regard to the cost incurred on human resources. The future performance of the human resources depends upon the organizational climate. In autocratic model, of course, the employer can reduce cost by suppressing the human resources. But such cost reduction is a temporary one. The workers, who are dissatisfied with work, wait for the apt time to quit the job which may lead to labor turnover and subsequent increase in cost due to new recruitment and less productivity. Even workers, who continue, may not perform up to expectations. In concluding remarks, the human resources, could be stated as a variable factor which causes both increase in cost and cost reduction which are the factors dominantly affecting the future performance of the human resource structure of the organization.

REFERENCE :

Theodore W. Schultz, "Investment in Human Capital", The American Review, Vol. I.
Caplan E. H. and Landekich, S., "Human Resource Accounting: Past, Present and Future"

कक्षा - 7 के विज्ञान विषय में हमारा शरीर रक्तपरिसंचारण तंत्र, चेतातंत्र के एकम पर बहुमाध्यम संपुट कार्यक्रम की रचना और अजमाइश।

- VIVEK PATEL

M.A., M.ED., PH.D.(CONTINUE)

1.0 प्रस्तावना

विज्ञान बहुत रसप्रद विषय है। विज्ञान ने मानवजीवन को बहुत प्रभावित किया है। मानवजात के संपूर्ण विकास का प्रथम सोपान विज्ञान की एक छोटी सी ही करामत थी। प्राथमरी शिक्षा, शिक्षा का खूब महत्व का समय है। प्राथमरी शाला में प्रवेश करनेवाली बालक की उमर पांच या छ साल की होती है। इस समय में बालक को प्रवृत्तिशील और क्रियाशील रहना बहुत पसंद होता है। उनकी जिज्ञासावृत्ति बहुत तीव्र होती है। इसलिए वह बार-बार हमको छोटी-छोटी बाबतों पर प्रश्न पूछते हैं। इस तरह बालक अपने माता-पिता, समाज के परिचितों से और शिक्षकों को प्रश्न पूछके बहुत कुछ सीखते हैं। विज्ञान के अभ्यास का एक अगत्य का अंग, प्रयोग और प्रयोग के सार का व्यवहारिक उपयोग है। हमारी आज की शिक्षा पद्धति में प्रायोगिक कार्य और उसके सार एक नौंध बनकर रह गये हैं। वह हमारा कमनसीबी है।

प्रायोगिक कार्य का मुख्य हेतु बालको को अनुभव देना है। बालक को तय करना है वह खुद तय करे, कौनसी पद्धति से करना है। कौन से उपकरणों की जरूरत है वह खुद तय करेगा, इस सब क्रिया में शिक्षक मार्गदर्शक का काम कहेगा। आधुनिक विज्ञान के जगत को जो उपहार दिया है उसका शिक्षा में उपयोग करने का कबका समय हो गया है। ऐसा करने में हम जितनी देर करेंगे उतना ही नुकसान छात्रों को और समग्र शिक्षाजगत को होगा।

1.2 शीर्षक

कक्षा - 7 के विज्ञान विषय में हमारा शरीर रक्तपरिसंचारण तंत्र, चेतातंत्र के एकम पर बहुमाध्यम संपुट कार्यक्रम की रचना और अजमाइश।

1.3 हेतु

प्रस्तुत संशोधन के हेतु निम्नानुसार है।

1. कक्षा - 7 के विज्ञान विषय में हमारा शरीर रक्तपरिसंचरण तंत्र, चेतातंत्र के एकम पर बहुमाध्यम संपुट के कार्यक्रम की रचना।
2. प्राथमिक शाला में छात्रों पर संशोधन स्वरचित बहुमाध्यम संपुट के कार्यक्रम के अजमाइश करना।
3. प्रयोग के नीचे समाये हुए बहुमाध्यम संपुट के कार्यक्रम के बारे में अभिप्राय प्राप्त करना।

1.4 उत्कल्पना

1. नियंत्रित समूह और प्रायोगिक समूह में समाविष्ट छात्रों की पूर्वकसोटी के सरासरी के प्राप्तांको के बीच अर्थसूचक फर्क देखने को मिलेगा नहीं।
2. परंपरागत शिक्षा पद्धति से अध्ययन पामे हुए नियंत्रित समूह और प्रायोगिक समूह के छात्रों का उत्तरकसोटीयो के सरासरी प्राप्तांको के बीच अर्थसूचक फर्क देखने को मिलेगा नहीं।

1.5 महत्व

प्रस्तुत संशोधन का महत्व निम्नानुसार है।

1. छात्र विज्ञान जैसे विषय को मूलभूत संकल्पनाओं को अर्थपूर्ण रीत से सीख शके।
2. छात्रों की स्मृतिशक्ति, तर्कशक्ति, कल्पनाशक्ति जैसी मानसिक शक्तियों का विकास हो सके।
3. आनंद, सहशिक्षण, विनोद के साथ ज्ञान और खेलते खेलते सीखो।
4. ऐसे कार्यक्रमों से बच्चों में श्रवण, कथन और वाचन जैसे कौशल्यों का विकास करने में मददरूप हो शके।
5. विज्ञान और टेक्नोलोजी के युग में विज्ञान विषय की पुरानी रूढ़िगत पद्धति से पढ़ाने में आए इससे भी ज्यादा यह कार्यक्रम उपयोगी हो शके।

1.6 संशोधन का सीमांकन

संशोधन क्षेत्र बहुत विशाल है। कोई भी संशोधन संपूर्ण नहीं बन सकता। इसलिए प्रस्तुत संशोधन पेपर शुरू करने से पहले कुछ सीमा तय करने में आई थी। जो निम्नानुसार है।

1. प्रस्तुत संशोधन कक्षा-7 तक ही सीमित है।

2. प्रस्तुत संशोधन के नमूने में कडी तालुके के पंचायत की ही शालाओ को पसंद किया गया है।
3. बहुमाध्यम संपुट कार्यक्रम गुजराती भाषा में होने के कारण गुजराती माध्यम के छात्रों तक ही सीमित किया।
4. माहिती एकत्रीकरण के लिए संशोधक के द्वारा स्वरचित उपकरण और अभिप्रायवलि का ही उपयोग किया गया है।

1.7 व्यापविश्व और नमूना पसंदगी

प्रस्तुत संशोधन कक्षा - 7 के विज्ञान विषय पढ़ते हुए कडी तालुका की गुजराती माध्यम के विद्यार्थीओ पर अजमाइस करने के लिए कक्षा-7 के छात्र प्रस्तुत संशोधन के लिए व्यापविश्व बनेगे। समग्र व्यापविश्व में से नमूने की पसंदगी के लिये अलग-अलग पद्धतियाँ उपलब्ध है। जिसमें प्रस्तुत संशोधन में अध्ययता को सहेतुक नमूना पसंदगी प्रयुक्ति का उपयोग करके नमूने की पसंदगी करने का सोचा है। जिस में से पायगा स्कूल के कक्षा-7 के 60 छात्रों पर नमूने के लिए पसंद करने में आये।

1.8 उपकरण

संशोधक अपने हेतुओ को ध्यानमें रखके उपकरणों की पसंदगी या रचना करता है। अपने संशोधन के अनुरूप जरूरी उपकरण न हो तो संशोधक को उसकी संरचना करनी पडती है। प्रस्तुत संशोधन में ट्रान्सपरन्सी कार्यक्रम, चार्ट, चित्र मोडल्स, कम्प्यूटर सी.डी. कार्यक्रम अभिप्रायवलि स्वअध्ययन सामान जैसे प्रयोग दरमियान उपकरणों की रचना जैसे उपकरणों का उपयोग करने का तय किया है जो निम्नानुसार है।

क्रम	विषयवस्तु के मद्दे	उपकरण/पद्धति	माध्यम
1	रक्त का बंधारण	स्व. अध्ययन सामग्री	मुद्रित-दृश्य
2	रक्त का कार्य, रक्तवाहिनी	चार्ट - चित्र	दृश्य
3	हृदय की आंतरिक रचना - प्रयोग	मोडेल	दृश्य
4	रक्तपरिसंचरण तंत्र	कम्प्यूटर सीडी	दृश्य-श्राव्य
5	चेता और चेताकोष	चार्ट, चित्र, मोडेल	दृश्य
6	चेतातंत्र - मध्यवर्ती चेतातंत्र	ट्रान्सपरन्सी कार्यक्रम	दृश्य-श्राव्य
7	बहुमाध्यम संपुट के कार्यक्रम के बारे में अभिप्राय प्राप्त करना	अभिप्रायवलि	मुद्रित-दृश्य

1.9 संशोधन पद्धति

प्रस्तुत संशोधन पसंद करने में आई हुई स्कूल के कक्षा 7 के छात्रों को पूर्वकसोटी देकर प्राप्तांक प्राप्त किये थे। यह पूर्वकसोटी के आधार पर प्रायोगिक समूह और नियंत्रित समूह इसतरह दो विभागों में विभाजन किया गया था। प्रायोगिक समूह को बहुमाध्यम संपुट से और नियंत्रित समूह को परंपरागत पद्धति के द्वारा अध्यापन कार्य कराने में आया। उसके बाद दोनों समूह को उत्तरकसोटी देने में आई। प्रयोग के अंत में कार्यक्रम की गुणवत्ता के बारे में प्रायोगिक समूह के छात्रों का अभिप्राय लेने में आया।

1.10 माहिती एकत्रीकरण

प्रस्तुत संशोधन प्रायोगिक प्रकार का होने से प्रयोग के द्वारा माहिती का एकत्रीकरण करने में आया और उसके बाद प्रयोग के छात्रों को अभिप्रायवलि देकर माहिती का एकत्रीकरण करने में आया।

1.11 माहिती का पृथक्करण

छात्रों को पूर्वकसोटी और उत्तरकसोटी में जो प्राप्तांक प्राप्त किये थे वह प्राप्तांको को सरासरी के बीच में अर्थसूचक तफावत है या नहि यह जाँचने के लिए प्रमाण विचलन और सहसंबंधित (टी) कसोटी का उपयोग करने में आया जो नीचे दर्शाया गया है।

पूर्वकसोटी और उत्तरकसोटी के प्राप्तांक

समूह	छात्रों की संख्या	सरासरी	प्रामाणित विचलन	टी-मूल्य
प्रायोगिक समूह	30	8.75	4.75	0.176
नियंत्रित समूह	30	8.5	4.2	

इस तरह उत्कल्पना - 1 का स्वीकार होता है कि नियंत्रित समूह और प्रायोगिक समूह में समाविष्ट छात्रों के पूर्वकसोटी के सरासरी प्राप्तांक के बीच अर्थसूचक फर्क देखने में मिलेगा नही।

प्रायोगिक समूह अने नियंत्रित समूह के उत्तर कसोटी में
परिणामों की तुलना

समूह	छात्रों की संख्या	सरासरी	प्रामाणित विचलन	टी-मूल्य
प्रायोगिक समूह	30	12.75	5.065	4.094
नियंत्रित समूह	30	7.1	3.525	

उपर्युक्त परिणाम पर से उत्कल्पना का अस्वीकार होता है याने कि परंपरागत शिक्षण पद्धति से अध्यापन पाये हुए नियंत्रित समूह और प्रायोगिक समूह के छात्रों को उत्तरकसोटी के सरासरी प्राप्तांक के बीच में अर्थसूचक फर्क देखने को मिलेगा नहीं परिणामों के आधार पर यह कहा जा सकता है कि बहुमाध्यम संपुटों के द्वारा हुआ अध्यापन ज्यादा असरकारक सिद्ध होता है।

1.12 समापन

इस तरह, शिक्षणकार्य में शैक्षिकतकनीकी का उपयोग करने में आए तो शिक्षा का कार्य असरकारक, रसप्रद और कक्षा की दृष्टि से चिरंजिवी बनाया जा सकता है, ऐसा अध्येता का मानना है। शैक्षिक तकनीकी तो - ऐसा कह के हमारे दरवाजे खटखटा रही हैं। वर्गखंड में उसका स्वागत करके हमारी समस्याओं का समाधान के लिए उसका जितना ज्यादा उपयोग किया जाएगा उतना ही सबके लिए हितकारी है।

‘અંચળો’ વાર્તાસંગ્રહમાં સામાન્ય જનજીવનનું આલેખન

- રાહોડ આરતી પરાગ.

મોહન પરમાર વાર્તાકાર છે , તેની સાથે સાથે જીવનમર્મી દ્રષ્ટા પણ છે.એટલે એમની વાર્તાઓમાં છેવાડાના માણસનું જી-વ-ન ભલીભાંતિ ઉભરી આવે છે.તે દલિત સમાજની સાથે સાથે સામાન્ય માનવીના ચૈતસિક વ્યાપારોના અચ્છા પરબંદા છે.એટલે દલિતેતર - ગ્રામચેતનાની કે નગરચેતનાની પણ ઉત્તમ વાર્તાઓ તેમની પાસેથી મળી આવે છે.અનુઆધુનિક વાર્તાસૃષ્ટિમાં સમૂળું વિષયાંતર કરવામાં મોહન પરમારનું સ્થાન વિશેષ છે.

વિષયાંતર સિવાય કોઈ અજાણ પ્રદેશણી અજાણ વાર્તાને આડેઘડ ખડકી દેવાથી સાહિત્યમાં નવો યુગ ઢસળી લાવતો નથી.કળાના પ્રદેશમાં તો કળાની શિસ્ત સાથે જ પ્રવેશ મળે.પૂર્ણ સજાગતાથી ટૂંકી વાર્તાના રૂપને ખીલવવાની તેમણે વાર્તાએ વાર્તાએ કાળજી લીધી છે.તેમણે કથનાત્મકતાના વિવિધ આયામો કામે લગાડીને એક એક વાર્તામાં એક એક રૂપક પ્રતીકરૂપે નિખરી આવે તેવા પ્રયત્નો કર્યા છે.

કથાવસ્તુની રીતે જોઈએતો તેમના ‘અંચળો’ વાર્તાસંગ્રહની બધી જ વાર્તાઓમાં માનવજીવનની સનાતનતા પ્રગટ થાય છે.આ વાર્તાસંગ્રહની બધી જ વાર્તાઓમાં છેવાડાના માનવીઓના દુઃખ-દર્દો,પીડા વેદનાને વ્યક્ત કરે છે.તેમણે સામાન્ય માનવીના જનજીવનને આલેખ્યું છે.તેમણે જીવનમાં જે જોયું અનુભવ્યું તે જ તેમના સાહિત્યમાં દેખાઈ આવે છે.એનું નિરૂપણ જોવું હોય તો આપણે ‘કોલાહલ’ વાર્તાસંગ્રહમાં જોઈ શકીએ-“મારી કથા માત્ર કથા જ નથી પણ દરેકની વ્યથા છે’કોલાહલના’ના રસ્તાઓ પર ફરતાં ફરતાં કદાચ કોઈને પોતાનું ઘર મળી જાય.”

તેમની બધીજ વાર્તાઓમાં ક્યાંક વાર્તાનું અધઃપતન થાય કે વાર્તા આગળ જતાં નિરસ બની જાય એવું ક્યાય જોવા મળતું નથી,કે ઘટના તત્વનો લોપ થયેલો જોવા મળતો નથી.વાર્તાનો આરંભ-અંત તેમની વાર્તા કળાને ખીલવી મૂકે છે.વાર્તાની શરૂઆતમાં જ વાંચ્યા પછી અંત જાણવાની ઈચ્છા જાગે તેવી વાર્તાઓનું નિરૂપણ છે.ડો.મોહન પરમાર પોતે જ જણાવે છે કે,“હું પાત્રોની ભીતરમાં ચાલતી સંવેદનાને બાહ્યસૃષ્ટિ સાથે જોડીને નિજી મુદ્રા ઉપસાવવા મથું છું.”

આમ જોવા જઈએ તો ‘અંચળો’ વાર્તાસંગ્રહમાં કુલ ૧૭ જેટલી વાર્તાઓનો સમાવેશ કર્યો છે.જેમાં અનુક્રમે અંચળો,સમથળ,ભ્રમણા,હેડકી,પળોજણ,પડળ,સમાધાન,ઉચાટ,નિરીક્ષણ,ડૂસકું,ઘોડાર,ટોડલો,વરસાદ, ન કહેવાયેલી વાત,અવઢવ,નાથટેકરી જેવી વાર્તાઓનો સમાવેશ કર્યો છે.જેની દરેકે દરેક વાર્તામાં સામાન્ય માનવીનું જીવન દર્શાવ્યું છે.‘અંચળો’ના વાર્તા વિશ્વમાં રશિયન વાર્તાકાર ચેખોવની વાર્તાઓની નૈસર્ગિક અને જીવનમાં ઘટતી ઘટનાઓનું નિરૂપણ કરતી વાર્તાઓ એક બાજુએ છે તો બીજી બાજુએ વાસ્તવમાંથી પાંગરતી પણ ઘટનાના કેવળ સ્થૂળ આલેખનને નહીં પણ પ્રતીતિકરતાને વરેલી વાર્તાઓ પણ છે.આ

વાર્તાસંગ્રહની એક વિશેષતા એ પણ છે કે,એમે એમાં દ્રશ્યાત્મકતાના ઝુમ્મરોનું રમ્ય દર્શન છે.આવા દ્રશ્યવિધાનો દીર્ઘકાળ સુધી વાચકચિત્ત પર દૃઢ છાપ મૂકી જાય છે.તેથી જ તો તેમના વિશે કથાસાહિત્યના અભ્યાસુ વિવેચક ડો.ભરત મહેતા ઉચિત જ કહે છે,"મોહન પરમાર કેવળ મહત્વના વાર્તાકાર નથી,પણ ઉચ્ચકોટિના ભારતીય વાર્તાકાર છે."

અંચળો વાર્તાસંગ્રહમાં એક વાત તો સ્પષ્ટ થાય છે કે,માણસને પામવાનો માપદંડ સર્જકને હાથવગો છે.સમાજ સાથે ધનિષ્ઠ રીતે સંકળાયેલા આ લેખકની સામાજિકતા વાર્તાએ -વાર્તાએ જોવા મળે છે.આ પાત્રોનું સમાજ સાથેનું,સમાજના નીતિ નિયમો રીત-રિવાજો અને રૂઢ પરંપરા સાથેનું અનુસંધાન તેઓને પૂરા સામાજિક ચિત્રે છે.સદ-અસદ ના દ્વંદ્વમાં ભીડાતાં-ભીંસાતાં આ પાત્રો અણીને સમયે સદભાવની આંગળી ઝાલીને ઊગરી જાય છે.એ વાત વળી વળીને મોહન પરમારની વાર્તામાં નિત-નવા નામે,નિત-નવા નિમિત્તે આકાર પામે છે.આ વાર્તાસંગ્રહમાં ગુજરાતી સમાજના સમાજ નાયક-નાયિકાઓ અને તેમના આંતર-બાહ્યસંઘર્ષો, ચાતનાઓ ,મનોમંથન અસરકારક રીતે રજૂ થયા છે.સમાજમાં જીવતા પાત્રોના મનોસંઘર્ષો ,તેમજ તેમણે તેમની વાર્તાઓમાં દરેક પ્રસંગણે બહુ જ સુક્ષ્મપણે છતાં અસરકારક રીતે રજૂ કર્યા છે.તેમણે શહેરીજીવન કરતાં ગ્રામજીવન વધુ કેન્દ્રસ્થ રાખ્યું છે.આ વાર્તાસંગ્રહની વાર્તાઓમાં નિરૂપાયેલો જનસમાજ મોટે ભાગે નીચલો,મધ્યમવર્ગ અને નીચલા સ્તરના માનવીઓનો સમાવેશ કર્યો છે.જેમાં તેમના વાસ્તવના નિરૂપણ સાથે સાથે ગ્રામ, સામાજિકતા, માનવમનના સંચલનો ,વાસ્તવજગત , માનવીય ગુણો-અવગુણો ,વૃત્તિ પ્રવૃત્તિઓ,ગમા-અણગમા,તેવો,કૌટુંબિક સંબંધો,મનોગત વાસ્તવનું નિરૂપણ ,જાતીય આવેગોનું સભાનતાપૂર્વક આલેખન તેમજ છેવાડાના માણસની આંતરવ્યથા એના વાસ્તવ જગતને અને પીડાને પ્રગટ કરે છે.

એમની વાર્તાઓમાં જોઈએ તો 'અંચળો' વાર્તા પ્રથમ પુરુષ એકવચનમાં કહેવાયેલી છે.વર્તાનાયક એક કંપનીનો ઓફિસર છે અને બઢતી મળવાની છે.કોઈ કારણોસર કંપની સુધીર અગ્રવાલણે હાંકી કાઢે છે,આઘાત સહન ન થતાં સુધીરનું હાર્ટએટેકથી મૃત્યુ થાય છે.હવે વાર્તાનાયકને એ નોકરી મળવાની છે.અહીં વાર્તાનાયકની પોતાની જાત સાથેની વાત દર્શાવી છે.તો 'સમથળ' વાર્તામાં નારીસંવેદનાનું આલેખન છે.વાર્તાના કથનકેન્દ્રમાં દામ્પત્યજીવનનો ભાવબોધ અલગ તારવી આપ્યો છે.'ભ્રમણા' વાર્તામાં છૂતાછૂતની ભાવના કેવી ભ્રામિક છે?અહીં માનવીના મનનો ભ્રમણા જેવો શાશ્વત પ્રશ્ન કેન્દ્રસ્થાને છે.જેમાં પૂતળીનો મીથ લેખે ઉપયોગ કર્યો છે.જેમાં સત્યપાલ સોની,ધનશ્યામ સઈ અને શિવરામ સાળવી દ્વારા લેખકે ભ્રમણા વિશેની આપણી ભ્રમણા ભાંગવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.તો 'હેડકી'વાર્તામાં નિઃસંતાન નાયિકા કાંતાની મનોસંવેદના દર્શાવી છે.જેમાં નાયિકા કાંતાની વ્યગ્ર,વ્યથિત,હતાશ,એવી મનોસ્થિતિનું નિરૂપણ કરતી વાર્તા છે.'પડળ'વાર્તામાં નાયિકા દેવીની દ્વિધાનું સૂક્ષ્મ આયોજન કરેલું છે.'સમાધાન'વાર્તામાં નાયકનું રૂદન મિલાપ વિલાપનું છે એ અર્થમાં વાર્તા સુખદ પુનઃમિલન કે શાતાશોધ બની રહે છે.ધંધામાં ખોટ અને બિમારીમાં સપડાયેલ પત્ની વિજ્યાથી કંટાળેલો નાયક બહાર ફરવા ગયેલો જ્યાં બસમાં એક યુગલને જુએ છે તે બંને અપંગ છે પણ તેઓ એ અપંગતાને વીસરીણે નિજાનંદમાં મશગુલ જોઈ નાયકને પણ એક નવું જીવન જીવવાની શીખ મળે છે.'ઉચાટ'વાર્તામાં ગ્રીનપાર્ક સોસાયટીની સફાઈ કામદાર મોંઘીને નિરૂપતી વાર્તા

છે.'સપરમે દહાડે લોકોમાં સુમેળ રે એવું કાંક કરો'આવી ભાવનાથી જીવતી મોંઘીનો વાર્તાન્તે થતો ઉચાટ પણ સ્વ-અર્થ માટે નથી મોંઘીની કથા છે.'નિરીક્ષણ'વાર્તામાં વાર્તાનાયક વસંતભાઈ સમાજિકતાથી ઘેરાયેલા છે.દીકરીના લગ્ન,સોસાયટીની લોન,લંચ-રુશવત અંતે કમળાના સીમંત પ્રસંગે માત્ર એકાદ બે દાગીના જોઈને દેરાણી,જેઠાણી,સાસુ વગેરેના માંહેના સાંભળી પોતે મંડપની નીચે હારેલા જુગારીની જેમ નીચું જોઈને કોઈ સોગટાબાજી ગોઠવી રહ્યા છે.ઓફિસમાં અવઢવ,ડાયરેક્ટર વિશ્વાસ ગૂમાવે છે.અંતે સાચા ઠરતા જાત બચાવનો આનંદ અને રાજા મૂકી બાગમાં ચાલ્યો જાય છે.બાગમાં રમતા બાળકો,જુવાનોની જુવાની,વૃધ્ધોની વેદના,અંતે નાયકના અંતરનું નિરીક્ષણ કર્યું.અંતર નિર્મળ થઈને વહેતા ઝરણાંની જેમ વહી રહ્યું હતું.'ઘોડાર'માં અહીં ઘોડો પ્રતીક તરીકે દર્શાવ્યું છે.કેવળ એક પ્રાણી જ નહિ પણ શક્તિ,ગતિ,સામર્થ્ય અને પૌરુષના પ્રતીક તરીકે પ્રયોજ્યો છે.વાર્તાનાયક રણમલના પૌરુષની કથા છે.'ટોડલો'વાર્તામાં પુરી-ગોવાના અભાવગુસ્ત પરિવાર છે.ત્રણ સંઘે ત્યાં તેર તૂટે -એના પડ્યા પર પાટુ સમા મહેમાનો ઉભરાય.આબરુ બચાવવા આબરુ નેવે મૂકાય.નજર બગાડતા દીપચંદશેઠના શરણે પુરી થાય.અસ્તિત્વની આ લડાઈમાં પતિતા બનેલી સીનું મનોગત આ વાર્તામાં આલેખાયું છે.'વરસાદ'માં વાર્તામાં કલેક્ટર બનેલો નાયક હોદ્દાના કારણે આઉટ સાઈડર બનેલા નાયકના વતન સાથેના સુખદ પુનઃમિલન રચાયેલો જણાઈ આવે છે.'ન કહેવાયેલી વાત'ના વાર્તાના આરંભે જ વાર્તાકથક ભાવકને બગીચામાં મળેલા ઘરડા મિત્રોને પોતાની ઉર્ફે ચંપકલાલની વાત કરે છે.'અવઢવ'માં ગવરીની સ્થિતિ વિકટ છે.ગવરીનો બિમાર પતિ 'મનથી પણ બિમાર છે.જે ગવરી પર વહેમાય છે.ગવરી ખેતરે જાય છે.આખું પરિવાર ચલાવે છે.ગવરી નાયિકાની મનોદશા વ્યક્ત કરી છે.'નાથટેકરી'વાર્તા પત્ની વિરહમાં અસહ્ય તડપતા નાયકની કથા છે.૬ મહિના પહોં વાર્તાનાયક પાછા ફરતાં પત્નીની શોધ કરે છે.કોઈ મળતું નથી.પત્ની-પ્રેમની શોધમાં વિફળ થતાં નાથટેકરી તરફ શોધમાં જતાં વાર્તાનાયક પણ પાછો ફરતો નથી.નાથટેકરીની માન્યતા કે એ તરફ જતાં કોઈ પાછું ફરતું નથી.પશુમાં રૂપાંતર થઈ જાય છે.એ જ પરિસ્થિતિ વાર્તાનાયકની થાય છે.

આમ,તેમના 'અંચળો' વાર્તાસંગ્રહની વાર્તાઓમાં પ્રેમપ્રસંગોમાંથી બહાર નીકળી કુટુંબ અને સમાજના પ્રશ્નોનું નિરૂપણ જોવા મળે છે.પાત્રોની વિચ્છિન્ન મનોદશાનું આલેખન,પાત્ર પ્રત્યક્ષ બનતી ઘટનાઓને બદલે પરોક્ષ બનતી ઘટનાઓનો,બીજા કરતાં પોતાની જાત સાથેનું યુદ્ધ,વાર્તાનાયક કે નાયિકાનું મનોમંથન આપણને જોવા મળે છે.

The Oxymorons from various perspectives

- Yagnesh dhoriya

Let us first understand the importance of language in the world today :

- English may not be the most spoken language in the world, but it is the official language in a large number of countries. It is estimated that the number of people in the world that use in English to communicate on a regular basis is 2 billion!
- English is the dominant business language and it has become almost a necessity for people to speak English if they are to enter a global workforce, research from all over the world shows that cross-border business communication is most often conducted in English. Its importance in the global market place therefore cannot be understated, learning English really can change your life.
- Many of the world's top films, books and music are published and produced in English. Therefore by learning English you will have access to a great wealth of entertainment and will be able to have a greater cultural understanding.
- Most of the content produced on the internet (50%) is in English. So knowing English will allow you access to an incredible amount of information which may not be otherwise available!

Now, let us understand the funny aspects of this language by discussing what oxymoron is :

Oxymoron: a figure of speech by which a locution produces an incongruous, seemingly self-contradictory effect, as in "cruel kindness" or "to make haste slowly." Rhetorical oxymora (e.g., "bipartisan cooperation" or "business ethics"), on the other hand, are expressions composed of words that are not inherently mutually exclusive but express an opinion that the two cannot occur together, usually for satirical intent.

Now, here are the examples of oxymorons:

1. "absent presence" (*Astrophil and Stella* by Sir Philip Sidney)
2. alone together
3. awful good
4. "beggary riches" (*Devotions Upon Emergent Occasions* by John Donne)

1. bitter sweet
2. "brisk vacancy" ("Self Portrait in a Convex Mirror" by John Ashbery)
3. cheerful pessimist
4. civil war
5. clearly misunderstood
6. "comfortable misery" (*One Door Away From Heaven* by Dean Koontz)
7. conspicuous absence
8. cool passion
9. crash landing
10. cruel kindness
11. "darkness visible" (*Paradise Lost* by John Milton)
12. deafening silence
13. deceptively honest
14. definite maybe
15. deliberate speed
16. devout atheist
17. dull roar
18. eloquent silence
19. even odds
20. exact estimate
21. extinct life
22. loosely sealed
23. loud whisper
24. loyal opposition
25. magic realism
26. "melancholy merriment" (*Don Juan* by Lord Byron)
27. militant pacifist
28. minor miracle
29. negative growth
30. negative income
31. old news
32. one-man band
33. only choice
34. openly deceptive
35. open secret
36. original copy
37. overbearingly modest
38. paper tablecloth
39. paper towel
40. peaceful conquest

1. plastic glasses
2. plastic silverware
3. poor health
4. pretty ugly
5. properly ridiculous
6. random order
7. recorded live
8. resident alien
9. sad smile
10. same difference
11. "scalding coolness" (*For Whom the Bell Tolls* by Ernest Hemingway)
12. seriously funny
13. shrewd dumbness
14. silent scream
15. small crowd
16. soft rock
17. "The Sound of Silence" (song by Paul Simon)
18. static flow
19. steel wool
20. student teacher
21. "sweet sorrow" (*Romeo and Juliet* by William Shakespeare)
22. terribly good
23. theoretical experience
24. "transparent night" ("When Lilacs Last in the Door-yard Bloom'd" by Walt Whitman)
25. true fiction
26. *True Lies* (movie directed by James Cameron)
27. unbiased opinion
28. unconscious awareness
29. upward fall
30. wise fool
31. working vacation

Corporate oxymorons are a vivid and dangerous part of the contemporary world. Consider the safe cigarette myths of big tobacco, the attempt to reposition energy companies as green amidst climate change debates and questionable claims about sustainability made by the mining industry. Across multiple settings, multinational corporations have strategically turned to a language of social responsibility to legitimize corporate activities with

contradictions of capitalism and promote business as usual. One of their key strategies is the form of neologism we call the corporate oxymoron.

We credit George Orwell (2003 [1949]) with calling our attention to the power of language to reduce the possibility of critical thinking, which we see embodied in new corporate slogans and public relations campaigns. In Nineteen Eighty-Four, the authors of Newspeak, the fictional language of the state, created compound terms that combined contradictory assertions. Orwell referred to the acceptance of such terms as doublethink. A memorable example is President Reagan's introduction of the Peacekeeper Missile in 1982. This kind of oxymoron is formulated and deployed to annul the implication that something may be harmful. In Orwell's book, the state sought to make alternative thoughts impossible through tactical appropriation and juxtaposition of key terms rather than overt censorship. Many of these terms were euphemisms that "mean almost the exact opposite of what they appeared to mean" (Orwell 2003: 306). In a similar way, Deleuze and Guattari (1983, 1987) emphasize the power of language to filter reality. Their concepts of "coding" and "over-coding" refer to the attribution of meanings and values to particular words by governments and corporations. These institutions often use handy figures of speech to encapsulate the ideologies and worldviews they espouse. The resulting figures of speech often become colloquial through their promotion. Examples include the substitution of such phrases as collateral damage for civilian casualties, extraordinary rendition for the illegal transfer of prisoners across national boundaries, and enhanced interrogation for torture. These terms come to seem natural, obscuring their ideological dimension (see Barthes 1972). This is what happens when keywords are "over-coded" (Deleuze and Parnet 2002). A particular keyword or figure of speech becomes dominant at the expense of alternative narratives and a critical understanding of the history of coding and over-coding itself. For example, Anderson's (1983) description of map-making demonstrates how the over-coding of a territory in keeping with nationalist ideologies leads to a naturalized sense of geographical connection and uniformity. Along these lines, postmodern theorists such as Baudrillard (1983) and Lyotard (1988) describe the fetish quality of language, in which keywords become simulacra or empty signifiers, and semantic realities become completely divorced from social realities. For example, political campaigns choose slogans that seek to promote a particular image of the party, such as the label "compassionate conservatism", even though the slogan may be contradicted by the party's

government regulation. Anthropologists have described how neoliberal market reforms and international free trade agreements benefit corporations by reducing regulation and permitting the flexible organization of production and commodity chains around the world. However, anthropologists have paid less attention to how the realm of images, language and culture remains crucial to the operation and relatively unfettered expansion of multinational capital. The corporations discussed in this Forum—including BHP Billiton, Chevron, DuPont, and Philip Morris—claim to meet societal needs and enhance the public good more efficiently and effectively than the state. Such language ignores bad corporate actors who harm people or the planet and unabashedly produce uneven geographies of accumulation, inequality, and suffering in the name of increased shareholder value. Much like governments, these corporations claim to play a beneficial and indispensable role in making healthier communities, cleaner environments, and better functioning economies and societies. Through public relations and advertising, corporations have become adept at promoting these messages. The contributions to this Forum unpack the slogans and public relations campaigns used by corporations to shape the political environments in which they operate. These slogans are part of a larger set of strategies pursued by corporations to manage or neutralize critique: corporations promote doubt or ambiguity concerning the harms they cause (Davis 2002; Michaels 2008), borrow and coopt the discourse of their critics, adopt the rituals of audit culture (Power 1994), in which monitoring substitutes for reform, and acquire symbolic capital through strategic investments in the academy. Anthropologists are well positioned to document and analyze the paradoxes that underpin these claims and practices. Ethnographic research can reveal the social, health, economic, scientific, informational, and environmental quandaries—and even catastrophes and crises—that corporations help make. Anthropologists can provide a critical perspective on how corporate oxymorons are legitimized at multiple levels, often with government support, despite their contestation by various social movements. Corporations play a critical role in what elsewhere we call the politics of resignation (Benson and Kirsch 2010). Following Žižek (1989), we refer to a structure of feeling prevalent in late modernity that is characterized by a tendency toward cynicism in political

promoting acceptance of the very phenomena that seem problematic. Literary critic Northrop Frye describes how advertising “says what it does not wholly mean, but nobody is obliged to believe its statements literally. Hence it creates an illusion of detachment... even when one is obeying its exhortations” (Frye 1967: 26). In the same way, corporate oxymorons are a particular type of branding (see Foster 2008) that conveys a political message intended to ease the mind of an otherwise critical consumer. Corporate oxymorons thus have two sides. When a positive cover term is paired with the original literal term, as in the combination of safe and cigarettes, or sustainable and mining, there is a tacit acknowledgment by the corporation that a problem exists, hence the new formulation. Yet this process usually ends up constraining critique because repetition of the conjoined phrase renders it familiar and plausible, despite the inherent contradiction, much like the doublethink of Newspeak. Corporate oxymorons are like figure-ground reversals: they call attention to one term while obscuring the other. What makes a corporate oxymoron perversely effective is that the cover term works to conceal the harmful implications of the literal term. Conversely, the literal term neutralizes potential critique by acknowledging that this is just a figure of speech. Hence, the cover term peacekeeper in Peacekeeper Missile ironically justifies increasing the capacity to wage war by claiming the desire to promote peace. Of course, no one denies that missiles are involved. The oxymoron also suggests that this particular relationship between war and peace is normal and even desirable, and thereby deflects consideration of alternative political relations or defense strategies.

લોકસાહિત્યની ચર્ચામાં પાશ્ચાત્ય અને ગુજરાતી વિદ્વાનો

– ધનશ્યામભાઈ. કે. વાઘરી
એમ.એ., નેટ

માનવનો ઉદ્ભવ થયો ત્યાર પછી તેને વાચા કુટી ત્યારથી લોકસાહિત્ય તેનું સાથી સંગાથી બન્યું છે. લોકસાહિત્ય સાહિત્યિક રસનું કેન્દ્ર તે જ્યારે અભ્યાસનો એક વિષય બન્યો ત્યારે તેની ઉપર ગંભીર વિચારણા થઈ. સત્તરમી સદી પહેલાં યુરોપના શિક્ષિત વાચકો લોકસાહિત્યનો આસ્વાદ માણી ચૂક્યા હતા. તેમનામાં લોકપ્રિય થઈ ગયું હતું. સુશિક્ષિત અને સુજ્ઞ વાચક તો સીધી સાદી લોકવિદ્યાનો આસ્વાદ ખૂબ પહેલા માણી ચૂક્યા હતા.

પશ્ચિમમાં ગાયન બેટીસ બોસલ દ્વારા નિર્મિત ‘ધી પેન્ટામેરોન (૧૬૩૪-૩૬)’ ચાર્લ્સ પેરોલ્ટની ‘કોન્ટેસ ડીના મીટર લોપે’ (૧૬૯૫-૯૮) તથા કાઉન્ટેસ દેસોલ્નોયની ‘કાઉન્ટેસ ડી ફીઝ’ (૧૬૯૭-૯૮) જેવા ગ્રંથો તથા પૂર્વની કૃતિઓ પંચતંત્ર, અરેબિયન નાઈટ્સ, ઇસપની બોધકથાઓ જેવા ગ્રંથો યુરોપીય ભાષામાં અનુવાદીત થયા તે આના સાક્ષી છે તે પ્રેરક બન્યા છે. ઇ.સ. ૧૮૧૨માં જેકબ ગ્રીમ અને વિલ્હેમ ગ્રીમ નામના બંધુઓ તત્કાલીન પ્રચલીત લોકકથા અને પુરાણકથાઓનું સંચય અને પ્રકાશન કરે છે. તેને તેઓ ‘Volkshunde’ એ નામથી ઓળખાવે છે. તેમનું પ્રથમ પુસ્તક ‘કાઈન્ડર એડ હાઉસ માર્ગેન’ નામે ૧૮૧૨માં પ્રકાશિત થયું ઇંગ્લેન્ડના જ્યોર્જ લોરેન્સ ગોમે લોકગીતોની તથા લોકકથાઓની એક શ્રેણી પ્રકાશિત કરેલી. ઇ.સ. ૧૮૨૮માં રશિયન લાડીમીર પ્રોપ “Morphology of the Folk Tale” નામે પુસ્તક આપે છે તથા આ ગ્રંથ આ જ વર્ષમાં એલમ ડન્ડીસની પ્રસ્તાવના સાથે પુનઃ પ્રકાશિત કરે છે. કાર્યને ધ્યાનમાં લઈને વિશ્વના લોકવિદ્યાના તજજ્ઞો, નિષ્ણાંતો તેમજ વિદ્વાનો અભ્યાસ માટે ભગીરથ પ્રયાસો કર્યા છે. ઇ.સ. ૧૯૩૨ થી ૯૬ના ગાળામાં થોમ્પ્સન ‘મોટીફ ઇન્ડેક્સ’ નામે વિવિધ ભાગમાં પ્રકાશિત કરે છે.

એક અંગ્રેજ વિદ્વાન વિલિયમ જહોન ટોમસ ૨૨મી ઓગસ્ટ ૧૮૪૬માં ‘ધી એથેનીયન’ નામના સાપ્તાહિકમાં જણાવે છે કે ‘Folklore’ એટલે લોકવિદ્યા નવી સંજ્ઞા આપે છે. જેકબ ગ્રીમ પ્રાચીન જર્મન દેવીદેવતાને ધ્યાનમાં રાખી ‘ટ્યુટોનિક માઈથોલોજી’ ગ્રંથ આપે છે.

પ્રો. આલ્બર્ટ લોર્ડ તેઓ હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીમાં સ્લાવિક સાહિત્યના પ્રાધ્યાપક હતા. યુગોસ્લાવિયાની વિચરિત જાતિઓ દ્વારા ગવાતા દક્ષિણ સ્લાવિક સાહિત્યના મૌખિક વીરચરિત કાવ્યોના અધ્યયનથી એમનો આ વિષયમાં રસ વિકસ્યો હતો એમણે સન ૧૯૬૦માં ‘ધી સિંગર એન્ડ ટોલ્સ’ નામક જે ગ્રંથ રચ્યો એમાં એમણે કંઠસ્થ કારિકા (Oral Formula) નામનો સિદ્ધાંત નિરૂપ્યો, તેનો આધાર લઈને એ પરિપ્રેક્ષથી કામ કરનારા અન્ય વિદ્વાનોએ નોવેજિયન કથાગીતોથી માંડીને ઍંગ્લો સેક્શન મહાકાવ્ય ‘બીઓવૂલ્ફ’ તથા મધ્યકાલીન ‘રોમાન્સીઝ’ સુધી કામ કર્યું છે. હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીના ચોસર સાહિત્યના વિદ્વાન ફ્રાંસીસ જેમ્સ ચાઈલ્ડે (૧૮૮૫-૧૮૯૬) આ અભિગમથી લખેલું પુસ્તક ‘ઇંગ્લિસ એન્ડ સ્કોટીશ બેલેઝ’ એક સ્મારક ચિહ્નરૂપ અધ્યયન છે. શ્રી ઇ.બી. ટેલરે (૧૮૩૨-૧૯૧૭) જ્યારે પ્રિમિટિવ કલ્ચર અને રિસર્ચ ઇન ટુ ધી અલી હિસ્ટ્રી ઑફ મેનકાઈન્ડ એ પુસ્તકો લખ્યાં.

અમેરિકામાં એન્થ્રોપોલોજીના પિતા મનાતા ફ્રેન્ક બોએસે (૧૮૫૮-૧૯૪૨) પોતાના ઘણા વિદ્યાર્થીઓ પાસે, લોકસાહિત્ય વિષય પર ડૉક્ટરેટની ડિગ્રી માટેના મહાનિબંધો તૈયાર કરાવ્યા હતા. યુરોપમાં વહેલામાં વહેલી મધ્યયુગ સુધીમાં આ વસ્તુસામગ્રી લિખિતરૂપે અને ટીકા-ટિપ્પણી પણ

પામતી રહી હતી. સ્ટુડસનું ‘ગેમ્સ એન્ડ પાસટાઈમ’ અને બર્ટનનું ‘એનેટોમી ઑફ મેલાંકલિ’ એ બે પુસ્તકો એના ઉત્તમ ઉદાહરણો છે.

‘ધી ઝગવેદ’, ‘ઇન્ડ્રોડક્શન ટુ ધી સાયન્સ ઑફ રિલિજિયન’ અને ‘કોન્ટ્રીબ્યુશન ટુ ધી સાયન્સ ઑફ માયથોલોજી’ એ પુસ્તકો લખીને ફેડરીક મેક્સમૂલરે (૧૮૨૩-૧૯૦૦) ‘કસ્ટમ્સ એન્ડ મિથ’, ‘મિથ’, ‘રિચ્યુઅલ્સ એન્ડ રિલિજિયન’, ‘પેરોલ્ટ પોપ્યુલર ટેલ્સ’ અને ‘મેજિક એન્ડ રિલિજિયન’ એ પુસ્તકો લખીને સર જેમ્સ જયોર્જ ફેઝરે (૧૮૫૪-૧૯૪૧) ‘મિથ્સ એન્ડ લેજેન્ડ્સ ઑફ ઓસ્ટ્રેલિયા’, ‘ફોર્મેશન ઑફ લેજેન્ડ્સ’ અને ‘ધી ફોકલોર’ એ પુસ્તકો લખીને આર્નોલ્ડ વાન ગેનપે (૧૮૭૩-૧૯૫૭), ‘પ્રિમિટીવ મેન્ટાલીટી’ અને ‘પ્રિમિટીવ માયથોલોજી’ એ પુસ્તકો લખીને લ્યૂસીઅન લેવી બ્રુહલે (૧૮૫૭-૧૯૩૯) અને ‘ડીમ્સ ઇન ફોકલોર’ એ પુસ્તકો લખીને સિગ્મંડ ફ્રોઇડે (૧૮૫૬-૧૯૩૯) વિષયને જ્ઞાનની એક શાખાનો મોભો અપાવ્યો છે.

ગુજરાતી લોકસાહિત્યકારો :

લોકસાહિત્યના સંશોધન-સંપાદનમાં પારસીઓનો જ્ઞાનો એટલો વિશિષ્ટ છે કે એ વિગતો જોવી જ રહી.

રૂસ્તમ ખુરશેદ ઇરાની :

લોકસાહિત્ય ક્ષેત્રે કાર્ય કરનાર પ્રથમ પારસી હતા. લોકકથાનાં સંપાદનમાં એમણે વિશેષ રસ લીધો છે. તેમનાં લોકકથાના પાંચ પુસ્તકો છે. ‘રજપૂત વીરરસ કથા ભાગ-૧’, ‘જનરમૂજ વાર્તાસંગ્રહ ભાગ-૧,૨’, ‘વિલક્ષણ કથા’ અને ‘અકબર કથા’ વગેરે પુસ્તકો છે. તેમના માટે ‘પારસી સાહિત્યનો ઇતિહાસ’ પુસ્તકની લેખિકાએ કહ્યું છે કે ‘પારસી સાહિત્યના મેઘાણી’ કહીને ઓળખાવ્યા છે.

શોરાબજી હોરમસજી ચીકન :

ઈ.સ. ૧૮૫૧ થી ૧૮૬૦ સુધીના દશકમાં આ પારસી લેખકે સંપાદન કાર્ય કર્યું છે. તેમાં એમને ચાર સંગ્રહો આપ્યા છે. ‘રમુજી ગરબાઓની ચોપડી’ (૧૮૫૮) ‘રમુજી ગરબાઓની નવી બીજી ચોપડી’ (૧૮૬૩) ‘રમુજી ગરબાઓની બીજી આવૃત્તિ’ (૧૮૮૭) અને ‘હિન્દુઓના રાસનાં ગાવાની ચોપડી’ (૧૮૯૪) તથા પારસી ગરબા તથા લગ્નસરમાં બેઠા બેઠા ગવાતાં સહવનગીતોનાં સંગ્રહ તેમણે આપ્યા છે.

ફરામજી બમનજી પટેલ (માસ્તર):

તેમણે લોકનૃત્યના ચાર પુસ્તકો આપ્યાં છે. ‘રજવાડાની કથા (૧૮૭૨)’, ‘ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડ દેશની વારતા ભાગ-૧,૨,૩ (૧૯૭૨-૭૩)’ તેમણે આપેલી લોકકથાઓ પારસી ગુજરાતીની છાંટવાળી શૈલીમાં લખાયેલી છે.

નર્મદાશંકર લાલશંકર દવે :

નર્મદે ‘નાગર સ્ત્રીઓમાં ગવાતાં ગીતોનો સ્ત્રી ગીત સંગ્રહ (૧૮૭૦)’ તેનું સંપાદન કર્યું. એમાં નર્મદે સ્ત્રી પુરૂષોની બોલી વચ્ચેનો તફાવત, પરંપરાગત ગીતમાં જળવાતી જૂની ભાષા/બોલી અને ઊંચીનીચી ન્યાતોની સુઘડતા વચ્ચેનો ભેદ જાણવાનો હતો.

પૂતળીબાઈ વાડિયા ‘ઇન્ડિયન એન્ટિક્વેરી’ સામયિકમાં પશ્ચિમ ભારતમાં લોકવિદ્યા નામે શોધ લેખો આપે છે. લોકગીત અને લોકકથાનાં બન્ને ક્ષેત્રોમાં એમણે સંશોધન સંપાદન કર્યું છે. એમાં ગુજરીનો ગરબો ઉલ્લેખનીય છે. જમશેદજી નશરવાનજી પતીટે ‘ગુજરાતી કહેવત વિશે’ ‘કહેવત માળા’

(૧૯૯૩)માં પુસ્તક આપ્યું. આ પુસ્તક ‘વિદ્યામિત્ર’ સામયિકમાં હપ્તાવાર પ્રસિદ્ધ થયું હતું. આ ઉપરાંત દલપતરામ કૃત ‘કથન સમશતી’ મગનલાલ વખતચંદ્રની ‘કથનવળી’ દાજીભાઈ ડાહ્યાભાઈ મહેતા કૃત ‘GUJARAT PROVERBS’ નામજી આણંદકૃત ‘કચ્છી કહેવતો’ (૧૯૮૨) અશારામ

‘લોકગીત’ નામનો નિબંધ વાંચ્યો અને લેખ આપ્યો. ખીમજી વસનજી ભટ્ટ ‘કાઠિયાવાડી જવાહીર’ પુસ્તક આપે છે. તો કદાનજી ધર્મસિંહજી પાસેથી કાઠિયાવાડી સાહિત્યના બે ભાગ પ્રાપ્ત થાય છે. ઈ.સ. ૧૯૧૦ અને ૧૯૨૩માં આ સમયમાં બહેરામજી મરઝબાન રમુજી ટૂંચકાઓ, કથાઓ, કહેવતો વગેરેનો સંગ્રહ ‘કૌતુકસંગ્રહ’ પ્રકાશિત કરે છે. તેની એકથી વધુ આવૃત્તિ મળે છે. હરગોવિંદ પ્રેમશંકર ત્રિવેદી ‘કાઠિયાવાડની જૂની વાર્તાઓ ભાગ-૧’ (૧૯૨૨ અને ભાગ-૨, ૧૯૨૮) આપે છે. કવિ જીવરામ અજરાયમ ગોર પાસેથી લોકકથાનાં પાંચેક પુસ્તકો મળે છે.

ઝવેરચંદ મેઘાણી :

ગુજરાતના લોકસાહિત્યના સમર્થ સંશોધક-સંપાદક છે. તેમને ગાંધીજીએ ‘રાષ્ટ્રીય શાયર’નું બિરુદ આપેલું તેમના લોકસાહિત્યના સંશોધન-સંપાદનને આ રીતે વહેંચી શકાય છે. લોકકથાનાં સંપાદનોમાં- ‘ડોશીમાની વાતો’ (૧૯૨૩) સૌરાષ્ટ્રની રસધાર ભાગ ૧થી ૫, દાદાજીની વાતો, કંકાવટી ભાગ-૧,૨, સોરઠી સંતો (૧૯૨૯) સોરઠી બહારવટીયા ભાગ-૧,૨, સોરઠી ગીતકથાઓ (૧૯૩૮), પુરાત જ્યોત અને રંગ છે બારોટ (૧૯૪૫) લોકગીત સંશોધન-સંપાદનના પુસ્તકો - રઢિયાળી રાત, ચુંદડી ભાગ-૧ (૧૯૨૮), હાલડાં (૧૯૨૮), ચુંદડી ભાગ-૨ (૧૯૨૯), ઋતુગીતો (૧૯૨૯), સોરઠી સંતવાણી (૧૯૪૭) આ ઉપરાંત ‘લોકસાહિત્યનું સમાલોચન’ (૧૯૪૬), ચારણો અને ચારણી સાહિત્ય (૧૯૨૩), પરકમ્મા (૧૯૪૬), છેલ્લું પ્રયાણ (૧૯૪૭), સૌરાષ્ટ્રના ખંડેરો (૧૯૨૮), સોરઠને તીરે તીરે (૧૯૩૦)

દુલેરાય કારણી :

ઈ.સ. ૧૯૨૭માં ‘કચ્છનાં રસ ઝરણાં’થી લોકસાહિત્યમાં પ્રવેશ કરે છે. ‘કચ્છના કલાધરો’, ‘કચ્છના સંતો અને કવિઓ ભાગ-૧,૨’, ‘કચ્છનું લોકસાહિત્ય’, ‘કચ્છી કહેવતો’ વગેરે જેવા પુસ્તકો આપ્યાં છે.

મનુભાઈ મેઘાણી :

લોકસાહિત્યના સંપાદકોમાં ઝવેરચંદ મેઘાણી પછી લોકસાહિત્યના સંશોધન અને સંપાદન ક્ષેત્રે આ લેખકની મહત્વની કામગીરી છે. ‘સુંદરીઓનો શણગાર ભાગ-૧,૨’ (૧૯૨૮, ૧૯૨૯), ‘રાંદલના ગીતો’ (૧૯૬૮), ‘સોરઠી જવાહીર’ (૧૯૩૦), ‘ખાટી મીઠી બાળવાતો’ (૧૯૩૨), ‘સોરઠી વિભૂતિઓ’ (૧૯૩૨), ‘સોરઠી શૂરવીરો’ (૧૯૩૨), ‘આકાશી ચાંચિયો’ (૧૯૩૨), ‘કુમારોની પ્રવાસકથા’ (૧૯૪૬) વગેરે આપ્યું છે.

જેઠાલાલ ત્રિવેદી :

લોકસાહિત્યકોશ (૧૯૭૮) અને સંતસાહિત્ય કોશ (૧૯૮૪) એ એમનું ગુજરાતી કોશસાહિત્ય ક્ષેત્ર મૂલ્યવાન પ્રદાન છે. લોકસાગરની લહેર (૧૯૮૦) તથા લોકસાહિત્ય પરના લેખો આપ્યાં છે. ‘લોકસાહિત્યનાં શબ્દકોશ’ તેમની પત્ની મંગલાગૌરી સાથે સંપાદન કર્યું છે.

જયમલ્લ પરમાર :

જયમલ્લભાઈએ નાની ઉંમરે ગ્રામજીવનના રિવાજો ધાર્મિક માન્યતાઓ બધાનો પરિચય મેળવેલો. તેમણે ‘ઊર્મિ-નવરચના’ સામયિકના સંપાદનમાં સહયોગ આપેલો તથા તેનું તંત્રીપદ પણ સંભાળેલું. પાછળથી તેને લોકસાહિત્યનું માસિક તરીકે તેનું રૂપાંતર કરેલું. તેઓ લોકસાહિત્યના ઊંડા અભ્યાસી અને સાધક હતા. તેમના લોકસાહિત્યના પુસ્તકો નીચે મુજબ છે. ‘આપણી લોકસંસ્કૃતિ’, ‘આપણાં લોકનૃત્યો’, ‘લોકસાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ’, ‘લોકસાહિત્ય વિમર્શ’, ‘લોકસાહિત્ય તત્વદર્શન અને મૂલ્યાંકન’ જેવા અભ્યાસગ્રંથો આપને લોકવાર્તા રૂપે મળ્યા છે. સદીઓ જૂનું ગુજરાતનું લોકનાટ્ય ભવાઈ ઘસાઈ જવા બેઠું આવા ભવાઈના કલાકારોને સમાજમાં ગૌરવવંતુ સ્થાન જયમલ્લભાઈએ અપાવ્યું છે. તેમણે પોતાનું જીવન લોકસાહિત્યના સંશોધન કામમાં અર્પણ કર્યું.

પુષ્કર ચંદરવાકર :

લોકસાહિત્યકાર, સંશોધક, સંપાદક જેવી પ્રવૃત્તિ તેમણે કરી છે. તેમના લોકસાહિત્યના પુસ્તકો, લોકવાર્તા સ્વરૂપને ચર્ચતું પુસ્તક ‘લોકવાર્તા’ (૧૯૭૯) ‘પઢાર- એક અધ્યયન’ (૧૯૫૩), ચારણી સાહિત્યના સંપાદનો ‘અંગદવિષ્ટિ’ (૧૯૭૪) અને ‘કુંડલિયા જસરાજ હર ઘોલાણિયા’ (૧૯૭૪), ‘ખેતરના ખેડુ’ (૧૯૫૫), ‘નવો હલકો’ (૧૯૫૬), ‘ચંદર ઉગ્યે ચાલવું’ (૧૯૬૪), ‘સોપ્યા તુજને શીશ’ (૧૯૬૬), ‘ઓખા મંડળની લોકકથાઓ’ (૧૯૭૦) ઇત્યાદિ લોકકથાઓ અને લોકગીતોનાં એમના અભ્યાસપૂર્ણ સંપાદનો છે.

વસંત મેઘાણી :

લોકસાહિત્યના સંપાદક તરીકે જાણીતા છે. ‘ચાંદા ચાંદા પોળી (અન્ય સાથે ૧૯૬૦)’ એમનું બાળ જોડકાણું પુસ્તક છે. ‘ચંદલના ગીતો’ (૧૯૬૭), ‘ખાંપણાં’ (૧૯૬૮), ‘લોકપુરાણકથાઓ’ (૧૯૬૮), ‘લોક હાલડાં’ (૧૯૭૨) એમના લોકસાહિત્ય સંપાદનો છે.

જોરાવરસિંહજી જાદવ :

મુખ્યત્વે તેઓ લોકસાહિત્યનાં સંપાદક તરીકે કામગીરી કરી છે. ‘લોકસાહિત્ય માળા’માં ભાલપંથક વગેરેનાં લોકગીતો સંપાદિત કર્યા છે. ‘સજે ઘરતી શણગાર’ (૧૯૭૨), ‘લોકસાહિત્યની નાગકથાઓ’ (૧૯૭૩) અને ‘ગુજરાતની લોકકથાઓ’ (૧૯૮૪) આ તેમના લોકસાહિત્ય-સંપાદનના સંચયો છે. તેમના સંપાદનોમાં શાસ્ત્રીયતાનો પ્રશ્ન રહે છે.

સંદર્ભ :

૧. લોકવાડમય - કનુભાઈ જાની
૨. ગુજરાતી સાહિત્યકોશ ભાગ-૨, ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા
૩. સાહિત્યિક તથ્યોની માવજત- જયંત કોઠારી
૪. લોકસાહિત્યવિજ્ઞાન - હસુ યાજ્ઞિક

RESPONSIBILITY ACCOUNTING

Prof. BHAVIN S SHAH
[M.COM., I.C.W.A.I(COSTING)]
H.O. D OF ACCOUNTANCY
GUJARAT ARTS AND COMMERCE
COLLEGE(EVE), ELLISBRIDGE,
AHMEDABAD

INTRODUCTION:-

When a system of accounting is so developed that revenues and costs are reported so as to relate them to the manager who has the control over such costs and / or revenue, the system is called Responsibility Accounting. Responsibility for costs and revenues are entrusted to various persons. Thus, responsibility centers are established and accounting reports are prepared and presented before the managers who are assigned the control and responsibility of that center. The budgeted figures for that center are compared with the actual performance in the responsibility accounting reports and the performance of each responsibility center is evaluated and appraised on that basis.

Responsibility Accounting is similar to any other system of cost, such as standard costing or budgetary control, but with greater emphasis towards fixing of the responsibility of the person entrusted with the execution of specific job. For example, if Mr. A has prepared the cost budget of his department, he will be made responsible for keeping the costs under control. Mr. A will be supplied with detailed information of actual costs incurred by his department. In case the costs are more than budgeted costs, then Mr. A will try to find out the reasons and take corrective measures. Mr. A will be personally responsible for the performance of his department.

MEANING OF RESPONSIBILITY ACCOUNTING:-

Responsibility accounting is a method of accounting in which costs and revenues are identified with persons assigned to their control rather than with products or functions. It classifies costs and revenues according to the responsibility centers that are responsible for incurring the cost generating the revenues.

Responsibility accounting requires that costs be classified as per following.

- ❖ By the responsibility centers
  - ❖ Within each responsibility center whether controllable or non-controllable
  - ❖ Within the controllable classification by cost elements in sufficient detail to provide useful basis for analysis.
- Responsibility accounting is an approach to cost control whereby every item of expenditure is made the responsibility of that individual who can best influence it by his actions. Responsibility center is a personalized group of control center under the control of a responsible individual.

Responsibility accounting is a concept aims to help achieve a fit between the planning and control system and managerial responsibility. It is system of accumulating and reporting both actual and budgeted costs and revenues by individuals responsible for them.

The American Accounting Association has recommended the following.

If the person has authority over both the acquisition and the use of the service, he should be charged with the cost of such services.

If the person significantly influences the amount of cost through his own action, he may be charged with such costs.

Even if the person can not significantly influence the amount of cost through his own direct action, he may be charged with those elements with which the management desires him to be concerned so that he will help to influence those who are responsible.

DEFINITIONS:-

⇒ Charles T. Horngreen defines, “Responsibility Accounting is a system of accounting that recognizes various responsibility centers throughout the organization and reflects the plans and actions of each of these centers by assign particular responsibility. It is also called profitability accounting and activity accounting.”

⇒ E. W. Netten has defined “Responsibility Accounting classifies accounting and statistical information on an enterprise’s activities according to the managers responsible for them. So many varied techniques are practiced now under the name of responsibility accounting that really it is synonymous with management accounting.”

FEATURES OF RESPONSIBILITY ACCOUNTING:-

The system focuses on human factor in management.

1. It emphasizes preparation of and reporting of general information and particularly accounting information keeping responsibility centers in view.
2. The responsibility accounting system is prepared so as to be consistent with the organization structure of the enterprise.
3. It concentrates on cost and other data on the basis of responsibility levels in the organization structure.
4. Accounting reports in respect of expenses and incomes are prepared by those managers who can be considered responsible for such expenses and incomes.
5. The reports give comparative figures of actual performance with budgeted figures and also figures of past periods.
6. The information is provided to management at a time when it is needed for planning, decision making and control purposes.

BASIC PRINCIPLES:-

Responsibility accounting is based on four basic principles. They are as under.

1. Objectives:-

The overall objectives of the business are divided and subdivided into the objectives of each of its constituent parts, expressed as profit, contribution or cost.

2. Controllable and non – controllable costs:-

One of the outstanding features of responsibility accounting is that only those items of expenses and incomes are presented before managers of responsibility centers which are controllable by him. Some of the items are not controllable by such managers and they are not included in the reports presented before them and for which they are not held responsible.

3. Explanation:-

The results achieved in a profit center are not all directly controllable by the profit center manager. External factors will affect both revenues and expenditures. But responsibility accounting requires managers to explain why the actual results obtained differ from those in the forecast or budget. Even if these are a result of changes in the external environment, managers are still expected to predict and measure the behaviour of relevant parts of that environment and to act appropriately. It is the job of the manager of a responsibility center to explain outcomes regardless of his or her personal influence over the results.

1. Management by exception:-

The feedback of information on actual revenue and costs to the responsibility center concentrates on the important deviations from the budget. This is the principle of management by exception where by the attention of managers is focused on exceptions to the norm so that they do not waste time on those part of the reports that reflect smoothly running phases of operations.

BASIC PROCESS IN IMPLEMENTATION:-

The basic process underlying implementation of responsibility accounting is as under.

- 1) Responsibility centers within the organization are identified i.e. determination for responsibility for each activity carried on in the enterprise.
- 2) A plan of objectives is set up in terms of a target budget, standard or estimate. The plan is broken up for allocation of each responsibility area of center and is communicated to the concerned level of management.
- 3) For each responsibility center the extent of responsibility is defined.
- 4) Controllable and non – controllable activities at various levels of responsibility are specified.
- 5) Accounting system to accumulate information by areas of responsibility is specified.
- 6) Performance reports are prepared to provide information to those who will use them.
- 7) The performance evaluated i.e., the results of actual operation by each responsibility are ascertained.
- 8) The variances from the plan are analyzed as to fix responsibility on the responsibility area or center. The variances are reported to higher management.
- 9) Corrective action is taken and communicated to the individual responsible.

RESPONSIBILITY CENTERS:-

A responsibility centre is a set of activities assigned to a manager, a group of managers, or other employees. A set of machines and machining tasks, for example, may be a responsibility centre for a production supervisor. The full production department may be a responsibility centre for the department head. Finally, the entire organization may be a responsibility centre for the president. In some organizations, management responsibility is shared by groups of employees to create wide “ownership” of management decisions, allow creative decision making, and prevent one person’s concern (or lack of concern) for risks of failure to dominate decisions.

An effective management control system gives each lower-level manager responsibility for a group of activities and objectives and then monitors and reports on (1) the results of the activities and (2) the manager’s influence on those results. Such a system has innate appeal for most top managers because it helps them delegate decision-making and frees them to plan and control. Lower-level managers appreciate the autonomy of decision-making they inherit. Thus system designers apply responsibility accounting to identify what parts of the organization have primary responsibility for each objective, develop performance measures and targets to achieve, and design reports of these measures by organization subunit or responsibility centre. Responsibility centers usually have multiple objectives that the management control system monitors.

Responsibility Accounting focuses attention on responsibility centers. A responsibility centre is a sub-unit of an organization under the supervision of a manager who has the responsibility for the activities of that responsibility centre. Each sub-unit

has certain activities to perform and its manager is assigned the responsibility and/or authority to carry out those activities. Responsibility centre is the segment of business with reference to which information will be communicated to pin point responsibilities. In the words of Anthony and Races, "A responsibility centre is like an engine in that it has inputs, which are physical quantities of material, hours of various types of labour, and a variety of services; it works with these resources usually; working capital and fixed assets are also required. As a result of this work, it produces outputs, which are classified either as goods, if they are tangible or as services, if they are intangible. These goods or services go to other responsibility centre; within the company or to customers in the outside world." The following figure shows this clearly.

Each responsibility center uses inputs which are material, labour and other services. It carries on work on these resources with the help of assets. The responsibility center then produces outputs, which may be physical goods or which may be services like engineering, accounting, administrative services etc. the latter type of outputs are difficult to measure.

[1] COST CENTER / EXPENSES CENTER:-

Cost center is a location, function or items of equipment in respect of which costs may be ascertained and related to cost units for control purposes. A cost center is defined in the CIMA's Official Terminology as "a production or service, function, activity or item of equipment whose costs may be attributed to cost units." Cost centers relate to costs only, and not to revenues or assets and liabilities of the organization. Cost center is the smallest organizational sub-unit for which separate cost allocation is attempted. It can be a location, person or item of equipment. A cost center may be a personal cost center or impersonal cost center. Whether it is personal or impersonal, cost center represents organizational span for which separate cost determination is attempted for decision needs of management. From functional point of view, a cost center may be relatively easy to establish, because a cost center is any unit of the organization to which costs can be separately attributed. A cost center forms the basis for building up cost records for the cost measurement, budgeting and control.

[2] RESPONSIBILITY CENTER:-

Responsibility center is a center / unit or function of an organization headed by a manager having direct responsibility for its performance. Responsibility center is a personalized group of cost centers under the control of a responsible individual. Under responsibility center approach, the accounting system generates information on the basis of managerial responsibility, allowing that information to be used directly in motivating and controlling each manager's actions in charge of responsibility centre. The purpose of assigning costs to responsibility centers is to permit cost control which can be achieved by responsibility for costs to the managers in charge of responsibility centers.

[3] REVENUE CENTERS:-

A revenue center is one where out puts are measured in monetary terms, but no formal attempt is made to measure expenses or costs. The manager of such a responsibility center has no powers to make any decision regarding expenses to be made. He is responsible only for revenues of his center. Thus marketing organizations are such revenue centers. They do not have profit responsibility, as it would include control over both expenses and incomes. In order to evaluate the performance of such a center, the actual revenues are compared with budgeted figures. The expenses relating to sales are

also controlled in the same manner. But revenue centers do not have the authority to set selling prices. The effectiveness of the center is not judged by how sales revenue exceeds the cost of the center.

[4] PROFIT CENTER:-

A profit center is any sub-unit of an organization to which both revenue and costs are assigned, so that which both revenue and costs are assigned, so that the profitability of the sub-unit may be measured. For a profit center organization to be established, it is necessary to have units of the organization to which both revenues and costs can be separately attributed. Managers of profit centers should also be responsible for revenue as well as costs, which imply that there should be sufficient decentralization of authority within the company to permit profit center, managers to make decision about selling prices and output levels at those prices. A profit center's performance report measured in absolute terms would show profit on the bottom line.

[5] INVESTMENT CENTER:-

Where a divisional manager of a company is allowed some discretion about the amount of investment undertaken by the division, assessment of results by profit alone is clearly inadequate. The profit earned must be related to the amount of capital invested. Such divisions are sometimes called 'investment center' for this reason performance is measured by Return on Capital Employed (ROCE), often referred to as Return on Investment (ROI) and other subsidiary ratios, or by Residual Income (RI).

For an investment center organization, the conditions which are necessary for a profit center organization must exist. In addition, the center must make use of assets which can be separately attributed to it and over which the center's manager has control, in terms of new investment decisions, and decisions to sell off assets surplus to requirements.

Managers of subsidiary companies will often be treated as investment center managers, accountable for profits and capital employed. Within each subsidiary, the major divisions might be treated as profit centers, with each divisional manager having the authority to decide the prices and output volumes for the products and services of the division. Within each division, there will be departmental managers. All managers should receive regular, periodic performance reports for their own areas of responsibility.

An investment center's performance report in absolute money terms would be similar to a profit center performance report, but in addition the report would state the amount of capital employed in the investment center. This should consist only of directly attributable fixed assets and working capital. In many organizations, subsidiary companies are treated as investment centers, and are required to remit spare cash to the central treasury department at group head office, and so directly attributable working capital would normally consist of stocks and debtors less creditors, but minimal amount of cash.

HOW TO IMPLEMENT RESPONSIBILITY ACCOUNTING?

The following principles should be considered in implementation of control through responsibility centers:

- ❖ The organizational structure must be clearly defined and responsibility delegated so that each person knows his role.
- ❖ The extent and limits of functional control must be determined.

- ❖ The responsible individuals should be fully involved in preparing plans if they are to be held responsible for results.
- ❖ Responsible individuals must be served with regular performance reports.
- ❖ Means must be established to enable plans to be revised in line with actual performance in such way that responsible individuals are involved.
- ❖ Every item should be the responsibility of some individual within the organization.

BENEFITS OF RESPONSIBILITY ACCOUNTING:-

Responsibility accounting is an important component of management control system. It is an invaluable support to modern management. The more complex and decentralized the operations of enterprise, the more the significance of responsibility accounting. It contributes to the firm's management by providing relevant information on a continuous basis. Besides being an information system, responsibility accounting, when implemented, accomplishes many other benefits.

- 1) It necessitates the need to clearly defining and communicating the corporate objectives and individual goals.
- 2) It compels managers to set realistic plans and budgets.
- 3) Responsibility accounting facilitates the delegation of decision taking. Responsibility center managers can be given an appropriate and controlled degree of authority over their units in the knowledge of what they are expected to achieve and what they can do.
- 4) Exception reporting, built into any fully developed responsibility accounting system, enables managers to concentrate on the key issues which need their attention.
- 5) It provides a system of closer control.
- 6) It measures the performance of individuals in an objective manner. Responsibility accounting provides individual managers with incentive through performance reports and top management with a quantitative basis for evaluating each manager's performance.
- 7) It facilitates decentralization of decision making.
- 8) It fosters a sense of cost consciousness among managers and their subordinates.

DIFFICULTIES IN IMPLEMENTATION:-

The difficulties that may be encountered in introducing responsibility accounting are as under.

- 1) If the top management does not heartily support the system, it will fail. Instead of motivating the divisional managers, it will develop bitter feelings.
- 2) If the organization structure is not properly organized, there would be imbalance in delegation of responsibility and authority. Thus the base itself would be weak.
- 3) The targets fixed must be realistic. If the targets are too high, it will discourage divisional personnel and would not achieve its goal of motivating managers.
- 4) The defective reporting system will have adverse repercussions. So also, not presenting reports in time will discourage the operating managers. They would not be able to take timely corrective measures.
- 5) The traditional way of classification of expenses should be subjected to a further analysis which becomes difficult.

શ્રીમદ્ ભગવદગીતામાં સાંપ્રત સમસ્યાઓનો આધ્યાત્મિક ઉકેલ

-અરવિંદભાઈ જે. તળપદા

એકવીસમી સદીના યુગમાં ભોગવાદ અને ભૌતિકવાદ અત્યાધિક ફૂલ્યોફાલ્યો છે. માણસ જાણે ભસ્મીભૂતસ્ય દેહસ્ય પુનરાગમને કૃતઃ । નું સમર્થન કરી રહ્યો છે. આનાથી આગળ એની દ્વષ્ટિ પહોંચતી નથી. એ વિચારતો જ નથી અને એના સિવાય કંઈ કરવા જેવું તેને લાગતું નથી.

“કાયદો” તેની ગતિ છે.

“વાયદો” તેનું જીવન છે.

અને “જાયદો” તેનો વ્યવહાર છે.

આવી ભૌતિક શક્તિઓ કરતાં આધ્યાત્મિક શક્તિ ઘણી જ મોટામાં મોટી શક્તિ છે. તેજ આપણને તેમાંથી બચાવી શકે છે. ભારતની આધ્યાત્મિકતા દુનિયાને બચાવશે, તેમાં કોઈ શંકા કરવા જેવી નથી. મહર્ષિ અરવિંદે કહ્યું કે ‘જ્યારે દુનિયા અધઃપતન અને બર્બરતાને માર્ગે હશે ત્યારે, માત્ર ભારત જ બીજા દેશોને આધ્યાત્મિક માર્ગ બતાવશે.’

આધ્યાત્મિક દ્વષ્ટિકોણથી જોઈએ તો આપણે આપણી વાસ્તવિક સમસ્યાઓ શું છે ? તે જ જાણતા નથી. આપણી ખરી સમસ્યાઓ તો એ છે કે, આ જન્મ, મૃત્યુ, જશ અને વ્યાધિમાંથી કેવી રીતે મુક્ત થવાય તેના વિશે વિચાર કરવાને બદલે આપણો પ્રયાસ એવો હોય છે કે હું વધુને વધુ કમાણી કેવી રીતે કરું ? અને કેવી રીતે એશો આરામથી જીવું ? તો સૌ પ્રથમ આપણે આપણો વિચાર કરવાનો દ્વષ્ટિકોણ જે હાલમાં ભૌતિક અને શારીરિક છે તેને મૂળમાંથી બદલવો પડશે. આધ્યાત્મિક વિચારસરણીથી ચાલવું પડેશ. વૈદિકશાસ્ત્રો અને સાધુ સંતોએ ચિંધેલા માર્ગ ઉપર ચાલવું પડશે તો જ આપણે સુખી થઈ શકીશું.

તો ચાલો, આપણે આપણી વિચારસરણી આધ્યાત્મિક બનાવી શાસ્ત્રો અને સંતો પાસેથી વિનમ્રતાથી દિવ્યજ્ઞાન મેળવી તેમના વચનોને અનુસરવા પ્રયાસ કરીએ. જેથી આપણને શાંતિનો અહેસાસ થાય. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને આધ્યાત્મિક રહસ્ય બતાવ્યું. જેથી અર્જુનનો મોહ નષ્ટ થયો. દરેક મનુષ્ય માયાદેવીની સેવા કરી તેના મોહપાશમાં જકડાયેલો રહી, ચાતનાઓ ભોગવે છે. જેનો નાશ આધ્યાત્મિક જ્ઞાનથી થાય છે.

ગીતાના ચોથા અધ્યાયના ૩૮ અને ૪૦ માં શ્લોકમાં કહ્યું છે કે શ્રદ્ધાવાન પુરુષને તત્કાળ અધ્યાત્મ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે અને શ્રદ્ધા રહિત અને સંશયવાળો પુરુષ મોક્ષ માર્ગથી ભ્રષ્ટ થાય છે. આધ્યાત્મિક માર્ગે શ્રદ્ધાને માતૃવત્સ લાગણી છે. ગીતાના વિભૂતિયોગ નામના દશમાં અધ્યાયમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે કે, વિદ્યાઓમાં હું અધ્યાત્મવિદ્યા છું.

ફ્રેન્ચ સ્વામી એનથ એ કહ્યું છે કે “Without India, world is dumed to the poverty of Materialism” અર્થાત ભારત આધ્યાત્મિક દ્રષ્ટિએ ખૂબ મહત્વનો દેશ છે. તેના વગર જગતના લોકો તેમની ભૌતિકતાથી સજ્જ ગરીબીમાં નાશ પામવાના છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંઘ અમેરિકા, બ્રિટન અને ફ્રાંસને માનવવિકાસમાં ભારત કરતા અનેકગણા ઊંચા ગણે છે. તે કેટલું સરાસર જૂઠું છે ! ભારતમાં ભ્રષ્ટાચાર છે, પરંતુ ભારતનો આમ માનવી ભ્રષ્ટાચારી નથી. ભારતનો માનવી આધ્યાત્મિક દ્રષ્ટિએ વિકાસોન્મુખ છે. બધું જ ખરાબ નથી. સારું એ છે કે આપણા આધ્યાત્મિક સંસ્કારોને આપણે સૌથી વધુ સારી રીતે જગાડી શકીએ છીએ.

ભૌતિક સમસ્યાઓનો ભોગ ન બનવું હોય તો કામની સાથે રામને જોડીને જુઓ. પછી જુઓ કે કેવો પરમ આનંદ આવે છે. સૌ એક જ પિતા પ્રભુના સંતાન છીએ. એવી વિભૂતિયોગમાં કહ્યું છે કે હું મારા એક અંશ માત્રથી આ સમગ્ર જગતને ધારણ કરી રહ્યો છું. ભૌતિક દ્રષ્ટિકોણથી નહીં પરંતુ આધ્યાત્મિક દ્રષ્ટિકોણથી જીવવું તેમાં જ જીવનની સાચી ધન્યતા છે.

વેદોમાં કૃષિ અને પશુ-પાલન

રાજપરા મનિષ વી.

(M.A., M.Phil.,UGC-NET, G-SLET)

આપણી સંસ્કૃતિ એટલે વૈદિક આર્ય સંસ્કૃતિ. આજે વિશ્વમાં ઘણી બધી સંસ્કૃતિઓ કાળના પેટાળમાં દટાઈ ગઈ છે. પરંતુ ભારતીય સંસ્કૃતિ આજે પણ હિમાલયની જેમ અડગ ઊભી છે. તેની પાછળનું કારણ છે, આપણા વેદો અને વેદોને ટકાવનારા આપણા ઋષિઓના કર્મયોગનું બલિદાન. તેઓએ યજ્ઞ(પુજા-સંગતીકરણ-મૈત્રીકરણ) દ્વારા લોકોને સંગઠીત કરી, મનુષ્ય - મનુષ્ય વચ્ચે મૈત્રીભાવ સ્થાપીને અલગ-અલગ જગ્યાએ ભટકતા લોકોને એક જગ્યાએ સ્થિર કરીને ખેતી અને પશુપાલન દ્વારા માંસાહારી માંથી શાકાહારી બનાવ્યા. આ રીતે ખેતી અને પશુ-પાલન માત્ર આજીવિકાનું નહિ, પરંતુ સંસ્કૃતિ ટકાવવાનું સાધન બની ગયું. આર્યો કૃષિને વધુ મહત્વ આપતા હતા. તેથી જુગારમાં હારી ગયેલા જુગારીને ઋષિ ઉપદેશ આપે છે કે તું જુગાર છોડીને ખેતી કરે.

¹ અક્ષૈર્મા દીવ્યઃ કૃષિમિત્ કૃષસ્ય ॥⁽¹⁾

અર્થવેદ અનુસાર વૈવ્ય નામના રાજાએ પૃથ્વીને હળથી ખેડીને કૃષિવિધાનો આયોજકાર કર્યો હતો.⁽²⁾ વેનપુત્ર પૃથુનું વર્ણન પુરાણમાં મળે છે કે પૃથુ જ પ્રથમ રાજા હતા. જેણે કૃષિ કાર્ય માટે અયોગ્ય પથરાયેલી ભૂમિને સમતલ બનાવી. એટલે માટે પૃથ્વી એવું નામકરણ થયું. યજુર્વેદમાં રાજાના ચાર પ્રમુખ કર્તવ્ય બતાવ્યા છે. -

કૃષ્યૈ ત્વા ક્ષેમાય ત્વા રમ્યૈ ત્વા પોષાય ત્વા ॥⁽³⁾

(1) કૃષિની ઉન્નતિ, (2) લોક-કલ્યાણ (3) રાષ્ટ્રની વૃદ્ધિ (4) રાષ્ટ્રનું પોષણ. આમા કૃષિને સૌ પ્રથમ પ્રમુખ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. શતપથબ્રાહ્મણમાં એક પૂર્ણ કૃષિ કાર્યને ચાર શબ્દો દ્વારા વિભાજિત કરવામાં આવ્યું છે.

¹¹ કૃષન્તઃ વપન્તઃ લુન્તઃ મૃણન્તઃ ॥⁽⁴⁾

(1) ખેતર ખેડવું (2) બીજ વાવવા. (3) પાકેલા બીજની લરણી કરવી (4) અનાજને સ્વચ્છ કરવું. આમ કૃષિ માટે સૌથી પહેલા ખેતરને ખેડવામાં આવતું હતું. ઋગ્વેદમાં ખેતર માટે અલગ-અલગ શબ્દોનો ઉપયોગ થયો છે. જેમ કે ઉર્વર, ક્ષેત્ર કૃષિ માટેની ભૂમિના અલગ-અલગ પ્રકાર હતા. જેમ કે ઉર્વરા એટલે ઉપજાઉ જમીન, ઇરિણ એટલે પડતર જમીન, શણ્ય એટલે ચરાઉ જમીન. આ ખેતી કાર્ય માં કોઈ જાતિ નો જ અધિકાર ન હતો. પરંતુ વ્યક્તિગત અધિકાર હતો. છતાં પણ રાજા જ સમગ્ર ખેતર અને જમીનનો એકમાત્ર માલિક હતો.

ખેતરની માટીના પણ વિવિધ પ્રકારના ભેદોનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ કે મૃદ મૃત્તિકા એટલે ચીકણી માટી, રજ્જુમિ એટલે સામાન્ય માટી, અશ્મા, અશ્મન્વતી એટલે પથ્થરવાળી જમીન,

કિંશિલ એટલે નાના-નાના કાંકરા વાળી જમીન સિકતા એટલે રેતાળ જમીન. આવી વિવિધ પ્રકારની જમીનમાં પણ વિવિધ પ્રકારે ખેતી કરવામાં આવતી હતી. જેમ કે વર્ષાચાવર્ષાચ ચ⁽⁵⁾ વર્ષ્ય વરસાદ આધારીત ખેતી, અવર્ષ્ય વરસાદ પર નિર્ભર ન રહેનારી એટલે કે ફૂવા, તળાવ, નહેર વગેરે દ્વારા સિંચાઈથી થતી ખેતી.

વૈદિક કાળમાં ખેતી માટે સિંચાઈની પણ વ્યવસ્થા કરવામાં આવતી હતી. તેમાં ખેતી માટે પાણી પ્રાપ્ત કરવાના બે પ્રકાર બતાવ્યા છે.

या आपो दिव्या उतः याः स्रवन्ति ।

खनित्रिमा उत वा याः स्वयंजाः ।।⁽⁶⁾

खनित्रिमा એટલે ખોદીને ઉત્પન્ન કરવામાં આવતું પાણી. ઋગ્વેદમાં કુવા, વગેરેને ઉલ્લેખ થાય છે. કુવામાંથી પથ્થરની ચકકી (અશ્મચક્ર) વડે પાણી બહાર કાઢવામાં આવતું, જેમા દોરડા (વસ્ત્રા) થી કોશ વડે પાણી બહાર કઢાતું.⁽⁷⁾ અને નાની-નાની નહેરો દ્વારા ખેતરમાં પાણી પહોંચાડીને જમીનને ઉપજાવુ બનાવવામાં આવતી, તેમજ સ્વયંજા એટલે કે વરસાદથી એકઠું થયેલું, નદી, તળાવ, વગેરેના પાણી દ્વારા પણ સિંચાઈ કરવામાં આવતી વાવવામાં આવતા અનાજના નામોનો ઉલ્લેખ પણ વિવિધ મંત્રોમાં જોવા મળે છે. જેમા વ્રીહિ એટલે ધાન, યવ=જવ મુદ્ગ = મગ, માષ = અડદ, ગોધૂમ = ઘઉં, તિલ = તલ વગેરે⁽⁸⁾ આ બધા અનાજની ઉપજ પણ અલગ અલગ ઋતુઓમાં લેવામાં આવતી હતી. તૈત્તરીય સંહિતામાં બે વખત ઉપજ લેવાનો ઉલ્લેખ મળે છે. દ્વિઃસંવત્સરસ્ય સસ્યં પચ્યતે ।⁽⁹⁾ શારદીય એટલે ખરીફ પાક અને વાસન્તી એટલે રિવ પાક. આમ ગ્રીષ્મમાં જવ, વર્ષામાં ઔષધીઓ, શરદમાં ચોખા અને હેમન્ત-શિશિરમાં અડદ અને તલની ઉપજ લેવામાં આવતી હતી. આજે પણ આરીતે જ ખેતીમાં અનાજ વાવવામાં આવે છે. પરંતુ વધારે પડતી ઉપજ લેવાની ખોટી મહાત્વાકાંક્ષાથી અનિયમિત ખેતી થાય છે. તેના કારણે વિવિધ પ્રકારની સમસ્યા ઉત્પન્ન થાય છે.

વૈદિક-કાળમાં આવા વિવિધ કીટકો, પતંગો વગેરેથી બચવા માટેના ઉપાયોનો પણ ઉલ્લેખ પણ મળે છે. ક્યારેક-ક્યારેક કીટકો ખેતરોના ખેતરો સાફ કરી નાખતા હતા. એક વખત ટીડીઓના કારણે આખો કુરુ પ્રદેશ નષ્ટ થઈ ગયો હતો. એવો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે. મટચીહતેષુ કુરુષુ ⁽¹⁰⁾ આવા કૃષિનાશક તત્વને ઇતિ કહેવામાં આવતા હતા.

વૈદિક આર્યોના ગ્રુવન-નિર્વાહ માટે કૃષિનું એટલું મહત્વ અને ઉપયોગ હતો કે તેમણે 'ક્ષેત્રપતિ' નામના એક દેવતાની સ્વતન્ત્ર સત્તા માની હતી. અને તેની પાસે ખેતરોને ધન-ધાન્યથી સમૃદ્ધ થવાની પ્રાર્થના કરી છે.

शुनं नः फाला विकृषन्तु भूमिं

शुनं कीनाशा अभि यन्तु वाहै : ।

શુનં પર્જન્યો મધુના પયોભિ :

શુનાસીરા શુનમસ્માસુ ધત ।।⁽¹¹⁾

વૈદિક આર્યો માટે કૃષિ-કાર્યની જેમ પશુપાલન પણ જીવનનિર્વાહ અને અર્થતંત્રનું મુખ્ય સાધન હતું. કૃષિ-પ્રધાન સમાજમાં ગાય, બળદ વગેરે પશુઓનું કેટલું મહત્વ હતું. તે સિદ્ધ કરવાની આવશ્યકતા નથી. તેથી આર્યોના જીવનમાં ગાયોનું વિશેષ સ્થાન આ કારણે જ હશે. બળદથી ખેતીનું કામ થતું હતું. ગાયનું દૂધ એ આર્યોના ભોજનનું મુખ્ય પેય હતું. યજ્ઞોમાં પણ ઋત્વિજોને માટે દક્ષિણાના રૂપમાં ગાય આપવાનું વિધાન હતું, ત્યાં સુધી કે દક્ષિણા શબ્દ માટે અનેક સ્થળોએ 'ગો' શબ્દ સમાનાર્થી બની ગયો હતો. રાજાઓ પ્રસન્ન થઈને બ્રાહ્મણોને સો કે હજાર ગાયોનું દાન કરતા હતા. વૈદિક કાળમાં સિકકાનું પ્રચલન બહુ ઓછું હતું. આથી વસ્તુના વ્યવહારમાં ક્ય-પિક્ય કાર્યમાટે વિનિમયનું મુખ્ય માધ્યમ ગાય વગેરે પશુ હતા. ઋગ્વેદના એક મંત્રમાં વામદેવ ઋષિ કહે છે કે ક્યો મનુષ્ય એવો છે જે મારી ઇન્દ્રની મૂર્તિને દસ ગાયોથી ખરીદી રહ્યો છે.

ક ઇમં દશભિર્મેમેન્દ્રં ક્રીનાતિ ધેનુભિ : ।।⁽¹²⁾

આમ ખેતી, ભોજન તથા દ્રવ્ય વિનિમયના મુખ્ય સાધન તરીકે ગાય વગેરે પશુઓનો ઉપયોગ થતો હતો. તેમાં પણ ગાય એ મહત્વનું ઉપાદેય અને આવશ્યક પશુ હતી. આ કારણે વૈદિક આર્યો ગાયને 'અઘ્ન્યા' (ન મારવા યોગ્ય) નામથી બોલાવતા હતા. આમ ગાયની અનેક સૂક્તોમાં દેવતાના રૂપમાં પણ ગણના કરવામાં આવી છે. ઋગ્વેદના એક મંત્રમાં ભરદ્વાજ ઋષિનો ગો-ભક્તિનો મહિમા સ્પષ્ટ જોવા મળે છે.

ગાવો ભગો ગાવ ઇન્દ્રો મે અચ્છાન્ ગાય : સોમસ્ય પ્રથમસ્ય ભક્ષ : ।

ઇમા યા ગાવઃ સ જનાસ ઇન્દ્ર ઇચ્છામીદ્ધૃદા મનસા ચિદિન્દ્રમ્ ।।⁽¹³⁾

આ મંત્રમાં ગાયના દેવતા સ્વરૂપની અભિવ્યક્તિ નિતાન્ત સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જોવા મળે છે. ગાયનું દેવત્વ કાલ્પનિક નહિ પરંતુ આર્યો માટે વાસ્તવિક છે. કારણ કે એક મંત્રમાં ગાયની પ્રશંસા કરતા ઋષિ કહે છે આ ગાય દુબળાને હુષ્ટ-પુષ્ટ બનાવે છે. અને નિસ્તેજને તેજસ્વી બનાવી દે છે. આથી સભાઓમાં આનું ગુણગાન ગાવામાં આવે છે.

યૂપં ગાવો મેદયથાકૃશં ચિદ, અશ્રીરંચિત્ કૃણુથા સુપ્રતીકમ્ ।

ભદ્રં ગૃહં કૃણુથ ભદ્રવાચો બૃહદ્ વો વય ઉચ્યતે સભાસુ ।।⁽¹⁴⁾

આથી વેદોમાં પશુહત્યાને દંડનીય અપરાધ માનવામાં આવ્યો છે. તેથી યજુર્વેદમાં કહ્યું છે કે અભયં નઃ પશુભ્યઃ' પશુ નિર્ભય રહે. ઋગ્વેદમાં તો ગો-હત્યા કરનારનો સામાજિક બહિષ્કારનો પણ નિર્દેશ મળે છે. ગાય, ઘોડા, મનુષ્યની હત્યા ન કરો. નિરપરાધની હત્યા કરવી દંડનીય અપરાધ છે. 'મા હિંસી : દ્વિપાદં પશુમા ।'⁽¹⁵⁾

વૈદિક કાળમાં બળદનો ઉપયોગ પણ અનેક પ્રકારે કરવામાં આવતો હતો. ખેતીમાં હળ મલાવવા માટે, ગાડી ખેંચવા માટે પણ તેને કામમ લેવામાં આવતો હતો. વૈદિક ગ્રંથોમાં બળદમાટે ઋષભ, ઉસ્ર તથા ઉસિયા શબ્દ વપરાતો. તેમજ જન્મેલા વાછરડાને ઘરુણ, દોઢ વર્ષના વાછરડા ને ત્રયૈવિ, બે વર્ષના વાછરડાને દિત્યવાહ, અઢી વર્ષનાને પન્નુચાવિ ત્રણ વર્ષનાને ત્રિવત્સ, સાડા ત્રણ વર્ષનાને તુર્યવાહ, ચાર વર્ષનાને પ્રષ્ઠવાહ કહેતા હતા. આજ અવસ્થાઓ વાળી ગાયોને માટે કમશ ત્રયવિ, દિત્યૌહી, પન્નુચાવી, ત્રિવત્સા, તુર્યોહિ, પ્રષ્ઠૌહી શબ્દોનો પ્રયોગ થતો હતો.⁽¹⁶⁾ યુવાન બળદને વૃષ તથા ઋષભ, ગાડી ખેંચવા માટે બળદને અનડ્વાન્ અને વૃદ્ધ થઈ ગયેલા બળદને માટે મહાનિરષ્ટ શબ્દ પ્રયોગ થતો હતો.

આથી જ જેમ વૈદિકાળમાં કૃષિ, પશુપાલન, પશુસંવર્ધન સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય દષ્ટિએ મહત્વના વિષય હતા. તો આજે પણ રાષ્ટ્રના વિકાસ માટે કૃષિ અને પશુપાલનનો વિકાસ કરવો આવશ્યક છે. એટલા માટે જ આપણે પૃથ્વીને પણ માતા કહીને વંદન કરીએ છીએ.

“ માતા ભૂમિ: પુત્રો અહં પૃથિવ્યા: । ”

સંદર્ભગ્રંથ—સૂચી

1. (ઋ- 10/34/7)
2. (અથર્વ -8/10/25)
3. (યજુ -9/22)
4. ' (શત -1/6/1/3)
5. (યજુ-16/38)
6. (ઋ-7/49/2)
7. (ઋ-11/25/4)
8. (યજુ -18/12)
9. (તૈ-3/1/7/3)
10. (છાં-1/10/1)
11. (ઋ -4/57/9)
12. (ઋ -4/24/10)
13. (ઋ -6/28/5)
14. (અથર્વ -4/21/6)
15. (યજુ -13/47/50)
16. (યજુ-18/26-27)

GREEN MARKETING – CHALLENGES AND OPPORTUNITIES

BHUPENDRA JEEVABHAI CHAVDA

Lecturer in Management

Shri K.M. Savjani B.B.A. College, Veraval
Dist: Gir Somnath (Gujarat)

INTRODUCTION

Although environmental issues influence all human activities, few academic disciplines have integrated green issues into their literature. As society becomes more concerned with the natural environment, businesses have begun to modify their behaviour in an attempt to address society's "new" concerns. Some businesses have been quick to accept concepts like environmental management systems and waste minimization, and have integrated environmental issues into all organizational activities. One business area where environmental issues have received a great deal of discussion in the popular and professional press is marketing. Terms like "Green Marketing" and "Environmental Marketing" appear frequently in the popular press. Many governments around the world have become so concerned about green marketing activities that they have attempted to regulate them.

One of the biggest problems with the green marketing area is that there has been little attempt to academically examine environmental or green marketing. This paper attempts

- 1) To introduce the terms and concepts of green marketing;
- 2) To discuss why going green is important;
- 3) To know why the manufacturers and marketers launch eco-friendly products
- 3) To examine some of the reason that organizations are adopting a green marketing philosophy; and
- 4) To mention some of the problems with green marketing.

GREEN MARKETING

The concept of 'green marketing' is the business practice that considers consumers concerns with regards to preservation and conservation of the natural environment (Coddington, 1993). Green marketing that has been previously and primarily focused on the ecological context has been shifted to more sustainability issues in the marketing efforts and main focus now is in socio-economic and environmental context. Whereas, green market is identified as a part of market segments based on the 'greenness' of the consumer (Charter et al., 2002; Simintiras et al., 1994). Therefore, green marketing is now dealing with fair trade of socio-economical benefits as well as environmental responsibilities through the green business.

According to the American Marketing Association, green marketing is the marketing of products that are presumed to be environmentally safe. Thus green marketing incorporates a broad range of activities, including product modification, changes to the production process, packaging changes, as well as modifying advertising.

"Green Marketing" refers to holistic marketing concept wherein the production, marketing consumption and disposal of products and services happen in a manner that is less detrimental to the environment with growing awareness about the implications of global warming, non-biodegradable solid waste, harmful impact of pollutants etc., both marketers and consumers are becoming increasingly sensitive to the need for switch in to green products and services. While the shift to "green" may appear to be expensive in the short term, it will definitely prove to be indispensable and advantageous, cost-wise too, in the long run.

CHARACTERISTICS OF GREEN PRODUCTS:

The products those are manufactured through green technology and that caused no environmental hazards are called green products. Promotion of green technology and green products is necessary for conservation of natural resources and sustainable development. We can define green products by following measures:

- Products those are originally grown,
- Products those are recyclable, reusable and biodegradable,
- Products with natural ingredients,
- Products containing recycled contents, non-toxic chemical,
- Products contents under approved chemical,
- Products that do not harm or pollute the environment,
- Products that will not be tested on animals,
- Products that have eco-friendly packaging i.e. reusable, refillable containers etc.

IMPORTANCE OF GREEN MARKETING

Green marketing offers business bottom line incentives and top line growth possibilities. While modification of business or production processes may involve start-up costs, it will save money in the long term. For example the cost of installing solar energy is an investment in future energy cost savings. Companies that develop new and improved products and services with environmental impacts in mind give themselves access to new markets, substantially increase profits and enjoy competitive advantages over those marketing non-environmentally responsible alternatives.

MARKETING MIX OF GREEN MARKETING

When companies come up with new innovations like eco friendly products, they can access new markets, enhance their market shares, and increase profits. Just as we have 4Ps product prices, place and promotion in marketing, we have 4ps in green marketing too, but they are a bit different. They are buttressed by three additional Ps, namely people, planet and profits.

A.PRODUCT: The products have to be developed depending on the needs of the customers who prefer environment friendly products. Products can be made from recycled materials or from used goods. Efficient products not only save water, energy and money, but also reduce harmful effects on the environment. Green chemistry forms the growing focus of product development. The marketer's role in product management includes providing product designers with market-

market itself as green

B. PRICE Green pricing takes into consideration the people, planet and profit in a way that takes care of the health of employees and communities and ensures efficient productivity. Value can be added to it by changing its appearance, functionality and through customization, etc. Wal Mart unveiled its first recyclable cloth shopping bag.

C. PLACE Green place is about managing logistics to cut down on transportation emissions, thereby in effect aiming at reducing the carbon footprint. For example, instead of marketing an imported mango juice in India it can be licensed for local production. This avoids shipping of the product from far away, thus reducing shipping cost and more importantly, the consequent carbon emission by the ships and other modes of transport.

D. PROMOTION Green promotion involves configuring the tools of promotion, such as advertising, marketing materials, signage, white papers, web sites, videos and presentations by keeping people, planet and profits in mind. British petroleum (BP) displays gas station which its sunflower motif and boasts of putting money into solar power. Indian Tobacco Company has introduced environmental-friendly papers and boards, which are free of elemental chlorine.

GREEN MARKETING – REASONS FOR ADOPTION BY THE FIRMS

OPPORTUNITY In India, around 25 percent of the consumers prefer environmental-friendly products and appears that all types of consumers, both individual and industrial are becoming more concerned and aware about the natural environment. Nowadays, firms marketing goods with environmental characteristics have realized a competitive advantage over firms marketing non-environmentally responsible alternatives. There are numerous example of firms who have strived to become more environmentally responsible, in an attempt to better satisfy their consumer needs. For Example the Surf Excel detergent which saves water (advertised with the message—"do bucket paani roz bachana") and the energy-saving LG consumers durables are examples of green marketing.

SOCIAL RESPONSIBILITY Many firms are beginning to realize that they are members of the wider community and therefore must behave in an environmentally responsible fashion. This translates into firms that believe they must achieve environmental objectives as well as profit related objectives. This results in environmental issues being integrated into the firm's corporate culture. Firms in this situation can take two perspectives: 1) they can use the fact that they are environmentally responsible as a marketing tool; or 2) they can become responsible without promoting this fact. The HSBC became the world's first bank to go carbon-neutral last year. Other examples include Coca-Cola, which has invested in various recycling activities. Walt Disney World in Florida, US, has an extensive waste management program and infrastructure in place.

GOVERNMENTAL PRESSURE Governmental regulations relating to environmental marketing are designed to protect consumers in several ways: 1) reduce production of harmful goods or by-products; 2) modify consumer and industry's use and/or consumption of harmful goods; or

3) ensure that all types of consumers have the ability to evaluate the environmental composition of goods. These governmental regulations are designed to control the amount of hazardous wastes produced by firms. Many by-products of production are controlled through

the issuing of various environmental licenses, thus modifying organizational behaviour. In some cases governments try to "induce" final consumers to become more responsible. For example, some governments have introduced voluntary curb-side recycling programs, making it easier for consumers to act responsibly. In other cases governments tax individuals who act in an irresponsible fashion. The Indian government too has developed a framework of legislations to reduce the production of harmful goods and by products. These reduce the industry's production and consumers' consumption of harmful goods, including those detrimental to the environment; for example, the ban of plastic bags in Mumbai, prohibition of smoking in public areas, etc.

COMPETITIVE PRESSURE Another major force in the environmental marketing area has been a firm's desire to maintain its competitive position. In many cases, firms observe competitors promoting their environmental behaviors and attempt to emulate this behavior. It is only in some instances that this competitive pressure causes an entire industry to modify and thus reduce its detrimental environmental behavior. For example, it could be argued that Xerox's "Revive 100% Recycled paper" was introduced a few years ago in an attempt to address the introduction of recycled photocopier paper by other manufacturers. In another example when one tuna manufacture stopped using driftnets, the others followed suit. Many companies take up green marketing to maintain their competitive edge. The green marketing initiatives by niche companies such as Body Shop and Green & Black have prompted many mainline competitors to follow suit.

COST REDUCTION: Reduction of harmful waste may lead to substantial cost savings. Sometimes, many firms develop symbiotic relationship whereby the waste generated by one company is used by another as a cost-effective raw material. For example, the fly ash generated by thermal power plants, which would otherwise contributed to a gigantic quantum of solid waste, is used to manufacture fly ash bricks for construction purposes. Certain firms use green marketing to address cost/profit related issues.

PROBLEMS WITH GREEN MARKETING

1. The firms using green marketing must ensure that their activities are not misleading to consumers or industry, and do not breach any of the regulations or laws dealing with environmental marketing.
2. It is found that only 5% of the marketing messages from –Green? campaigns are entirely true and there is a lack of standardization to authenticate these claims. There is no standardization to authenticate these claims.
3. Indian literate and urban consumer is getting more aware about the merits of Green products. But it is still a new concept for the masses. The consumer needs to be educated and made aware of the environmental threats.
4. The investors and corporate companies need to view the environment as a major long-term investment opportunity; the marketers need to look at the long-term benefits from this new green movement. It will require a lot of patience and no immediate results. The corporate should not expect huge benefit for implementing Green Marketing immediately.
5. Green marketing is focusing on customer benefits i.e. the primary reason why consumers buy certain products in the first place. If the green products are priced very high then again it will lose its market acceptability.(Marketing Myopia)

GOLDEN RULES OF GREEN MARKETING

1. KNOW YOU'RE CUSTOMER: Make sure that the consumer is aware of and concerned about the issues that your product attempts to address, (Whirlpool learned the hard way that consumers wouldn't pay a premium for a CFC-free refrigerator because consumers didn't know what CFCs

2. EDUCATING YOUR CUSTOMERS: isn't just a matter of letting people know you're doing whatever you're doing to protect the environment, but also a matter of letting them know why it matters. Otherwise, for a significant portion of your target market, it's a case of "So what?" and your green marketing campaign goes nowhere.

3. BEING GENUINE & TRANSPARENT: means that a) you are actually doing what you claim to be doing in your green marketing campaign and b) the rest of your business policies are consistent with whatever you are doing that's environmentally friendly. Both these conditions have to be met for your business to establish the kind of environmental credentials that will allow a green marketing campaign to succeed.

4. REASSURE THE BUYER: Consumers must be made to believe that the product performs the job it's supposed to do-they won't forego product quality in the name of the environment.

5. CONSIDER YOUR PRICING: If you're charging a premium for your product-and many environmentally preferable products cost more due to economies of scale and use of higher-quality ingredients-make sure those consumers can afford the premium and feel it's worth it.

6. GIVING YOUR CUSTOMERS AN OPPORTUNITY TO PARTICIPATE

It means personalizing the benefits of your environmentally friendly actions, normally through letting the customer take part in positive environmental action.

7. THUS LEADING BRANDS SHOULD RECOGNIZE THAT CONSUMER EXPECTATIONS HAVE CHANGED

It is not enough for a company to green its products; consumers expect the products that they purchase pocket friendly and also to help reduce the environmental impact in their own lives too.

CONCLUSION

The Environmental problems in India are growing rapidly. The increasing economic development, rapid growth of population and growth of industries in India is putting a strain on the environment, infrastructure and the country's natural resources. Industrial pollution, soil erosion, deforestation, rapid industrialization, urbanization, and land degradation are all worsening problems. Environmental pollution is one of the most serious problems facing humanity and other life forms on our planet today. So it's the right time to implement the Green Marketing in India. Green Marketing makes drastic change in the business not even in India but save the world from pollution. Corporate should create the awareness among the consumers, what are the benefits of green as compared to non green ones. In green marketing, consumers are willing to pay more to maintain a cleaner and greener environment. Consumers, industrial buyers and suppliers need to pressurize effects on minimize the negative effects on the environment-friendly. Green marketing assumes even more importance and relevance in developing countries like India.

પર્યાવરણ અને પાણી સમસ્યા : સમાજશાસ્ત્રિય લેખ

પ્રા.ડો. મકવાણા મુકેશ બી

- શ્રી ઉમિયા મહિલા આર્ટસ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, લાઠીદડ

(૧) પ્રસ્તાવનાં :-

પ્રકૃતિએ આપણને કેટલીય અમુલ્ય ભેટ આપી છે. કે જેનાં લીધે આપણે આપણું જીવન સરળતાથી જીવી શકીએ. પરંતુ આપણી સ્વાર્થવશ વૃત્તિએ પ્રકૃતિનું નિંકદન કાઢવામાં કોઈ કાચાશ રાખી નથી. જેના લીધે પર્યાવરણમાં અસંતુલન પેદા થયું છે. આપણે કોઈપણ રીતે પ્રકૃતિ પર જ આશ્રીત છીએ. અને તેનાથી જ બધુંય પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે આપણે પ્રકૃતિનો અનાવશ્યક અને સ્વાર્થવશ ઉપયોગ કરતા થયા તેના લીધે પ્રકૃતિએ પણ પોતાના બચાવ ઉપાયો અપનાવ્યા તેવું કહેવામાં કાંઈ ખોટું નથી. અને જેની વિપરીત અસર ફક્ત માનવ સમાજ નહીં પરંતુ પ્રાણી, પક્ષી, અને વૃક્ષો પર પડી. યુનિસેફનાં એક અહેવાલ મુજબ ટાઈફોઇડ, કમળો, ઝાડા-ઉલ્ટી જેવા વિવિધ પાણી જન્ય રોગોથી વિશ્વમાં દર વર્ષે આશરે એક કરોડ લોકોનાં મોત થાય છે. સ્વચ્છ પીવા લાયક પાણીનાં ક્ષરણે જ ભારતમાં લગભગ ૮૦ ટકા રોગ થાય છે. જેના લીધે ૭૩૦ માનવીઓ મોતનાં ખપ્પરમાં હોવાય છે. દુષિત પાણીનાં કારણે પ્રતિવર્ષે ૧૫ લાખ બાળકો ઝાડા-ઉલ્ટીનાં લીધે મૃત્યુ પામે છે. એટલે કહેવું હોય તો કહી શકાય. આ પ્રત્યેક બાબતની જાળવણી કરવાની સમગ્ર માનવ જાતની ફરજ બને છે. આ વિચારધારામાંથી ઊભું થયું પર્યાવરણશાસ્ત્ર. અહીં અભ્યાસ લેખને આનુંસંગિક વિષયના દ્રષ્ટિકોણને ધ્યાનમાં લઈને પર્યાવરણ અને સમાજશાસ્ત્રનાં અનુબંધની ચર્ચા કરીએ તો.

(૨) પર્યાવરણ અને સમાજશાસ્ત્ર નો સંબંધ:-

સમાજ ચિંતકો હવે પર્યાવરણીય અસંતુલનને સામાજિક સમસ્યા તરીકે સ્વીકારતા થયા છે. આ અસંતુલનની રોકથામ કરવી એ સામુહિક ફરજ બની છે. કોઈ એકલ-દોકલ વ્યક્તિ કે સંસ્થા ધ્વારા આ પ્રશ્ન હલ કરવો અશક્ય છે. આ ફરજ તમામ માનવ સમાજની ફરજ બને છે. અને તેમાં પણ કાયદાકીય જોગવાઈ સર્વાંગ સંપૂર્ણ બની શકે તેમ નથી. ટુંકમાં તેના માટે પર્યાવરણ ચેતના અને પર્યાવરણની જાગૃતિની આજે જરૂરીયાત છે. જાહેર જનતામાં આ બાબતની ચેતના જાગરૂકતા અને જાણકારીની જે કામ સામાજિક કાર્યકરોની નિભાવી રહ્યા છે. માનવ અધિકારમાં પણ સ્વચ્છ પર્યાવરણની ઘોષણા કરતાં તેના સિધ્ધાંતમાં સ્વીકારવામાં આવતા ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. માનવી માત્રનો મુળભુત અધિકાર એવા ગુણાત્મક પર્યાવરણનો છે. જેમા તે ગૌરવપુર્વક અને સુખી જીવનની સાથે સ્વતંત્રતા અને સમાન ધોરણે પ્રકૃતિની પર્યાપ્ત સુવિધા પ્રાપ્ત કરી શકે. એજ સંદર્ભ ટુંકમાં ૧૮૩૮ માં જન્મેલ સમાજશાસ્ત્ર આજ માનવીના સામાજિક સંબંધોના વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ ના સહારે અભ્યાસ કરતું શાસ્ત્ર છે. વર્ષો પહેલા આપણે ચીજ-વસ્તુઓને બે ભાગમાં વહેચતા હતા. શુદ્ધ અને અશુદ્ધ કોઈપણ ચોખ્ખી વસ્તુ શુદ્ધ કહેવાતી અને અશુદ્ધ વસ્તુ જેમાં બીજી કોઈ ભેળસેળ કરવામાં આવી હોય તે ભેળસેળ વાળી કહેવાતી. અને તે પણ ખોરાક પુરતી મર્યાદિત ભેળસેળ વાળી કહેવાતી. અને જે મોટાભાગે ખોરાકમાં ઉપયોગ કરવામાં આવતો. પરંતુ જેમ-જેમ વિશ્વ પ્રગતી કરતું જાય છે. તેમ-તેમ વિશ્વમાં અશુદ્ધિઓ વધતી જાય છે. અને અશુદ્ધ વસ્તુઓની યાદી લાંબી થતી જાય છે. હવે વિશ્વની

પ્રત્યેક ચીજ વસ્તુમાં ઓછી વધતી અશુદ્ધીઓ ઘુસવા માંડી છે. પછી તે ખોરાકની હોય કે શાકભાજી હોય. પાણી હોય કે હવા આથી હવે માનવી આ વસ્તુને અશુદ્ધ કહેવાને બદલે પ્રદુષીત કહેતો થયો છે. અને આ પ્રક્રિયા પ્રદુષણ તરીકે ઓળખાય છે. વર્ષો પહેલા પ્રદુષણથી ખાસ ગભરાતા નહીં પણ હવેગભરાવા લાગ્યા છે. આજે મુખ્યત્વે પ્રદુષણનાં ચાર પ્રકાર પાડવામાં આવ્યા છે. જેમાં જળપ્રદુષણ, હવા પ્રદુષણ, અવાજ પ્રદુષણ, અને વિકિરણોનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રદુષણો અજગરની માફક ફેલાઈ રહ્યા છે. અને પૃથ્વીને પોતાની નાગ ચુડમાં લઈ રહ્યા છે. પ્રદુષણો દુર કરવાનાં સારાચે વિશ્વમાં પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. અહીં પાણી પ્રદુષણને સમજતા પહેલા પાણીનો એક પર્યાવરણનાં એક ઘટક તરીકે તેનો ખ્યાલ સમજાવે તો કોઈપણ જીવનનાં અસ્તિત્વ માટે હવા પાણી અનિવાર્ય છે. જ્યારે આ બન્ને વિવિધ કારણોને લઈને અશુદ્ધ બને છે. જ્યારે આ બન્ને વિવિધ કારણોને લઈને અશુદ્ધ બને છે. ત્યારે તે પ્રદુષિત હવા યા પાણી પ્રદુષિત કહેવાય છે. આ પ્રદુષિત હવા અને પાણી માનવજાતના અસ્તિત્વ માટે ભયંકર જોખમો પેદા કરે છે. આ ઘટનાને જળ કે હવા પ્રદુષણ કહેવામાં આવે છે. પ્રદુષણ માટેના જવાબદાર પદાર્થ ને પ્રદુષક (POLLUTANT) કહેવામાં આવે છે.

(૩) પીવાનું પાણી એક સમસ્યા તરીકે :-

પાણી એ પંચમહાભુતોનું એક અગત્યનું તત્વ છે. તે બાબત આજે સર્વસ્વીકૃત બની છે. પાણી એક આદર્શ દ્રાવક છે. અને તેમાં મોટા ભાગનાં પદાર્થો ઓગળે છે. તે તરસ છીપાવે છે. તેમાં કપડા ધોવાય છે. એ આગ ઓલવે છે. ખોરાક બનાવવામાં પણ ઉપયોગી બને છે. પૃથ્વીની આશરે ૭૦ ટકા સપાટીને આવરી લે છે. ભારતીય પર્યાવરણ એક્ટ (૧૯૮૬) મુજબ “કોઈ દ્રવ્ય યા વાયુમય પદાર્થ જે એટલી સંકેન્દ્રિતતામાં હાજર હોય, જેને લઈને તે પર્યાવરણને દુષીત કરે યા તે માટે હાનિકારક તેને પ્રદુષક કહેવાય છે. સાંપ્રત સમયમાં આપણે પ્રકરણ એકની અંદર જળ પ્રદુષણ એ શા માટે સામાજિક સમસ્યા તરીકે ઊભરી આવી છે. તેની વિગતે ચર્ચા જોઈ. જેના આધારે એટલું તો કહી શકાય, કે માણસની આંધળી દ્રેટ મુઝી મેળવવાનાં અભરખા, રાજકીય રીતે અંગત સ્વાર્થ જેવી વૃત્તિ, વસ્તીમાં થઈ રહેલ દિન પ્રતિ દિન વધારો, ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે કારખાનામાં થઈ રહેલો તીવ્ર વધારો જેને સમાજશાસ્ત્રીય પરિભાષામાં ઉદ્યોગીકરણની પ્રક્રિયા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. વગેરે કારણોને લીધે પાણી પ્રદુષીત થયું છે. પીવાના પાણીનો અર્થ સામાન્ય પરિભાષામાં કહેવું હોય તો જે પાણી પીવા લાયક હોય, જે પીવાથી કોઈપણ પાણી જન્ય રોગ થવાની સંભવનાં ન હોય. તથા શુદ્ધ હોય તેને પીવાના પાણી તરીકે ઓળખી શકાય.

(૪) વૈજ્ઞાનિક રીતે પાણીનાં જે જુદા-જુદા વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. તેની માહિતી ટુંકમાં નીચે મુજબ જોતા.

(૪.૧) રાસાયણિક દ્રષ્ટિએ પેય જળ ને નીચે પ્રમાણે વહેચવામાં આવે છે.

(૪.૧.૧) ખારૂ જળ અને મીઠું જળ :-સાગરમાં જે જળ છે. તે ખારૂ કહેવામાં આવે છે. કારણ કે તેમાં વધારે પ્રમાણમાં મીઠું (લવણ કે નમક) હોય છે. જે માનવીને પીવા લાયક હોતું નથી. નદી, તળાવ, ઝરણાઓમાં વગેરેમાં મીઠું જળ હોય છે. આ પાણીનો માનવી પીવા માટે ઉપયોગ કરી શકે છે.

(૪.૧.૨) સ્વચ્છતાનાં આધારે જળ ને બે વિભાગમાં વહેચવામાં આવે છે.

(૪.૧.૩) સ્વચ્છ જળ :- સ્વચ્છ જળ એને કહેવામાં આવે છે. જેમાં કોઈપણ પ્રકારની અશુદ્ધિ હોતી નથી. માનવી માટે આ જળ અત્યંત ઉપયોગી ગણવામાં આવે છે.

(૪.૧.૪) પ્રદુષિત જળ :- કોઈપણ બાહરી પદાર્થ જળમાં ભળી જાય ત્યારે તેને પ્રદુષિત જળની પરિભાષામાં મુકવામાં આવે છે. પ્રદુષિત જળ ગંધવાળું તથા ખરાબ સ્વાદ વાળું હોય છે.

(૪.૧.૫) સંદુષિત જળ :- માનવ તથા પશુની અપશિષ્ટતાનાં કારણે જે જળમાં મિશ્રણ થાય છે. તેને સંદુષિત જળ કહેવામાં આવે છે. આ જળમાં રોગ ઉત્પન્ન કરવાની ક્ષમતાનો વિકાસ થઈ જાય છે. ટુંકમાં રોગ ઉત્પાદક બની જાય છે. જે કોઈ પણ પ્રકારે માનવી માટે ઉપયોગમાં લઈ શકાતું નથી.

(૪.૨) જળ મળવાનાં સ્ત્રોતનાં આધારે જળનાં નીચે પ્રમાણે પ્રકાર પાડવામાં આવ્યા છે.

(૪.૨.૧) સમુદ્રી જળ :- સમુદ્રી જળ પૃથ્વી પરનો ૭૮ ટકા ભાગ (વિસ્તાર) રોકે છે. જે ખારૂ હોવાની સાથે આમાં ઓક્સિજન, ક્લોરીન, સલ્ફર, કેલ્સિયમ, પોટેશિયમ, મેગ્નેશિયમ, કાર્બન વગેરેની હાજરી હોય છે. ટુંકમાં માનવ જીવન માટે તેનો ઉપયોગ કરી શકાતો નથી.

(૪.૨.૨) વર્ષા જળ :- વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિએ શુદ્ધ જળનું સુત્ર H₂O છે. વરસાદ ધ્વારા મળતા જળને સંપૂર્ણ શુદ્ધ માનવામાં આવે છે. આમ છતાં તેમાં અમુક માત્રમાં રાસાયણ જોવા મળે છે. જેને નીચેની વિગતે જોવામાં આવતા.

Na⁺ = 1.98, K⁺ = 0.30, Mg⁺ = 0.27, Ca⁺ = 0.09, Cl⁻ = 3.79,
So₄ -- = 0.12, Silica = 0.3 ppm.

(૪.૨.૩) નદી જળ :- નદીઓનો મુખ્ય જળ સ્ત્રોત વરસાદ છે. તથા પહાડો પરથી બરફ પીગળે તેમાંથી પાણી નદીમાં આવે છે. આ જળને પણ શુદ્ધ ગણવામાં આવતું નથી. કારણ કે તેમાં પણ કેટલીય અશુદ્ધિઓ ભળેલી હોય છે.

(૪.૨.૪) ભુમિગત જળ :- વરસાદનું પાણી ધીરે-ધીરે જમીનમાં ગળતર થઈને જમીન અંદર ઉતરી જાય છે. તેમજ નદી તળાવ વગેરેનું પાણી જમીનમાં ઉતરી જાય છે. જે જમીનમાં સંગ્રહિત થાય છે જેને ભુમિગત જળ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

ટુંકમાં ઉપરોક્ત વિગતના આધારે આપણે ક્યુ પાણી પીવા લાયક ગણવામાં આવે છે. તે જાણી શક્યા.

(૫) પાણી સમસ્યા ઉભી થવાનાં કારણો:-

જળ પ્રદુષિત થવાના કારણો :-

પાણીની વપરાશ વધવાની સાથે તેની ગુણવત્તમાં ઘટાડો નોંધાતો ગયો છે. કારણ કે તેના ઉપયોગ સાથે તેમાં દુષિત તત્વો જે પોલ્યુટન્સ તરીકે ઓળખાય છે. તેનો ઉમેરો થયો છે. આ તત્વો પાણીને કઈ રીતે દુષિત કરે છે. તેની તપાસ કરીએ તો.

(૫.૧.) ગૃહ ઉપયોગી પાણી:-

જેમાં ઘરમાં કપડા ધોવાય છે. તેવું કપડા ધોયેલું પાણી, મળમુત્ર સાથેનું પાણી, ધુળ રેતી વગેરે પાણી ગટર દ્વારા નગરપાલીકાની મુખ્ય શાખામાં દાખલ થાય છે. આ દરમિયાન તેમાં વિવિધ અકાર્બનિક તત્વો દા.ત. રેતી વગેરે તેમાં ભળે છે. સાથે સાથે તેમાં અકાર્બનિક પદાર્થ પણ ભળે છે. જેમાં ડિટરજન્ટ પાવડર નાં રજકણો કપડાની ધોલાઈ દરમિયાન તેમાં ભળે છે. એક આંકડા મુજબ પ્રત્યેક શહેરમાં દરેક માનવીને સરેરાશ રોજનું પાણી ૧૫૦ ગેલન પાણી જોઈએ છે. જે ભારતીય પરિસ્થિતી આટલું પાણી આપણે વાપરી શકવા અસક્ષમ છીએ.

(૫.૨) ઔદ્યોગિક એકમ :-

ઔદ્યોગિક એકમો જેમાં કાર્બનિક અને અકાર્બનિક પદાર્થો ઉમેરાય છે. નગરપાલિકાના આવા દુષિત પાણીમાં ૦.૮% જેટલો કચરો યા તો દુષિત તત્વો હોય છે. આવું કચરાવાળું દુષિત પાણી જ્યારે નદી, તળાવ વગેરેમાં છોડવામાં આવે છે. ત્યારે તે સારા પાણીને દુષિત બનાવે છે. આવું પાણી

વારિનાલિક્રા યા ગટરની પાઈપો લીક થાય ત્યારે ઘણીવાર સારા પાણીનાં જથ્થા દા.ત. ઝરણા, નદી, કે તળાવ વગેરેમાં ભળી સારૂ પાણી દુષિત કરે છે.

(પ.૩) ખેતીમાં થતો ઉપયોગ :-

ખેતી ક્ષેત્રે હરિયાળી ક્રાંતિનાં કારણે આજે પાકને બગાડી ન શકે તે માટે જંતુનાશક દવાઓનો છટકાવ કરવામાં આવે છે. આ દવાઓ પેસ્ટિસાઈડ્સ યા હરબિસાઈડ્સ તરીકે ઓળખાય છે. આજ-કાલ પાકનો વધુ ફાલ લેવા કુદરતી ખાતરોની સાથે અકુદરતી અથવાતો બનાવટી ખાતરો જમીનમાં ઉમેરાય છે. દા.ત. પોટેશિયમ સલ્ફેટ, સોડિયમ સલ્ફેટ, ઓડિયમ ફોસ્ફેટ, આ તત્વો જલ્દીથી વિઘટીત થતા નથી

(પ.૪) ખાણ ઉદ્યોગ :-

ખાણ ઉદ્યોગમાં ખાસ કરીને કોલસાની ખાણોમાં જે એસિડની ગટરો હોય છે. તે નજીકનાં ઝરણા યા તેવા પાણીનાં જથ્થામાં પ્રવેશી તેને દુષિત કરે છે. ખાણની અંદર હવા અથવા પાણી પ્રવેશવાથી પણ આ રાસાયણિક ક્રિયા થય શકે છે. જેના દ્વારા એસિડ ઉત્પન્ન થાય છે. હવે આપણે પ્રસ્તુત અભ્યાસ આનુસંગિક પાણી સમસ્યા ઉકેલનાં ઉપાયો જોઈએ.

(દ) પીવા લાયક પાણીની સમસ્યાનાં ઉકેલનાં સુચનો :-

(દ.૧) કાયદાકીય જોગવાઈ :-

ભારત લોકશાહી ધરાવતો દેશ છે. અહીં આઝાદી મળ્યા બાદ ભારતીય સંવિધાનને સર્વોપરી સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. અને ત્યારે પણ તેમાં પર્યાવરણનાં સંરક્ષણને લઈને ચિંતાઓ વ્યક્ત કરવામાં આવેલ છે. તેમજ પર્યાવરણનાં પ્રદુષણને રોકવા અધિનિયમો નિયમો અખત્યાર કરવામાં આવ્યા છે. આઈ.પી.સી કલમ ૨૮૮ થી ૨૮૧ સુધીની કલમોમાં પર્યાવરણનાં સંરક્ષણ માટેની જોગવાઈ કરવામાં આવેલ છે. તથા સંવિધાનમાં ૪૨ અંતર્ગત “અનુચ્છેદ ૫૧ એમાં” કહેવામાં આવ્યું છે. ભારત નાં પ્રત્યેક નાગરીકનું એ કર્તવ્ય રહેશે કે કુદરતી પર્યાવરણનાં સુધારા અર્થે તેનું સંરક્ષણ કરે જેમાં વન, તળાવ, નદી, જેમાં સમગ્રલક્ષી પર્યાવરણનો સમાવેશ થતો હોય. તથા પાણી પ્રદુષણ નિવારવા તથા તેની સલાહ આપવા વિભિન્ન બોર્ડની રચના કરવાનું મહત્વ અધિનિયમ અધ્યાય બેમાં તેમને કેટલીક સત્તાઓ પણ આપવામાં આવેલ છે.

(દ.૨) વનનાતીય અવક્ષેપન :-

તરતા દુષિત પદાર્થોનાં રજકણોને દુર કરવાની આ જુનામાં જુની પદ્ધતિ છે. રજકણોને દુર કરવાની પ્રક્રિયાનો વેગ તરતા રજકણોના વિશિષ્ટ ગુરૂત્વ તથા કદ ઉપર ખાસ આધાર રાખે છે. આથી તેમાંના તરતાં રજકણો નીચે બેસી જાય છે. નગર પાલીક્રમાં ક્યારેક આના માટે ફટકડી નાખવામાં આવે છે. ફટકડી નાખવાથી આવા રજકણો પછી ભેગા થઈ જવાથી આસાનીથી દુર કરી શકાય છે.

(દ.૩) તરણ પદ્ધતિ :-

આ પદ્ધતિ પણ રજકણોના વિશિષ્ટ ગુરૂત્વ અને કદ ઉપર આધાર રાખે છે. જેમ વિશિષ્ટ ગુરૂત્વ ઓછું અને તરતા રજકણોનું કદ મોટું તેમ આ તરણ પદ્ધતિ વધુ ઉપયોગી સાબિત થઈ છે. આ પદ્ધતિ પણ વજનાતીત અવક્ષેપનવાળા સાધનમાં જ કરી શકાય છે. આથી તે માટે કોઈ ખાસ સાધન વસાવવું પડતું નથી. આ પદ્ધતિમાં તૈલી પદાર્થને તથા તરતા રજકણને દુર કરાય છે.

(દ.૪) ક્રિયાશીલ કાર્બન શોષણ :-

ક્રિયાશીલ કાર્બન જે એક્ટિવ ચાર્કોલ તરીકે ઓળખાય છે. તે દ્રાવણમાં ઓગળેલ કાર્બનિક પદાર્થોને દુર કરવા માટે વપરાતો શબ્દ છે. દા.ત ઉદ્યોગમાં ખાંડ ઉત્પાદનમાં ખાંડનો પીળો રંગ દુર

ઉધોગોએ મિક્સર તથા ઓકિસજીનેસન જેવા સાધનો વિકસાવ્યા છે. આ પ્રક્રિયામાં દુષિત પાણીમાં છેક નીચેની બાજુ દબાણથી હવા પસાર કરવામાં આવે છે. આ પધ્ધતિ ખુબજ અસર કારક ગણવામાં આવે છે.જેમાં જૈવિક વિઘટન થઈ શકે તેવો ઓગળેલ લગભગ ૯૦ ટકા જેટલો ક્યરો દુર થઈ શકે છે.પ્રસ્તુત અભ્યાસ લેખમાં પાણી સમસ્યા શા માટે, તના કારણે મનવ સમાજ માટે ઊભો થતો ખતરો વગેરેને વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિએ રજુ કરવાનો પ્રયાસ હાથ ધરાયેલ છે. પાણી પ્રદુષણ ઓછુ થાય અને તેનો વિવેકપુર્ણ ઉપયોગ થાય તેજ અભ્યાર્થના લેખ નો મુખ્ય આશય રાખવામાં આવેલ છે.

સંદર્ભસુચિ

- પ્રદુષણ : જગતનું મહાન દુષણ :યોગેન્દ્ર જાની : આદર્શ પ્રકાશન ૧૯૮૯
પર્યાવરણનું સમાજશાસ્ત્ર : પ્રા. સુમનબેન ચૌધરી : યુનિ.ગ્રંથ.નિ.બોર્ડ. સ્મદાવાદ.
વિકાસ એવમ્ નિયોજનક્ર સમાજશાસ્ત્ર (હિન્દી) એમ.એન.લવાનીયા. રિસર્ચ પબ્લિકેશન જયપુર
પર્યાવરણ વિધિ : ડૉ નિશાંત શાહ : રાધા પબ્લિકેશન નઈ દિલ્લી :૨૦૦૭
Benaraji H.M : Man in India Vol 69 Nov Des 1989
Burnas, Robert B. : Introduction to Research Methods [4th ed] ,sage Publications,
London 2000
{1} James G and Lee Sunggyu : Environmental Technology Handbook Taylore and Francis
Publishes, New York USA 2000 Speight,
{2} Goode & Paul K. Hatt : Methods in Social Research , Mc , Graw- Hill International Book
company 1983 William J

:: ભાષામાં રમૂજ પ્રગટાવનારા પરિવર્તનો ::

પ્રા. વિજયસિંહ એમ. ઠાકોર

ગુજરાતી વિભાગ

શેઠ ટી. સી. કાપડિયા આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, બોડેલી.

ભાષા એ માનવ જીવનમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. જો માનવ પાસે ભાષારૂપી પ્રત્યાયનનું અસરકારક સાધન ન હોત તો આજે માનવીએ જે પ્રગતિ કરી છે તે કદાચ શક્ય બની ન હોત, આથી આચાર્ય દંડીએ યોગ્યજ કહ્યું છે કે, “શબ્દરૂપી જ્યોતિ ન હોત તો જગત કેવળ અંધકારમય બની જાય.” તમે કલ્પના કરો કે જો એક દિવસ માટે આપણી પાસેથી ભાષા છીનવી લેવામાં આવે તો આપણી શી દશા થાય? આપણો પરસ્પરનો બધો જ વ્યવહાર ખોરવાઈ જાય. આપણે લાચારીની પરિસ્થિતિમાં આવી જઈએ. આમ આપણા જીવન અને વ્યવહારમાં ભાષા અત્યંત મહત્વનું સાધન છે.

આપણે રોજબરોજના જીવનમાં જે ભાષાનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. એ ભાષા પરિવર્તનશીલ છે. આપણો જન્મ થાય ત્યારથી આપણે મૃત્યું પર્યન્ત ભાષાનો ઉપયોગ કરીએ છીએ છતાં, ભાષામાં થતા પરિવર્તનને આપણે ઓળખી શકતા નથી. પરંતુ એ વાત સત્ય છે કે, ભાષા એક સતત પરિવર્તનશીલ ઘટના છે. ભાષા સતત બદલાતી રહેતી હોવાં છતાં બોલનારને તો પોતાની ભાષા વણબદલાયેલી અને કાયમ એકનું એક સ્વરૂપ ધરાવતી લાગે છે.

ભાષામાં આપણી જાણ બહાર સતત પરિવર્તનો ચાલ્યાંજ કરે છે. ભાષાના ઉપયોગમાં શ્રમલાઘવ, સાદૃષ્ય, વૈદૃષ્ય, સાદૃશ્ય, શબ્દસંકર, શબ્દલાઘવ વગેરે પ્રક્રિયાઓને કારણે પણ ભાષામાં પરિવર્તન થાય છે. ઉપરોક્ત જણાવેલ કારણો ઉપરાંત પણ શારીરિક રચનામાં ભિન્નતા, કાળક્રમ, જાતિનો સ્વભાવ અને માનસિક અવસ્થાભેદ, વર્ણલોપ, ધ્વનિલોપ, વર્ણવ્યત્યય, સ્વરભક્તિ, વર્ણાગમ, પૂર્વાપેક્ષા, પરાપેક્ષા, સાદેશ, પૂર્વાપેક્ષા, સાદૃષ્ય, લૈકિક વ્યુત્પત્તિ જેવાં કારણોથી પણ ભાષામાં પરિવર્તન થાય છે. આપણે ભાષામાં આશ્ચર્ય અથવા રમૂજ પ્રગટાવનારા પરિવર્તનો જોઈએ.

આપણે હજારો વર્ષોથી ભાષાનો વ્યવહારમાં ઉપયોગ કરીએ છીએ, અને આપણી ગુજરાતી ભાષા સંસ્કૃત- પ્રાકૃત- અપભ્રંશ- જૂની ગુજરાતી- ગુજરાતી વગેરે તબક્કાઓ માંથી પસાર થઈને આવે છે. ત્યારે, આપણે એક નાનકડાં વાક્યનું ઉદાહરણ લઈને બે હજાર વર્ષોના (૨૦૦૦ વર્ષ) સમયગાળામાં કેટલું પરિવર્તન થયું તે જોઈએ.

સંસ્કૃત (ઈ.સ. પૂર્વ-૪૦૦) - માતૃ ગૃહે અસ્તિ ।

પ્રકૃતિ (ઈ.સ. ૪૦૦-૫૦૦) - માઆ ઘરમ્નિ અચ્છઈ ।

અપભ્રંશ (ઈ.સ. ૮૦૦-૧૦૦૦ આશરે) - માઈ ઘરી અચ્છઈ ।

ગુજરાતી (ઈ.સ. ૧૭૦૦ પછી)- મા ઘેર છે.

આમ, ભાષા પરિવર્તનનું મહત્વનું કારણ તો શ્રમલાઘવ અને પ્રયત્નલાઘવ જ છે. ભાષામાં થયેલ ધ્વનિ પરિવર્તનોના ઉદાહરણ જોઈએ.

સંસ્કૃત	પ્રકૃત	અપભ્રંશ	ગુજરાતી
अष्ट :	अठ्ठ	अठ्ठ	આઠ
कर्म :	कम्म	कम्मु	કામ
घर्म :	घम्मो	घम्मु	ધામ

ભાષાનું કોઈપણ તત્વ સંપૂર્ણપણે સ્થિર-સ્થાયી નથી હોતું. પરિવર્તનશીલ જ હોય છે. તેથી બીજા તત્વોની જેમ અર્થમાં પણ પરિવર્તનશીલ જ આવતું હોય છે. આપણે અર્થ પરિવર્તનના ઉદાહરણ જોઈએ.

● અર્થ સંકોચ :: શબ્દના મૂળ અર્થનો વ્યાપ ઘટે અર્થ સંકોચ કહેવાય.

જેમકે - 'મૃગ' નો અર્થ “પશુ” હતું હવે “હરણ” થઈ ગયું.

- 'ઘૃત' નો અર્થ છાટેલું ને બદલે “ઘી” થાય છે.

- “મહારાજ” મોટા રાજા ને બદલે હવે “રસોઈયો” અર્થ થાય છે.

- “નાતરું” નો અર્થ “સબંધ” ને બદલે “વિધવાના પુનઃલગ્ન” થાય છે.

● અર્થ વિસ્તાર :: કેટલીકવાર શબ્દના અર્થનો વિસ્તાર પણ થાય છે.

જેમ કે - “ ગવેષણા” એટલે “ગાયની શોધ કરવી” પણ હવે તે ગમે તે પ્રકારની શોધ- એવો અર્થ થાય છે.

- “કુશળ” માત્ર “ કુશનામની ઘાસ” લાવનાર પણ હવે બધે જ હોશિયારીના અર્થમાં

- “ પ્રવીણ “ એટલે વીણા વગાડવામાં હોશિયાર પણ હવે બધે જ હોશિયારીના સદર્ભમાં

- “ તેલ “ એટલે માત્ર “તલનું તેલ” હવે બધાજ ઝીજના પ્રવાહી માટે“

- “ દુહિતા” નો અર્થ “ગાય દોહતી” હવે “દીકરી” અને તેના બાળકો માટે “ દોહિત્રી” શબ્દ વપરાય છે.

આપણે સૌ રોજબરોજના વ્યવહારમાં અન્યને ખબર ન પડે એ રીતે એવા શબ્દોનો પ્રયોગ કરીએ છીએ જે હાસ્ય પ્રગટાવે છે ઘણીવાર વેપારીઓ અને અમુક પ્રકરના વ્યવસાયમાં રોકાયેલ આવા શબ્દો બોલતા હોય છે જેને “ સ્લૅંગ” કે “ ઉપશિષ્ટ” ભાષા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

જેમકે - વિકૃત અંગોવાળી વ્યક્તિ માટે “ઝાટવક્ર “

- કોઈ કોઈની ખુશમદ કરે ત્યારે “પોલ્સન લગાડવું”.
- ખાલીના અર્થમાં “ ઠં ઠં ગોપાલ”.
- મંદબુધ્ધિવાળા માટે - “ ત્રીજો માળ ખાલી છે” “ અધી ટીક્રીટ”.
- કોઈ વ્યક્તિ પૂરેપૂરી વાત સમજી શકે ત્યારે - “ બારમાં પાંચ બાકી”
- અચાનક કોઈ વાત માલુમ પડે ત્યારે - “ ટ્યુબલાઈટ થવી”.
- ચશ્માવાળી વ્યક્તિ માટે “ લાઈટર”.

વગેરે જેવા શબ્દો આપણે સહજ રીતે રોજબરોજના જીવનમાં વાપરીએ છીએ.

ભાષા નિષેધતાને લીધે પણ નવા નવા શબ્દો ભાષામાં આવે અને ભાષા પરિવર્તન થાય છે.

જેમ કે - “મૃત્યુપામ્યા ” માટે “ સ્વર્ગવાસી થયા” “ગુજરી ગયા” “ કાળધર્મ પામ્યા”

● અંધશ્રદ્ધાના નિષેધો - દીવો હોલવવાને બદલે દીવો રામ/ રાણો કરવો.

- દુકાન બંધ કરવી બદલે - દુકાન વધારવી.
- ક્યાં જાવછો ને બદલે - શીદ જાવ છો.
- નાળિયેર તોડવું ને બદલે - નાળિયેર વધેરવું.

● માન સન્માન માટે

અંધજનો માટે- પ્રજ્ઞાયક્ષુ- સૂરદાસ

વિધવા માટે - ગંગાસ્વરૂપ

ચમાર માટે - રૈદાસ

● શરમ સંકોચના નિષેધ - જેમ કે શારિરીક ક્રિયાઓ માટે

એકી કરવા જવું, બાથરૂમ જવું, ચીડે ફરવા જવું, દિશાએ જવું, અંગ્રેજીમાં Privy શબ્દ વપરાતો પછી વર્જ્ય થતા Toilet શબ્દ આવ્યો ત્યારબાદ Clock-Room પછી Rest-Room હવે Wash-Room વપરાય છે.

ઘણીવાર ભાષામાં કેટલાક શબ્દમાં અર્થોત્કર્ષ જોવા મળે છે તો કેટલાક શબ્દોનો અર્થોત્કર્ષનું પતન પણ થાય છે. “ધુરંધર” શબ્દનો અર્થ “ધુરા ધારણ કરનાર બળદ” ને બદલે હવે “ મહાન” ના અર્થમાં લેવામાં આવે છે.

“કર્પટ” નો અર્થ “ ક્ષટેલું વસ્ત્ર” પણ હવે પણ હવે નવા વસ્ત્ર માટે “ કાપડ” શબ્દ પ્રયોજાય છે.

● અર્થ પતન :: ઘણીવાર શબ્દના ઉત્તમ અર્થને બદલે અર્થોત્કર્ષનું પતન થાય છે જેમકે

- “ મહારાજ” રાજાને બદલે “ મારાજ” રસોઈયાના અર્થ માટે.

- “હરિજન” હરિનો ભક્ત હવે અછૂત માટે.

- “ ગમાર” એટલે “ ગમાડિયો” હવે મૂર્ખના અર્થમાં લેવાય છે.

એકભાષા બોલનાર સમુદાય બીજી ભાષા બોલનાર સમુદાયના સંપર્કમાં આવતા બીજાના શબ્દો એકબીજાની ભાષામાં ભળી જાય છે. ગુજરાતી ભાષામાં આવા ઉદાહરણ જોઈએ.

● સંસ્કૃત : શ્રુતિ, ઉષા, નેત્ર, બુધ્ધિ, મોક્ષ, નક્ષત્ર, શૃંગાર

● અરબી ફારસી : ફેજ, અદાલત, વકીલ, કારકૂન, જલેબી, હલવો, અત્તર, જામ, તકીયો, દિમાગ, ચમકો, ફુવારો વગેરે.

● તુર્કી : કલગી, તોપ, કાબુ, દરોગો વગેરે

● પોર્ટુગિઝ : આફ્રસ, અનાનસ, કોફી, બટાટા, તબાકું, પિસ્તોલ, પાટલૂન, પગાર, કાજુ, કપ્તાન, તિજોરી વગેરે.

● અંગ્રેજી : ટિકિટ, તાવર, હોસ્પિટલ, જોકર, ટાઈ, કાર, નોટિસ, પેન લાઈબ્રેરી, પેપર, સૂટકેસ વગેરે.

● હિન્દી : જોબન, નેન, ભલમનસાઈ, કંગન, રોટી, ખાસ, ભૈયા, બુટ્ટા, બત્તી, રબડી, લૂંગી, ગલી વગેરે

● ઉર્દુ : ઔરત, જિંદગી, આસ્તિ, પનિહારી, સુહાગ, શાયરી, આરઝુ વગેરે

● મરાઠી : પંતુજી, ચળવળ, નિમણૂક, પાન, નિદાન, મવાલી, લબાડ, જવાબ, અટકણ વગેરે

● કન્નડ : ઢબૂ, ટાટ, પૈકી, કંડારવું, ચઢી, ઘોળા, નાર, વકટ, લેણ વગેરે

● બંગાળ : બાબુ, શિલ્પ, બાની, મહાશય, બિપિન, શ્રુયુત, રજની વગેરે

આમ, ભાષાના પ્રત્યેક અંગમાં સતત પરિવર્તન થતું રહે છે અને ભાષા સમૃદ્ધ થતી રહે છે. ભાષામાં થતા પરિવર્તનને આપણે તરત ઓળખી શકતા નથી. લાંબાગાળે ભાષાને સરખાવતા, તુલનાકરતા આ પરિવર્તનો ઘણીવાર રમૂજ પણ પ્રગટાવે છે. શબ્દ ઘડતરમાં આપણે કઈ ભાષાનો કયો શબ્દ છે તે આપણે જોતા નથી, જેમકે કપ-રકાબી માં “કપ” એ અંગ્રેજી શબ્દ છે જ્યારે “રકાબી” એ અરબી-ફારસી શબ્દ છે. આમ, ભાષામાં આવા અભ્યાસો અંતે તો જ્ઞાન પીપાસાને પોષે છે અને આનંદ આપે છે.

“પ્રેમ, ખુમારી અને ઉદારતા પ્રગટ કરતી વાર્તા ; ‘અબોલા ભાંગ્યા’

-ડૉ. પ્રતીક્ષા મગનભાઈ પરમાર

M.A., M.phil., NET., Ph.D

વાર્તા ની શરૂઆત વિરમ ઢોલીના ઘરથી થાય છે. ગામ ના સરપંચ ના ઘેર લગન છે પણ વિરમ ઢોલી નો ઉત્સાહ અને થનગનાટ જોઈને વિરમની વહુ કંકુ વિરમને કહે છે, “લગન તારા ઘરે છે કે સરપંચ ના ધીરે”

ગામડામાં લોકોના ઘેર પ્રસંગોમાં ઢોલ વગાડીને પોતાનું પોતાનું પેટીયું રળતા ગામના ઢોલી વિરમ ની આસપાસ ગૂંથાયેલી આ વાર્તા માં સમાજ માં કહેવાતા નાના માણસોની મોટાઈ, ખુમારી, સ્વમાન, ઉદારતા, ને પ્રેમની પરખ કરાવે છે.

ગામના સરપંચ ના દીકરા ના લગન છે ને વિરમ ઢોલી ને સરપંચ ને ત્યાં ઢોલ વગાડવા જવાનું છે. લગન તો હજુ બીજે દિવસે છે પણ જાણે પોતાના ઘેર પ્રસંગ હોય તેટલોજ આનંદ, ઉત્સાહ, વિરામ ને છે. ને તેથીજ વિરમ ની પત્ની કંકુના ખાવાનું કહેવા છતાંય વિરમ ને જાણે આજે ખાવા કરતાંય કાલે પહેરવાના લુગડાની વધારે ફિકર છે. કંકુ ની ટકોર લગન તારે ઘેર છે કે સરપંચ ના ઘેર? જેવી ટકોર પછી ખાવા બેસે છે. છેવટે ખાવા બેસે છે વિરમ ને આગ્રહ કરી ને ખવરાવતી કંકુને તે ને અનુસરતો વિરમ બંને વચ્ચેના સુખી દાંપત્યજીવન ની પ્રતીતિ કરાવે છે.

લગન ના આગલા દિવસે ગણેશ બેસાડવાના હતા ગ્રહશાંતિ હતી. સરપંચ ના ઘેર લગન હતા એટલે મહેમાન પણ એવાજ હતા. જાત જાત ની મોટરો ની લાઈન હતી સરપંચ ના આંગણે અવસર હતો. દીકરીયું, વવારું, બહેનું, ભાણેજુ દાગીના પહેરી ને હડક હડક આંટા મારતી હતી. આ બધું જોઈ ને વિરમ ને પોરહ ચડ્યો તો ને પોતાની સાથે પોતાના ભાઈબંધ કાનજી નોય એવોજ સાથ છે. બેય ઢોલી સામ સામે રમતે ચડ્યા હતા, બરાબર જમાવટ થઈ ગઈ હતી સુરત અને મુંબઈ ના યુવાનો વિરમની સામે ગોઠવાઈ ગયા હતા ને સાથેય સિક્કા મૂકનારાઓ ની જમાવટ થઈ ગઈ હતી. કોઈ બે કોઈ પાંચ લોકો આ અનોખો આનંદ લૂટવામાં મશગૂલ થઈ ગયા હતા. આ રમત માં એકજ મુશ્કેલી હોય છે, જો કોઈ સિક્કો ઉછળતો ઉછળતો ઢોલ ની કિનાર પર જતો રહે તો એ હેઠોજ ના પડે ભલે ને ઢોલી ઢોલ વગાડી -વગાડી ને થાકી જાય પણ વિરમ એક કુશળ ઢોલી હતો તેને ડાંડી મારવાની કરામત જ એવી હતી કે સિક્કો હેઠો પડે જ ને જોનારને મજા જ પડી જાય પણ આજે વાત કૈક અલગજ હતી કોઈક અળવીતરાયે સિક્કા પર તેલ ચોપડીને જરાક લૂછ્યા પછી ઢોલ પર સિક્કો મૂકી દીધો હતો, ઢોલ પર

ડાંડી પડતા રૂપિયો બરાબર ઉછળ્યો નહિ, ને વિરમ તરતજ સમજી ગયો કે દગો થઈ ગયો છે તેમ છતાં તેને તેની ઢાંડી પર વિશ્વાસ હતો પણ પાંચ્યો થોડો થોડો ઠેકતો કિનારા પર આવી ગયોને તેલ ને કારણે ચપટું થઈ ગયો હતો. ઢોલ ની કિનારીએ પડેલ સિક્કા ને ધ્રુજારી લાગે નહિ. હવાની ઝપટ પહોંચે નહિ, ઢોલને ડાંડી પીટતા પીટતા વિરમને પરસેવો વળી ગયો લોકોને આ રમત જોવામાં વધુ ને વધુ રસ પડતો હતો. વિરમ ના વટ નો સવાલ હતો. લોકોએ કીધું પણ ખરું લઈ પાંચિયો લઈ લે તું તારે ઢોલ માથે મુકેલું નાણું અમારે પાછું નથી લેવું. ભલે પાંચિયો ના પડે પણ વિરમ ઢોલી જેનું નામ તેણે ઉત્તર વાળ્યો. ના કેમ પડે? તેના ઉત્તર માં ખુમારી ડોકાઈ તેના સાથીદાર કાનજી એ પણ કહી જોયું પણ એ રીતે પાંચિયો લેવાની ખુમારી કચડાતી હતી, તેનું સ્વમાન ઘવાતું હતું, તેના ઢોલીપણાનો વટ હેઠો પડતો હતો અને તેને બમણા જોરથી બુંગીયો વગાડ્યો જાણે આજ પોતાના સ્વમાનની જ નહિ પોતાના ઢોલી પણાના અસ્તિત્વ ની કસોટી હતી .

ને ધુબંગ ધુબંગ ગાજતા ત્રંબાળું ઢોલ નું ચામડું ચીરાઈ ગયું. ઢોલી નો ઢોલ ફૂટ્યો. કોકે તેલ વાળો સિક્કો ઢોલ માથે મુક્યો સિક્કો મુકનાર ને લોકો ઠપકો દેવા લાગ્યા વિરમ ના મોઢા પરથી આનંદ ઉડી ગયો તો. સરપંચે તરતજ સો રૂપિયાની નોટ કાઢી ને કીધું મૂંઝામાં . પણ સવાલ પૈસાનો ન હતો પૈસા થી ઢોલ તો બીજો પણ આવી જશે પણ આ તો અસલ ત્રંબાળું ઢોલ. કેટ કેટલી વાતો નો સાક્ષી હતો “ બીજા ઢોલ પણ મારા ઘર માં સે, પણ આતો અસલ ત્રંબાળું ઢોલ મારા બાપ દાદાએ એને ધીંગાણામાં એ વગાડ્યો સે ગામે ગામ આફત વખતેય અમે આ ત્રંબાળું વગાડી ને સીમ વગડે કામ કરતા માણસો ને ભેગા કર્યા સે ” આટલું બોલતા તો તેની વેદના ચરમ સીમાએ પહોંચે છે ને તેની આંખો માંથી આંસુ નીકળી આવે છે.ત્યાંતો પાસે જ ઉભેલી તેની પત્ની કંકુ આખી પરિસ્થિતી પામી જાય છે ને વિરામ ને ઘરે લઈ જતા કહેછે.

“આપણા દુઃ ખ દુનિયાને દેખાડાય નહિ આપના દુખ જોઈને દુનિયામાં કોક દાંત કાઢે ”બેચ માણસ ઘેર આવે છે. કંકુ થાળી પીરસે છે સરપંચ ને ઘેરથી જાત જાત નું જમવાનું આવ્યું હતું પણ વિરામને ગળે કોળીયો ઉતરતો નથી. તે કહેછે “મારો ઢોલ ફૂટ્યો મારું નસીબ ફૂટ્યું” ત્યાં તો કાનજી આવે ને અડધાભાગ ના રૂપિયા ની ઢગલી કરે છે, કંકુ પૈસા જોઈને અફસોસ કરે છે. જો તેલ વાળો રૂપિયો ના મુક્યો હોત તો કેટલા રૂપિયા થાત ?

કાનજી વિરમ ને હિંમત આપે છેને સોગંધ પણ ખવડાવે છે ત્યાં તો કંકુ ને એક વિચાર આવે છે ફૂલી ફઈ ના દીકરા લખમણ નો ઢોલ સે વિરમ પણ સાદ પુરાવે છે કે હા ઢોલ તો અસલ છે કોઠી જેવડો પણ આપને તો અબોલા સે પણ ત્યાં તો કંકુ પળનોય વિચાર કર્યા વિના નિર્ણય લઈ લે છે કે “હું અબોલા ભંગાવીસ હાલ મારી હાર્યો” ને તેજ ક્ષણે ફૂલી ફઈ ના ઘેર ખરચીએ જવા ઉપડે છે. અહીં કંકુની

સમયસૂચકતા નો પરિચય થાય છે. ને સામે ફૂલી ફઈ પણ પ્રેમ થી આવકારે છે. કંકુ ફૂલી ફઈ ને મીઠાઈ આપી ને ત્રંબાળું ઢોલ ની માંગણી કરે છે. ને સમગ્ર બનેલી ઘટના કહે છે. ફૂલીફઈ ઢોલ આપવાની હા પાડે છે. ચા-પાણી કરાવી ને ફૂલીફઈ ઢોલ આપે છે. ને વિરમ ઢોલ ને હાથ માં લેતા જાણે જુના મિત્ર ને મળતો હોય એવી લાગણી અનુભવે છે.

બીજે દી ફૂલેકું ચડ્યું વિરમે નવા લૂગડાં પહેર્યા માથે ચુંદડીભાતની પાઘડી ચઢાવી ગળામાં ઢોલ, હાથમાં કરામત અને પગમાં થનગનાટ.... વિરમ અને કાનજી બેય રંગ માં આવી ગયા સામ-સામે ફૂંદડીલેતા જાય સા-સામા મોરચા માંડી ને રમતા જાય ને ઢોલ માથે થાપ દેતા જાય સરપંચ ના ઘરે આવેલા મહેમાનો ને જાણે મોજ પડી ગઈ. અવસર વિત્યોને સરપંચે ઢોલી ને રાજી કર્યો. અંતે રાજી થયેલા વિરમે જાંગીના વગાડ્યા, ને તેની આ કરામત થી રાજી થયેલા મહેમાનો એ તેને સુરત આવવાનું આમંત્રણ આપ્યું ત્યારે વિરમ પોતાની સાથે પોતાના ફોઈ ના દીકરા લખમણનેય સાથે લાવવા નું કહે છે, જેના ઢોલ થકીઆજે આ અવસર પાર પડ્યો તો, છેવટે ત્રણેય ને સુરત જવાનું નક્કી થયું. ફૂલીફઈ ની આંખોમાં હરખના આંસુ આવી ગયા છેવટે મારો લખમણ પણ બે પૈસા કમાસે. ગામેતરા થી આવી ગયેલો લખમણ પણ આખી ઘટના ઘટના સાંભળી નેરાજી થાય છે ને કહે છે: સૌથી વધુ આનંદ તો ‘અબોલા ભાગ્યાં’ તેનો છે. આમ વાર્તા સુખાંતમાં માં પૂરી થાય છે. વાર્તામાં સામાન્ય માણસો ની સમજદારી, પ્રેમ, ઉદારતા, સરળતા અને વહેંચીને ખાવાનો આનંદ આવા ઉદાત્ત ગુણો નો પરિચય કરાવી જાય છે.

સર્જકના વૃતાંતમાં બાળક અને મા વચ્ચે સંઘાતો હૃદયસંવાદ

- ડૉ. ચારુ અધ્વર્યુ

સમગ્ર દુનિયાની શરૂઆત મા થી જ થાય છે. સદાજાત બાળક મા ના સ્તનપાનથી તૃપ્તિ, શાંતિ અને સુરક્ષિતતા અનુભવે છે. માની કુખમાં નવ મહિના રહ્યા પછી બહારની દુનિયામાં કદમ મૂકતાં જ અહીં જો કોઈ મારું છે તેવું બાળક કહે તો તે તેની મા છે. માની સોડમાં તે પરમ, સુરક્ષા અને આનંદ અનુભવે છે. આ દુનિયામાં જો કોઈ મારું હોય, જે મારું હિત ઈચ્છે છે તે મારી મા છે. માનો પ્રેમ નિશ્ચલ, નિર્વિકાર અને નિર્દોષપણે વહ્યા કરે છે. મા એટલે બાળક માટે શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસનું સ્થાન. બાળકની જરૂરિયાત અને તેના અબોલપણને મા જ સમજી શકે છે. બાળકને જ્યારે કંઈ પણ ઈચ્છા હોય, તેની મૂંઝવણ હોય ત્યારે તેને મા સાંભરે છે. બાળકના વિકાસ માટે મા તાડન પણ કરે છે. છતાં માની પ્રેમધારા એકસરખી તેના સંતાન માટે વહે છે તેની જાણ બાળકને પણ હોય છે. માની સાથે બાળક ખૂબ નિકટ હોય છે કારણ કે તે પરાવલંબી હોય છે. તેથી બાળકના કહ્યા વગર મા બધું સમજી જાય છે. દુઃખ, ભૂખ, ઊંઘ, એકલતા અને તેની જીદને મા વગર બોલે સમજે છે. માતા સાથેની બાળકની નિકટતા જીવનભર રહે છે. બાળક દુનિયાને સમજવા અને જાણવા માનો સહારો લે છે, અને માની નજરે આ જગતને જુએ છે.

ગુજરાતી સાહિત્યની મોટા ભાગની આત્મકથામાં લેખકે બાળપણમાં પોતાની મા સાથેના આવા વિરલ સંબંધની વાત કરી છે. વિનોદ ભટ્ટ પોતાની ‘એવા રે અમે એવા’ આત્મકથામાં પોતાના તોફાની બાળપણની વાત કરી છે. શેરી, મહોલ્લામાં તે એટલા તોફાનો કરતાં કે પડોશીઓ ફરિયાદો લઈને આવતા ત્યારે લેખકની માતા કહેતી કે તારા પિતાજીને બધી જ ફરિયાદ કરી દઈશ. પરંતુ લેખક કહે છે મારી માએ ક્યારેય મારી ફરિયાદ મારા પપ્પાને કરી નથી અને હંમેશા અમારાં તોફાનોને ઢાંક્યાં છે. અને જ્યારે ૧૯૮૪માં તેમની મા મૃત્યુ પામે છે ત્યારે લેખકે કહ્યું છે, “આ ક્ષણે હું અનાથ થઈ ગયો હોવાની લાગણી અનુભવું છું. ...મોટી બહેન ચાલી, ગઈ... ને આજે હૂંફ, વિસામો, સતત વહેતું ઝરણું, બધું એક સાથે ખોવાઈ ગયું, લુપ્ત થઈ ગયું.” તેવી જ રીતે કાલેલકર જ્યારે નાના હતા ત્યારે તેમની બહેનના મૃત્યુ પર મા ખૂબ દુઃખી હોય છે તે સમયે બધાના કહેવાથી તેમની મમ્મીને જમાડવા સોગંદ આપવાના હોય છે.

ત્યારે દત્તને તેમની મમ્મી બોલતાં પહેલાં જ કહી દે છે દત્ત તું મને કંઈ જ એવું ન કહીશ કે જેથી મારે કમને કરવું પડે અને કાલેલકર સોગંદ આપતા નથી ત્યારે બીજાઓ દત્ત ઉપર ગુસ્સે ભરાય છે. પણ અહીં આત્મકથાકારે મા અને દત્ત વચ્ચેની હૃદયસંવાદથી જે વેદના સમજાઈ જવાની પરિસ્થિતિ વર્ણવી છે તે હૃદયનાં ઐક્ય અને આત્મીયતાની નિશાની છે. આત્મકથાકાર શૈશવઅવસ્થા વર્તવતા હોય તે સમયે બાળક કેન્દ્રબિંદુ બને તો બાલ્યાવસ્થાનાં લક્ષણો આપોઆપ મળી આવે છે. બાળકની દુનિયા વ્યક્તિની દુનિયા જેટલી જ વિશાળ હોય છે પરંતુ બાળકની નિર્દોષતા, સરળતા અને તેની શ્રદ્ધાથી તેને ઓળખવું સહેલું પડે છે, તેથી બાળકની દુનિયા નાની લાગે છે. બાળકને માની દરેક વાત ઉપર વિશ્વાસ હોય છે : હરિપ્રસાદ બાળપણમાં ભૂત-પ્રેત વિશે તેમની માતાને પૂછતાં તો તેમની મા કહેતી કે મંછા ભૂત અને શંકા ડાકણ છે. એટલે કે ભૂત-પ્રેત કાંઈ નથી અને આ દલીલ લેખકને જયી ગઈ તેથી તેઓ ભૂત-પ્રેતથી ક્યારેય ડર્યા નથી. માના શબ્દો અને વર્તન પર બાળકને વિશ્વાસ હોય છે મોટા થતાં સમજણ વધે છે અને બુદ્ધિ દલીલ કરતાં શીખે છે જ્યારે બાળપણમાં જગત ભલે જે કહેતું હોય પરંતુ બાળક માટે તેની માની વાતથી આગળ કોઈ જ વાત નથી. ‘બક્ષીનામા’ આત્મકથામાં ચંદ્રકાન્ત બક્ષી માતૃત્વ વિશે જાણે નિબંધ લખવા બેઠા હોય તેવું લાગે છે. બક્ષીને બાળપણમાં માતાએ કેવા ઘડ્યા છે તેનું તો નિરૂપણ નથી કર્યું પરંતુ તેની સાથેના સંબંધો વણસ્યા ત્યારના પ્રસંગો મૂક્યા છે સાથે બીજું પણ ઘણું મૂક્યું છે. પરંતુ બાળક માતા વિશે જે લાગણી અનુભવે છે તેને બક્ષીએ

માણસ, તવંગર અને ગરીબ પણ મોટા થઈને મા તરફથી કૃતજ્ઞતાને ભૂલી નથી શકતા. આપણી ગુજરાતી સંસ્કૃતિમાં તો કહેવત પણ છે કે પુરુષ વ્યક્તિ પણ જીવનમાં બે વાર તો રડે છે એક કે જ્યારે તે મા મરે અને બીજું તેની દીકરીને સાસરે વળાવે ત્યારે.

આમ, ચંદ્રકાન્ત બક્ષીએ પોતાની મા સાથેના બાળપણના પ્રસંગોને મૂક્યા છે જે ખૂબ સંવેદનશીલ છે તે કહે છે,

“હું નાનો હતો ત્યારે બાની સાડીનો છેડો પકડીને સૂઈ જતો”

“બા મને ધમકાવે ત્યારે હું ગદીમાં બાપાજી પાસે દોડી જતો, કહેતો :

આ બા બડી ખરાબ છે. બાપાજી.... આજે તે બજારમાં જાઓને ત્યારે બે પૈસાની બીજી બા લેતા આવજો !”

“માતા માટે વિશ્વનું દરેક વિશેષણ નાનું પડી જતું હતું, કારણ કે એના પેટમાં મારા અસ્તિત્વનો આરંભ થયો હતો. મારી ધરતી, મારું આકાશ, મારું સાડા નવ મહિનાનું બ્રહ્માંડ, મારું કોઝમોસ. જીવનના સંચાર માટે મા જરૂરી છે, સૂર્ય કે પૃથ્વીની જેમ એ જીવનદાતાને શબ્દોમાં સમજવી, સમજાવવી શક્ય નથી?”

“સંતાનના શરીરમાં, એની આંખોમાં થોડી મા હંમેશા જીવતી રહે છે. મારે માટે એ શબ્દ બા છે.”

પુરુષના હૃદયમાં સ્ત્રી જાતિ માટે જે સ્થાન હોય છે તેમાં માનું સ્થાન વિશેષ રીતે સ્થાપિત થયેલું હોય છે તેવું જ સમગ્ર માનવજાત માટેનું છે. મા વઢતી હોય, લાડ કરતી હોય, વસ્તુ આપે કે ન પણ આપે છતાં બાળપણમાં માનું આકર્ષણ બાળકને હોય જ છે. જેમ જેમ સમજણ વધતી જાય તેમ મા તરફ પણ બાળક ગમો-અણગમો ધરાવે છે. જેમ બક્ષીએ યુવાનીમાં પોતાની બા સાથેના સંઘર્ષનો ખુલ્લો આમ અકેરાર કર્યો છે. અને પાછળથી એ પણ જણાવ્યું છે કે એમાં ભૂલ મારી જ હતી.

પ્રાચીનકાળમાં સ્ત્રી ઘર વ્યવહારમાં કુશળ હતી પરંતુ સામાજિક વ્યવહાર પુરુષોજ કરતાં. કારણ સ્ત્રી શિક્ષણ નહોતું. અને કુંભાર સાથે, વેપારી સાથે બીજા કોઈ સાથેના વ્યવહારની સમજ ગૃહિણીને ન પડે કારણ તેનો વ્યવહાર ઘર પૂરતો જ રહેતો અને કુટુંબનાં બાળકોના કોઈ પણ નિર્ણય પિતા જ લેતો. બા પાસે કોઈ જવાબ ન મળે તે તો કહે જા તારા બાપા પાસે, તે કહે તેમ કરવાનું’ બાળક પણ પછી તે રીતે ટેવાતું કે મા પાસે પ્રેમ અને પિતા પાસે હુકમ અને નિર્ણયો જ લેવાય. આ પરંપરા આપણે ત્યાં ચાલી આવી છે કે સ્ત્રીનું ઘર સંભાળવું અને પતિને સમર્પિત થવું. બાળો આ બધું જોતાં જ જોતાં મોટાં થાય છે. પછીના કાળે જોવા મળે છે કે સ્ત્રી શિક્ષણ વધ્યું. કુટુંબો વિભક્ત બન્યા તેથી ઘરનો વ્યવહાર પતિ-પત્ની વહેંચી લેતાં અને સ્ત્રીઓ પણ બીજા બધા વ્યવહારમાં કુશળ થતી ગઈ. જેમ વિનોદ ભટ્ટમાં જોવા મળે છે કે કોમર્સમાં બે વાર નાપાસ થયા પછી વિનોદ ભટ્ટના કહેવાથી તેમની મા આ પ્રસ્તાવ તેમની આગળ મૂક્યો કે

“એક દિવસ તેમનો સારો મૂડ જોઈને મોટીબહેને (મમ્મી) તેમની આગળ મારા કહેવાથી, અચકાતાં - ખચકાતાં એવો પ્રસ્તાવ મૂક્યો કે કોમર્સમાં ભણાવવાની તમારી જીદના કારણે વિનુ બે વાર નાપાસ થયો છે, હવે એક વાર તેને તેની રીતે આર્ટ્સમાં જઈને નાપાસ થવાની તક આપો. ‘એ શું ઉકાળવાનો છે આર્ટ્સમાં જઈને ?’ એવું તે બબડ્યા. માંડ હું આર્ટ્સમાં જઈ શક્યો....”

આધુનિક કાળે મા પિતાજી આગળ કોઈ અભિપ્રાય આપી શકતી અને તેમાં પણ તેમના એટલે કે પતિની તરફેણમાં રહીને બીજો અભિપ્રાય અપાતો. આ પુરુષપ્રધાન સમાજની ખાસિયતો છે. હવે જૂના કાળમાં જ્યારે સ્ત્રી કોઈ નિર્ણય કે અભિપ્રાયથી વંચિત રહેતી ત્યારે બાળક પણ મનમાં નક્કી કરી લેતું કે માનામાં નિર્ણય શક્તિ નથી અને તેને ખબર ન પડે જ્યારે બાળપણ માના સાડલામાં ભરાઈ રહીને વીત્યું હોય તે યુવાન વયે માને દોષિત પણ ઠેરવે. જેમ બક્ષીએ કહ્યું છે કે, “

નાનપણમાં બા સાથે વિખવાદનું કોઈ કારણ જ ન હતું. પણ બાપાજીમા અવસાન પછી ઘર ટૂટવું ગયું ત્યારે મને સતત અહેસાસ થતો રહ્યો કે બા તરફથી મને અન્યાય થઈ રહ્યો છે.”

આવું વર્તન તે કાળનો યુવાન કરી શકે પણ આધુનિક કાળમાં તેવું ન બની શકે. મા પહેલેથી જ પોતાના સંતાનના અભ્યાસના અથવા કોઈ પણ વિષયના નિર્ણય સમયે માનો અભિપ્રાય અચૂક હોય અને તેના હિતનું હોય તે મા વધુ જાણીતી હોય તેથી બાળક પોતાની માના મંતવ્યને એટલું મહત્વનું ગણે છે. આધુનિકકાળમાં બાળક તેની મા સાથેની આત્મીયતા અને નિકટતા યુવાનવયે પણ છોડતો નથી. તે અકબંધ હોય છે.

બાળક અને મા વચ્ચેના અસાધારણ સંબંધની વાત કાલેલકરને પણ અનુભવાઈ છે અને તેના વિશે તે કહે છે,

“માણસનો મા સાથેનો સંબંધ તેમજ સ્ત્રી સાથેનો સંબંધ એકાંતિક અથવા સાધારણ હોય છે.”

કાલેલકર મા અને બહેન બન્ને તરફ નિકટ હતા તેથી પોતાની બહેનના મૃત્યુ પછી પોતાને બહેનનો ખાલીપો સાહે છે અને તે જગ્યા કોઈ પૂરી શક્યું નથી તેવું કબૂલે છે આમ, મા અને બાળકનો નાતો નર્યાં સ્નેહ અને હુંફનો હોય છે. ગાંધીજી તેમની માના ઉપવાસ અહીં છોડાવવા સૂર્યનારાયણની રાહ જોતા ઊભા રહેતા અને મા આવે તે પહેલાં સૂર્યદેવ જતાં રહે ત્યારે ગાંધીજીને માના ભૂખ્યા હોવાનું દુઃખ રહ્યા કરતું. આ જગતમાં મારી મા ભૂખી છે તે લાગણી તેનું નાનું બાળક જ કરે છે. આત્મકથામાં આવતા મા અને બાળકના સંબંધો તેની સંવેદનાના અનેક પ્રસંગો કથાનકને સુંદર બનાવે છે.

A comparative study of the locus of control among institutionalized and non-institutionalized aged

-MITESH D. SWAMI

ABSTRACT

The purpose of the present study was to investigate the impact of institutionalization, sex and age of the aged on locus of control. The sample for the study comprised of 180 Institutionalized and 180 Non-institutionalized aged from Ahmadabad city. Institutionalized aged were selected from various old-age homes in Ahmadabad. Personal data sheet and Rotter (1966), Internal-External scale were used to collect the required data. 2x2x3 factorial design was planned where institutionalization, sex and age were considered as independent variables and locus of control as dependent variables. Accordingly, 2x2x3 ANOVA was carried out to test the hypothesis. Results revealed significant difference between Institutionalized and non-institutionalized aged on Locus of control. There has been significant difference in the male and female Locus of control of the institutionalized and non-institutionalized aged. Older aged (60-69years) exhibited higher amount of Locus of control than the aged between 70-79 years and aged between 80-89 years. The interaction effects are not significant.

Introduction:

The changing demographic profile of India highlights a rapid increase in the aged's population. Due to increased life expectancy and better living condition, the population of old people is rising day by day. Primarily as consequence of a rapidly increasing proportion of the aged in the human population the study of aging is rapidly developing. The objectives of modern research on aging are to make life in the last stages of human existence pleasant and livable (Douglas, 1980). The process of industrialization, urbanization and modernization is ushering changes in value system and traditional family system. With decline of family solidarity various institutions have come up to take care of aged. Generally in India negative factors tend to predominate the decision to enter an old age home, while gerontology has its objective a "Livelier Longevity", the question arises, what is the effect of old age homes on the well-being of the elderly.

A research in locus of control of elderly has gained momentum recently. Studies on indicators of locus of control demonstrate greater anxiety (Dhillon and Jasra, 1992) and depression (Venkoba Rao, 1989; Mathur and Sen, 1989; Baum and Boxley, 1983), Lower life satisfaction (Chadha, 1991; Bhardwaj, Sen and Mathur, 1991), and more adjustment problems among elderly (Singh, Singh and Dawra, 1983; Chandrika and Ananthraman, 1982).

Aims of the study:

- 1.To study the locus of control among institutionalized and non-institutionalized aged.
- 2.To study the locus of control among aged Males and Females.
- 3.To study the locus of control among Low, medium and high age in aged.

Hypothesis:

1. There is no difference between the locus of control of the institutionalized and non-institutionalized aged.
2. There is no difference between the locus of control of the aged males and females.
3. There is no difference between the locus of control of the low, medium and high age in the aged.

1. There is no interaction effect of the locus of control in the residence and sex of the aged.
2. There is no interaction effect of the locus of control in the residence and age of the aged.
3. There is no interaction effect of the locus of control in the sex and age of the aged.
4. There is no interaction effect of the locus of control in the residence, sex and age of the aged.

Method**Sample:**

Sample in this study consisted of 360 subjects which included equal number of males and females. The subjects were between 60 to 90 years. Of these 360 subjects 180 elderly were staying in old age homes and 180 were staying with their family. The institutionalized samples were drawn from 7 old age homes run by various social organizations in Ahmadabad. The non-institutionalized sample was also drawn from the same city. An attempt was made to match the two samples as far as possible.

Tools used:

The following tools were used in the present study:

1. Personal Data sheet :

A personal data sheet developed by the investigator was used to collect information about Residence, sex, age etc.

2. Locus of Control Scale :

Rotter (1966), Internal-External locus of control scale was used to obtain locus of control scores. The scale was administered in groups. The Internal-External scale contains 28 items, in 6 which are fillers. Each item has two statement (a) and (b) and the respondent is required to choose one of the statements that is more true of him. Scoring in values assigning one mark if the keyed statement was checked. The maximum possible score is twenty two and minimum is zero. High score indicates high level of internal locus of control and low score indicate high level of external locus of control. The test – retest reliability coefficient is 0.83 and author has reported satisfactory validity of the scale. The Gujarati version used in the present study had correlation between 0.70 and 0.85 with the original English version on different bilingual population.

Statistical Analysis:

In this study 'F' and Test was used for statistical analysis.

Result and Discussion:

Table No. 1

Summary of the 2x2x3 analysis of variance based on locus of control of elderly persons with respect to residence, sex and age (N = 360)

Source of Variation	Sum of Square	df	Mean Sum of	F
A (Residence)	53.23	1	53.23	5.79 *
B (Sex)	245.03	1	245.03	26.66 **
C (Age)	2877.84	2	1438.92	156.57 **
AxB	1.74	1	1.74	0.19 NS
AxC	40.21	2	20.11	2.19 NS
BxC	72.15	2	36.08	3.93 NS
AXBxC	24.87	2	12.44	1.35 NS
SSW	3197.43	348	9.19	
SST	6512.50	359		
* P < 0.05, ** P < 0.01, NS = Not Significant				

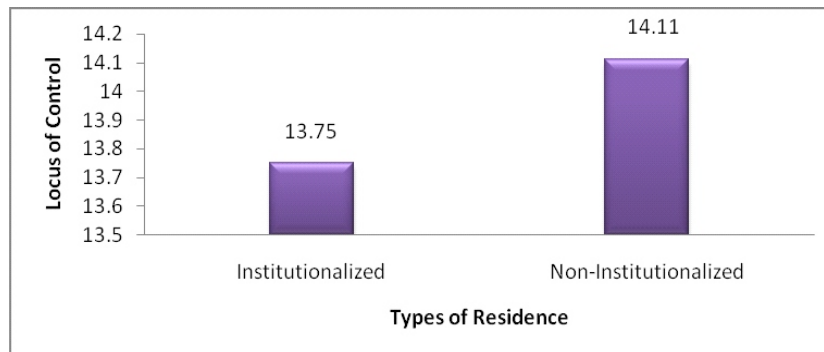
Table No. 2
Scores, means and difference of mean of locus of control of elderly persons with respect to residence, sex and age

Independent Variable	N	Mean	Difference of Mean
A1 (Institutionalized)	180	13.75	0.36
A2 (Non-Institutionalized)	180	14.11	
B1 (Male)	180	14.76	0.65
B2 (Female)	180	13.11	
C1 (Low 60-69 Years)	120	17.37	Low and Medium 3.39
C2(Medium 70-79 Years)	120	13.98	Low and High 6.93
C2(High 80-89 Years)	120	10.44	Medium and High 3.54

According to table No. 1 it is observed that 'F' value of locus of control of elderly persons staying in institutionalized and non institutionalized is 5.79, Which does show significant difference to a level of 0.05. looking at the table No. 2 it is observed that score of locus of control of institutionalized and non-institutionalized elderly persons are 13.75 and 14.11 respectively. Their difference is 0.36. The difference can be seen in the mean value is due to certainty situation but there is significant difference between means. The null hypothesis is rejected. Hence it can be said that locus of control of institutionalized than non-institutionalized aged is more. This difference can also be seen from figure (graph) No. 1 designed on the basis of obtained result.

Graph No. 1

X = Types of Residence (Institutionalized A₁ and Non-Institutionalized A₂)
Y = 1.00 Sem = 0.10 Average Score

It is observed from table No.1 that 'F' value of locus of control of male and female elderly persons is 26.66 which does exhibit significant difference at a level of 0.01. From table No. 2 it can be seen that score of locus of control of male and female elderly persons are 14.76 and 13.11 expectedly. The difference between them is 0.65. The difference can be seen in the mean value is due to certainty situation but there is significant difference between means. The null hypothesis is rejected. Hence it can be said that locus of control of female than male aged is more. This difference can also be seen from figure (graph) No. 2 designed on the basis of obtained result.

Graph No. 2

X = Sex (Male B₁ and Female B₂)
Y = 1.00 Sem. = 0.50 Average Score

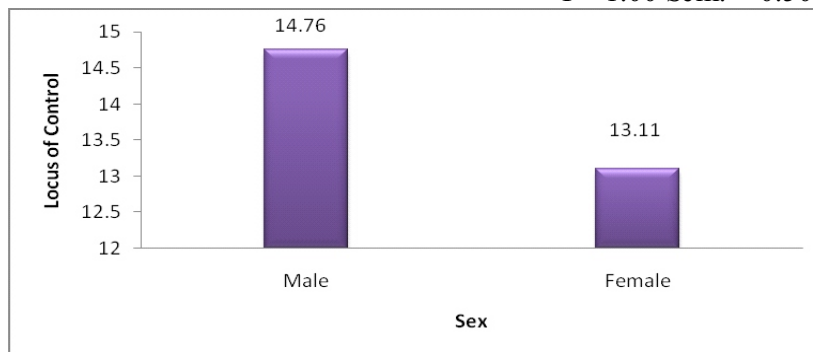

Table No.1 scores that 'F' value of locus of control amongst low, medium and high aged persons is 156.57 which is significant at a level of 0.01. Table No. 2 indicates that mean scores of locus of control of low, medium and high aged elderly persons are 17.37, 13.98 and 10.44 respectively. The difference between the mean score of locus of controls of low and medium aged elderly persons is 3.39 where as that of low and high aged elderly persons and medium and high aged elderly persons is 6.93 and 3.54 respectively. The difference can be seen in the mean value is due to certainty situation but there is significant difference between means. The null hypothesis is rejected. Hence it can be said that locus of control of Low than medium and high age of aged is more. This difference can also be seen from figure (graph) No. 3 designed on the basis of obtained result.

Graph No. 3

X = Age (Low C₁, Medium C₂ and High C₃)
Y = 1.00 Sem. = 2 Average Score

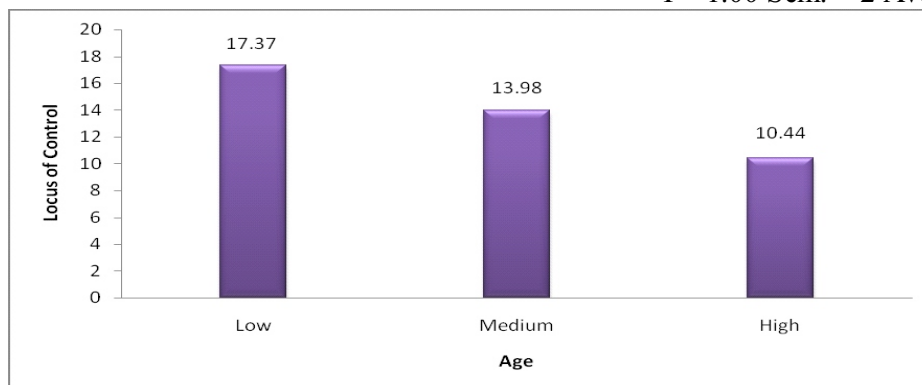

Table No. 1 it can be observed that 'F' values obliged from four interaction AxB, AxC, BxC and AxBxC with respect to residence (Institutionalized and non-institutionalized) Sex (Male and Female) and age (Low, Medium and High) statistical. These 'F' Value show no interaction therefore from these data it can be said that residence, sex and age, and their interaction with one another do not affect our locus of control.

Conclusion :

1. There is no significant mean difference between the Psychological well-being of the institutionalized and non-institutionalized aged.
2. There is no significant mean difference between the Locus of control of the aged males and females.

3. There is significant mean difference between the Locus of control of the Low, medium and high age in aged. Older aged of Lower age (60-69 years) exhibited higher amount of Locus of control than the aged between medium (70-79 years) and aged between Higher age (80-89 years).
4. There is no significant mean interaction effect of the psychological well-being in the Residence and sex of aged.
5. There is no significant mean interaction effect of the locus of control in the Residence and age of aged.
6. There is no significant mean interaction effect of the locus of control in the sex and age of aged.
7. There is no significant mean interaction effect of the locus of control in the Residence, sex and age of aged.

References

- Bhogle, S. and Jay Prakash, I., (1995), Development of the locus of control questionnaire, *Journal of Personality and Clinical studies*, Vol.11 (1&2), PP.5-9.
- Chandrika, P., and Ananthraman, R.N. (1982). Life changes and adjustment in old age. *Journal of Psychological Researches*, Vol.26, PP.137-141.
- Douglas, C.K., (1980). *Adulthood and ageing*. Canada. Johan Wiley and sons.
- Dhillon, P.K., and Jasra, A. (1992). Personality, anxiety and self-concept: A study across age variation and social class. In P.K. Dhillon (Eds.) *Psychosocial aspects of aging in India* (PP.119-136). New Delhi: Concept Publishing.
- Jahoda, M. (1958). *Current concepts of positive mental health*. New York: Basic Books.
- Mathur, D., and Sen, A. (1989). Depression in elderly and some of its psychological concomitants: A study of efficacy of the age-care centre. *Indian Journal of Community Guidance Service*, Vol.16, PP.27-39.
- Patel, K.S. (2008). A study of locus of control and Death anxiety among Institutionalized and non-institutionalized aged, Unpublished M.Phil. Thesis, Sardar Patel University, Vallabh Vidhyanagar.
- Rotter, J. B. (1966),
- Singh, J.G., Singh, S., and Dawara, V. (1983). Adjustment problem of old people. *Indian Journal of Clinical Psychology*, Vol.10 (1), PP.127-131.
- Sinha, D. (1990). Concept of psychosocial well-being: Western and Indian perspectives. *NIMHANS Journal*, Vol.8, PP.1-11
- Suvera, P.S., (2001). Religious behavior, death anxiety and locus of control: A comparative study of institutionalized and non-institutionalized aged, Unpublished M.Phil. Thesis, Saurashtra University, Rajkot.

Shareholder's Rights Protection and Corporate Governance

- BHARAT S. ANAND

M.COM. MPHIL.,SET.

=====

Introduction :

The concept of CG has been much debated since the year 1998 in India. Different kinds of corporate fraud happened such as declaration of false results, hawala operations, security scams etc. in Indian corporate sector. Recent scam of Satyam Computers have created greater awareness towards good CG. In India, where a majority of the listed companies are controlled by the promoters or a family. The largest shareholders controls the management and the Board of Directors, not working in the interest of all shareholders. Many Non-banking and plantation companies came into existence during the boom period of 1993-95 but vanished from the market.

The scandals in the late 1980 and early 1990 in global as well as in Indian market and recent financial crisis in the different parts of the world have forced to think about corporate governance (CG). The concept of CG took first place in U.K. due to the scandal of Polly Pack, Bank of Credit and Commerce International, Robert Maxwell and Bank of Barings. The Enron debacle of 2001, Global Crossing, Xerox Corporation documenting problem, UTI Scam, A.F. Ferguson and Tata Finance, HLL's Insider Trading etc. financial fraud had made compulsion to rethink about corporate transparency, accountability and responsibility. In India, the foreign as well as domestic investors are willing to have more transparency, accountability and disclosure of financial information in corporate sector.

Definition and development of Corporate Governance.

The term governance has been derived from the 'Gubernare' which means 'rule and steer'. This word is more appropriate in today's corporate world. CG is the over all control of activities in a corporation. The Cadbury Committee Report on CG 1992 has defined CG as the system by which companies are directed and controlled. CG is concerned with the values, vision and visibility. Asian Development Bank defined 'good' CG based on four important aspects – transparency, accountability, responsibilities and participation. CG includes the policies and procedures adopted by a company to achieve its goals in relation to its shareholders, employees, customers, suppliers, government and the society at large. Thus, the effective accountability to the stakeholders is the essence of CG. The Sir Adrian Cadbury committee, the Greenbury Committee, the OECD, the Blue Ribbon committee, the CII of India have published code of good corporate governance. The CG framework also depends on the legal, regulatory and institutional environment. As owners of equity shares

and institutional investors' are demanding a voice in CG. Individual shareholders usually do not seek to exercise governance rights but desire to obtain fair treatment from controlling shareholders and management.

The small shareholders are suffered lot on account of unscrupulous management of the companies. Many companies are not paying adequate attention on the basic procedures for shareholders' services. Most of the companies do not pay attention to redress investors grievances such as delay in transfer of shares, delay in share certificate and dividend warrants, not giving proper and timely information. The management does not care for promoters and majority shareholders' interest.

The good CG practices change the environment in corporate by following ways.

- Transparency and trust.
- Create long term shareholders value.
- Create disclosure of information.
- Strengthens investors confidence.
- Create brand value of the company.

The SEBI appointed Kumar Mangalam Committee and Narayan Murthy Committee, while Ministry of Finance and Company Affairs appointed Naresh Chandra Committee to examine various issues regarding CG.

Rights of the Shareholders :

The shareholders are the owners of the company, So they have certain rights and responsibilities. A good corporate framework provides greater opportunity to the shareholders for effective contribution in the governance of company. The government of 30 Organizations for Economic Co-operation and Development Countries (OECD) have approved the revised OECD principles on CG to rebuild and maintain investors trust in Companies and stock market. The section 252 of the company act 1956 contains the appointment of small shareholders' director by a company, having paid up capital of Rs. 5 crore or more and 1000 or more shareholders. The clause 49 of the listing agreement gives direction to improve the quality of CG ensuring transparency by disclosure and appointment of independent directors and audit committee. The Institute of International Finance has observed that the lack of shareholder activism in India as one of the key weaknesses in the CG. frame work. In India vary few shareholders have knowledge about their holding in the stock market and have little participation and influence over management. The need arose to improve CG practices to build the confidence of all shareholder and other stakeholders. The shareholders have no proper knowledge about whom to approach for their complains. No effective action has been taken against companies, which have made securities scams

and frauds. Indian shareholders are not assertive about their rights. The CG framework should protect and facilitate the exercise of shareholders rights

(A) Basic Shareholders rights :

- Secure methods of ownership registration and transfer of shares.
- Obtain relevant information on timely and regular basis of company.
- Participation and vote in general shareholders meeting.
- Elect and remove members of the boards.
- Share in the profits of the company.

(B) Rights to participation in fundamental Company changes.

- Arrangements to the statutes or articles of company or similar governing documents of the company.
- Rights an additional shares or bonus shares and in sales of company.

(C) Other rights :

- Shareholders should given sufficient and timely information about the date, location and agenda of general meeting.
- Shareholders should be able to vote in person or in absentia and equal effect should be given to votes whether cast in person or absentia.
- Shareholders equity ownership be disclosed.
- The rules and procedures governing the acquisition of corporate control in the capital markets.

Steps necessary for the protection of shareholders :

The corporate governance framework should ensure the equitable treatment to all shareholders including minority and foreign shareholders.

- All shareholders of the same class should be treated equally. All investors should be able to obtain information for all classes of shares before they purchase shares.
- Minority shareholders should be protected from abusive actions by controlling shareholding acting.
- The process and procedures for general meeting should allow same treatment to all shareholders.
- Insider Trading and other mal practices should be prohibited.
- Timely and accurate disclosure is made regarding the corporate such as financial situation, performance, ownership and governance of the company. The information should be fair, timely disclosed accordance with high quality standards of accounting.
- Impediments to cross border voting should be eliminated.

- In case of the appointment of a new director or re-appointment of a director, the shareholders must be provided the following information.
  - A brief resumed of the director.
  - Nature of his expertise in specific functions areas.
  - Shareholding of non-executive directors.
- Asian Corporate Governance Association stated that the shareholder meeting and voting process in India as antiquated. Most of the Indian companies still count vote by 'show of hands' in shareholders' meetings. It should be replace the one-share one-vote principle and of postal ballot voting also.
- Proxies, the representative of shareholders should be allowed to speak in meeting and to cast vote also. Adequate information should be provided by the listed companies to the investors to make voting decisions.
- Agenda regarding meeting is lacked key details on resolutions very few companies have published necessary details on website.

Corporate Governance practices adopted by Reliance Industries Ltd. (RIL) for the Shareholders.

RIL has adopted effective governance systems and practices towards improving transparency, disclosures, internal controls, audit and promotion of ethics at work place. RIL has executed CG in accordance with clause 49 of the listing agreement with stock exchange of India (Clause 49) and some of the best practices adopted internationally on CG. RIL has taken following steps for the shareholders.

- (i) Two-way communication system with shareholders and giving balance reports regarding the results, progress and respond to questions and issued raised in a timely and consistent manner.
- (ii) Reliance's corporate website, www.ril.com is opend for institutional and retail shareholders.
- (iii) Shareholder who wants information may contact the company directly throughout the year.
- (iv) The shareholders have given an opportunity to ask question at the Annual General Meeting.
- (v) The shareholders may contact through any of investors' service centres of the company's registrar and transfer agent spread more than 80 cities across India.
- (vi) The queries, complaints and suggestions are responded in a timely and consistent manner.
- (vii) The company also keeps watch for prohibition of Insider Trading in pursuance of SEBI (prohibition of Insider Trading) Regulations, 1992.

- (i) The company sent feedback from seeking shareholders' views on various matters relating to investor services and received feedback from the shareholders will be placed before the shareholders investors' Grievance committee.

The following general information are provided by the RIL to its shareholders.

- Company Registration details.
- Date, time and venue regarding Annual General Meetings.
- Tentative financial calendar.
- Date of Book closure, dividend payment
- Listing on stock exchange and stock market price data.
- Domestic custodian.
- Debt securities, debenture trustees.
- Payment of listing fees.
- Registrar and Transfer agents and share transfer system.

SUMMARY

The scandals and financial crisis of U.S., U.K. and other parts of the world have forced to think about corporate Governance (CG). The different kinds of scandals in global world have made Compulsion to rethink about corporate transparency, accountability and responsibility. The Cadbury committee Report on CG 1992 has defined CG as the system by which companies are directed and controlled. CG is concerned with values, vision and visibility of involves a set of relationship between a company's management, its boards, shareholders and other stakeholders.

A good corporate frame work provides greater opportunity to the shareholders for effective contribution in the governance of company. The section 252 of the company act and SEBI's the clause 49 of the listing agreement gives direction to improve the quality of CG. has ensured transparency by disclosure and appointment of independent directors and audit committee. Very few shareholders have knowledge about their holding in the stock market and have little knowledge, participation and influence over management. Indian shareholders and not assertive about their rights. No proper action is taken against securities scams and fraud. The CG frame work should protect and facilitate the exercise of shareholders' rights.

The shareholders have basic rights of ownership registration, transfer of shares, timely relevant information, voting etc. The CG frame world should ensure the equitable treatment to all shareholders including minority and foreign shareholders .

Following measure should taken for the protection of shareholders.

- 1) All shareholders of the same class should be treated equally.
- 2) Protection of minority shareholders.

- 1) All shareholders should be treated equally in Annual General Meeting.
- 2) Timely and accurate disclosure of corporate functions, adequate information, voting procedure, proxy voting etc. should be fair, timely and transparent.

The government, Ministry of Company Affairs and SEBI have appointed different committees for good CG practices. Reliance Industries Ltd has adopted effective governance system and practice with the application of clause 49 to provide qualitative services to shareholders. CG established the

References :

- 1) Essential of Business Environment by K. Aswathappa 10th Edition
- 2) Chartered Secretary – Vol. XL. No. 12 – December 2010
- 3) Executive Chartered – Vol. V. No. 2 - February 2008
- 4) Reliance Industries Ltd. – Annual Report 2009-‘10
- 5) Management Accountant – Vol. 42 No. 11 Nov. 2007

Second Golden Era (498–622)

- Dr. SHAILESH SOLANKI
Assistant Professor in HISTORY
(I/C Principal,
Gujarat Arts & Commerce College Evening)

ABSTRACTS

The second golden era began after the second reign of Kavadh I. With the support of the Hephthalites, Kavadh I launched a campaign against the Romans. In 502, he took Theodosiopolis in Armenia, but lost it soon afterwards. In 503 he took Amida on the Tigris. In 504, an invasion of Armenia by the western Huns from the Caucasus led to an armistice, the return of Amida to Roman control and a peace treaty in 506. In 521/522 Kavadh lost control of Lazica, whose rulers switched their allegiance to the Romans; an attempt by the Iberians in 524/525 to do likewise triggered a war between Rome and Persia.

In 527, a Roman offensive against Nisibis was repulsed and Roman efforts to fortify positions near the frontier were thwarted. In 530, Kavadh sent an army under Firouz the Mirranes to attack the important Roman frontier city of Dara. The army was met by the Roman general Belisarius, and though superior in numbers, was defeated at the Battle of Dara. In the same year, a second Persian army under Mihr-Mihroe was defeated at Satala by Roman forces under Sittas and Dorotheus, but in 531 a Persian army accompanied by a Lakhmid contingent under Al-Mundhir III defeated Belisarius at the Battle of Callinicum, and in 532 an "eternal" peace was concluded. Although he could not free himself from the yoke of the Ephthalites, Kavadh succeeded in restoring order in the interior and fought with general success against the Eastern Romans, founded several cities, some of which were named after him, and began to regulate the taxation and internal administration.

Introduction

After Kavadh I, his son Khosrau I, also known as Anushirvan ("with the immortal soul"; ruled 531–579), ascended to the throne. He is the most celebrated of the Sassanid rulers. Khosrau I is most famous for his reforms in the aging governing body of Sassanids. He introduced a rational system of taxation based upon a survey of landed possessions, which his father had begun, and he tried in every way to increase the welfare and the revenues of his empire. Previous great feudal lords fielded their own military equipment, followers, and retainers. Khosrau I developed a new force of *dehkans*, or "knights", paid and equipped by the central government and the bureaucracy, tying the army and bureaucracy more closely to the central government than to local lords.

Emperor Justinian I (527–565) paid Khosrau I 440,000 pieces of gold as a part of the "eternal peace" treaty of 532. In 540, Khosrau broke the treaty and invaded Syria, sacking Antioch and extorting large sums of money from a number of other cities. Further successes followed: in 541 Lazica defected to the Persian side, and in 542 a major Byzantine offensive in Armenia was defeated at Anglon. A five-year truce agreed to in 545 was interrupted in 547 when Lazica again switched sides and eventually expelled its Persian garrison with Byzantine help; the war resumed but remained confined to Lazica, which was retained by the Byzantines when peace was concluded in 562.

In 565, Justinian I died and was succeeded by Justin II (565–578), who resolved to stop subsidies to Arab chieftains to restrain them from raiding Byzantine territory in Syria. A year earlier, the Sassanid governor of Armenia, of the Suren family, built a fire temple at Dvin near modern Yerevan, and he put to death an influential member of the Mamikonian family, touching off a revolt which led to the massacre of the Persian governor and his guard in 571, while rebellion also broke out in Iberia. Justin II took advantage of the Armenian revolt to stop his yearly payments to Khosrau I for the defense of the Caucasus passes.

The Armenians were welcomed as allies, and an army was sent into Sassanid territory which besieged Nisibis in 573. However, dissension among the Byzantine generals not only led to an abandonment of the siege, but they in turn were besieged in the city of Dara, which was taken by the Persians who then ravaged Syria, causing Justin II to agree to make annual payments in exchange for a five-year truce on the Mesopotamian front, although the war continued elsewhere. In 576 Khosrau I led his last campaign, an offensive into Anatolia which sacked Sebasteia and Melitene, but ended in disaster: defeated outside Melitene, the Persians suffered heavy losses as they fled across the Euphrates under Byzantine attack. Taking advantage of Persian disarray, the Byzantines raided deep into Khosrau's territory, even mounting amphibious attacks across the Caspian Sea. Khosrau sued for peace, but he decided to continue the war after a victory by his general Tamkhosrau in Armenia in 577, and fighting resumed in Mesopotamia. The Armenian revolt came to an end with a general amnesty, which brought Armenia back into the Sassanid Empire.

Around 570, "Ma 'd-Karib", half-brother of the King of Yemen, requested Khosrau I's intervention. Khosrau I sent a fleet and a small army under a commander called Vahriz to the area near present Aden, and they marched against the capital San'a'l, which was occupied. Saif, son of Mard-Karib, who had accompanied the expedition, became King sometime between 575 and 577. Thus, the Sassanids were able to establish a base in south Arabia to control the sea trade with the east. Later, the south Arabian kingdom renounced Sassanid overlordship, and another Persian expedition was sent in 598 that successfully annexed

southern Arabia as a Sassanid province, which lasted until the time of troubles after Khosrau II.

Khosrau I's reign witnessed the rise of the dihqans (literally, village lords), the petty landholding nobility who were the backbone of later Sassanid provincial administration and the tax collection system. Khosrau I was a great builder, embellishing his capital, founding new towns, and constructing new buildings. He rebuilt the canals and restocked the farms destroyed in the wars. He built strong fortifications at the passes and placed subject tribes in carefully chosen towns on the frontiers to act as guardians against invaders. He was tolerant of all religions, though he decreed that Zoroastrianism should be the official state religion, and was not unduly disturbed when one of his sons became a Christian.

After Khosrau I, Hormizd IV (579–590) took the throne. The war with the Byzantines continued to rage intensely but inconclusively until the general Bahram Chobin, dismissed and humiliated by Hormizd, rose in revolt in 589. The following year, Hormizd was overthrown by a palace coup and his son Khosrau II (590–628) placed on the throne. However, this change of ruler failed to placate Bahram, who defeated Khosrau, forcing him to flee to Byzantine territory, and seized the throne for himself as Bahram VI. Khosrau begged Byzantine Emperor Maurice (582–602) for assistance against Bahram, offering to cede the western Caucasus to the Byzantines. To cement the alliance, Khosrau also married Maurice's daughter Miriam. Under the command of Khosrau and the Byzantine generals Narses and John Mystacon, the new combined Byzantine-Persian army raised a rebellion against Bahram, defeating him at the Battle of Blarathon in 591. When Khosrau was subsequently restored to power he kept his promise, handing over control of western Armenia and Caucasian Iberia. The new peace arrangement allowed the two empires to focus on military matters elsewhere: Khosrau expanded the Sassanid Empire's eastern frontier while Maurice restored Byzantine control of the Balkans.

After Maurice was overthrown and killed by Phocas (602–610) in 602, however, Khosrau II used the murder of his benefactor as a pretext to begin a new invasion, which benefited from continuing civil war in the Byzantine Empire and met little effective resistance. Khosrau's generals systematically subdued the heavily fortified frontier cities of Byzantine Mesopotamia and Armenia, laying the foundations for unprecedented expansion. The Persians overran Syria and captured Antioch in 611.

In 613, outside Antioch, the Persian generals Shahrbaraz and Shahin decisively defeated a major counter-attack led in person by the Byzantine emperor Heraclius. Thereafter, the Persian advance continued unchecked. Jerusalem fell in 614, Alexandria in 619, and the rest of Egypt by 621. The Sassanid dream of restoring the Achaemenid boundaries was almost complete, while the Byzantine Empire was on the verge of collapse. This remarkable peak of expansion was paralleled by a blossoming of Persian art, music, and architecture.

Decline and fall (622–651)

While originally seeming successful at a first glance, the campaign of Khosrau II had actually exhausted the Persian army and Persian treasuries. In an effort to rebuild the national treasuries, Khosrau overtaxed the population. Thus, seeing the opportunity, Heraclius (610–641) drew on all his diminished and devastated empire's remaining resources, reorganized his armies, and mounted a remarkable counter-offensive. Between 622 and 627 he campaigned against the Persians in Anatolia and the Caucasus, winning a string of victories against Persian forces under Khosrau, Shahrbaraz, Shahin, and Shahrplakan, sacking the great Zoroastrian temple at Ganzak, and securing assistance from the Khazars and Western Turkic Khaganate.

Queen Purandokht, daughter of Khosrau II, the last woman and one of the last rulers on the throne of the Sassanid dynasty, she reigned from 17 June 629 to 16 June 630

In 626, Constantinople was besieged by Slavic and Avar forces which were supported by a Persian army under Shahrbaraz on the far side of the Bosphorus, but attempts to ferry the Persians across were blocked by the Byzantine fleet and the siege ended in failure. In 627–628, Heraclius mounted a winter invasion of Mesopotamia and, despite the departure of his Khazar allies, defeated a Persian army commanded by Rihzadh in the Battle of Nineveh. He then marched down the Tigris, devastating the country and sacking Khosrau's palace at Dastagerd. He was prevented from attacking Ctesiphon by the destruction of the bridges on the Nahrwan Canal and conducted further raids before withdrawing up the Diyala into north-western Iran.

References

1. Barlow, Jane Atwood; Bolger, Diane L.; Kling, Barbara 1991. *Cypriot Ceramics: Reading the Prehistoric Record*. Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology. ISBN 978-0-92-417110-9.
2. Dumas, Christos (1980). *Thera and the Aegean World II: Papers Presented at the Second International Scientific Congress, Santorini, Greece, August 1978*. London: Thera and the Aegean World. ISBN 978-0-95-061332-1.
3. French, Elizabeth Bayard 2002. *Mycenae: Agamemnon's Capital*. Stroud: Tempus. ISBN 0-7524-1951-X.

1. Hänsel, B. Podzuweit, Christian 1982. "Die mykenische Welt und Troja". Südosteuropazwischen 1600 und 1000 V. Chr. in German. Berlin: Moreland Editions. pp. 65–88.
2. Higgins, Reynold Alleyne 1997. Minoan and Mycenaean Art. London and New York: Thames & Hudson. ISBN 978-0-50-020303-3

William Shakespeare – poet & playwright

- Dr. MEGHA A. RAVAL

Assistant Professor in ENGLISH

D.H. College - RAJKOT

William Shakespeare 26 April 1564 – 23 April 1616 was an English poet, playwright, and actor, widely regarded as the greatest writer in the English language and the world's pre-eminent dramatist. He is often called England national, and the Bard of Avon. His extant works, including collaborations, consist of approximately 38 plays, 154 sonnets, two long narrative poems, and a few other verses, some of uncertain authorship. His plays have been translated into every major living language and are performed more often than those of any other playwright.

Shakespeare was born and brought up in Stratford-upon-Avon, Warwickshire. At the age of 18, he married Anne Hathaway, with whom he had three children: Susanna, and twins Hamlet and Judith. Sometime between 1585 and 1592, he began a successful career in London as an actor, writer, and part-owner of a playing company called the Lord Chamberlain's Men, later known as the King's Men. He appears to have retired to Stratford around 1613, at age 49, where he died three years later. Few records of Shakespeare's private life survive, which has stimulated considerable speculation about such matters as appearance, sexuality, and religious beliefs, and whether the works attributed to him were written by others.

Shakespeare produced most of his known work between 1589 and 1613. His early plays were primarily comedies and histories, and these are regarded as some of the best work ever produced in these genres. He then wrote mainly tragedies until about 1608, including Hamlet, Othello, King Lear, and Macbeth, considered some of the finest works in the English language. In his last phase, he wrote tragicomedies, also known as romances, and collaborated with other playwrights.

Many of his plays were published in editions of varying quality and accuracy during his lifetime. In 1623, however, Hemming and Henry Condell, two friends and fellow actors of Shakespeare, published a more definitive text known as the First Folio, a posthumous collected edition of his dramatic works that included all but two of the plays now recognised as Shakespeare's. It was prefaced with a poem by Ben Jonson, in which Shakespeare is hailed, presciently, as "not of an age, but for all time". In the 20th and 21st centuries, his works have been repeatedly adapted and rediscovered by new movements in scholarship and performance. His plays remain highly popular, and are constantly studied, performed, and reinterpreted in diverse cultural and political contexts throughout the world.

William Shakespeare was the son of John Shakespeare, an alderman and a successful Glover originally from Snitterfield, and Mary Arden, the daughter of an affluent landowning farmer. He was born in Stratford-upon-Avon and baptised there on 26 April 1564. His actual date of birth remains unknown, but is traditionally observed on 23 April, Saint George's Day

Saint George's Day. This date, which can be traced back to an 18th-century scholar's mistake, has proved appealing to biographers, since Shakespeare died 23 April 1616. He was the third child of eight and the eldest surviving son.

Although no attendance records for the period survive, most biographers agree that Shakespeare was probably educated at the King's New School in Stratford, a free school chartered in 1553, about a quarter-mile from his home. Grammar schools varied in quality during the Elizabethan era, but grammar school curricula were largely similar, the basic Latin text was standardised by royal decree, and the school would have provided an intensive education in grammar based upon Latin classical authors.

At the age of 18, Shakespeare married the 26-year-old Anne Hathaway. The consistory court of the Diocese of Worcester issued a marriage licence on 27 November 1582. The next day, two of Hathaway's neighbours posted bonds guaranteeing that no lawful claims impeded the marriage. The ceremony may have been arranged in some haste, since the Worcester chancellor allowed the marriage banns to be read once instead of the usual three times, and six months after the marriage Anne gave birth to a daughter, Susanna, baptised 26 May 1583. Twins, son Hamlet and daughter Judith, followed almost two years later and were baptised 2 February 1585. Hamlet died of unknown causes at the age of 11 and was buried 11 August 1596.

After the birth of the twins, Shakespeare left few historical traces until he is mentioned as part of the London theatre scene in 1592. The exception is the appearance of his name in the 'complaints bill' of a law case before the Queen's Bench court at Westminster dated Michaelmas Term 1588 and 9 October 1589. Scholars refer to the years between 1585 and 1592 as Shakespeare's "lost years". Biographers attempting to account for this period have reported many apocryphal stories. Nicholas Rowe, Shakespeare's first biographer, recounted a Stratford legend that Shakespeare fled the town for London to escape prosecution for deer poaching in the estate of local squire Thomas Lucy. Shakespeare is also supposed to have taken his revenge on Lucy by writing a scurrilous ballad about him. Another 18th-century story has Shakespeare starting his theatrical career minding the horses of theatre patrons in London. John Aubrey reported that Shakespeare had been a country schoolmaster. Some 20th-century scholars have suggested that Shakespeare may have been employed as a schoolmaster by Alexander Houghton of Lancashire, a Catholic landowner who named a certain "William Shapeshifted" in his will. Little evidence substantiates such stories other than hearsay collected after his death, and Shapeshifted was a common name in the Lancashire area.

Scholars differ on the exact meaning of Greene's words, but most agree that Greene is accusing Shakespeare of reaching above his rank in trying to match such university-educated writers as Christopher Marlowe, Thomas Nashe and Greene himself the so-called university wits. The italicised phrase parodying the line *Oh, tiger's heart wrapped in a woman's hide* from Shakespeare's *Henry VI, Part 3*, along with the pun "Shake-scene", clearly identify Shakespeare as Greene's target. As used here, Johannes Factotum Jack of

all trades refers to a second-rate tinkerer with the work of others, rather than the more common "universal genius".

Greene's attack is the earliest surviving mention of Shakespeare's work in the theatre. Biographers suggest that his career may have begun any time from the mid-1580s, to just before Greene's remarks. After 1594, Shakespeare's plays were performed only by the Lord Chamberlain's Men, a company owned by a group of players, including Shakespeare that soon became the leading playing company in London. After the death of Queen Elizabeth in 1603, the company was awarded a royal patent by the new King, and changed its name to the King's Men.

In 1599, a partnership of members of the company built their own theatre on the south bank of the River Thames, which they named the Globe. In 1608, the partnership also took over the Blackfriars indoor theatre. Extant records of Shakespeare's property purchases and investments indicate that his association with the company made him a wealthy man, and in 1597 he bought the second-largest house in Stratford, New Place, and in 1605, invested in a share of the parish tithes in Stratford.

Some of Shakespeare's plays were published in quarto editions beginning in 1594, and by 1598, his name had become a selling point and began to appear on the title pages. Shakespeare continued to act in his own and other plays after his success as a playwright. The 1616 edition of Ben Jonson's Works names him on the cast lists for Every Man in His Humour 1598 and Sejanus His Fall 1603. The absence of his name from the 1605 cast list for Jonson's Volpone is taken by some scholars as a sign that his acting career was nearing its end. The First Folio of 1623, however, lists Shakespeare as one of "the Principal Actors in all these Plays", some of which were first staged after Volpone, although we cannot know for certain which roles he played. In 1610, John Davies of Hereford wrote that "good Will" played "kingly" roles. In 1709, Rowe passed down a tradition that Shakespeare played the ghost of Hamlet's father. Later traditions maintain that he also played Adam in As You Like It, and the Chorus in Henry V, though scholars doubt the sources of that information.

Throughout his career, Shakespeare divided his time between London and Stratford. In 1596, the year before he bought New Place as his family home in Stratford, Shakespeare was living in the parish of St. Helen's, Bishopsgate, north of the River Thames. He moved across the river to Southwark by 1599, the same year his company constructed the Globe Theatre there. By 1604, he had moved north of the river again, to an area north of St Paul's Cathedral with many fine houses. There he rented rooms from a French Huguenot named Christopher Mountjoy, a maker of ladies' wigs and other headgear.

Later years and death

Rowe was the first biographer to record the tradition, repeated by Johnson, that Shakespeare retired to Stratford 'some years before his death'. He was still working as an actor in London in 1608; in an answer to the sharers' petition in 1635 Cuthbert Burbage stated that after purchasing the lease of the Blackfriars Theatre in 1608 from Henry Evans, the King's Men

'placed men players' there, 'which were Hemminge's, Condell, Shakespeare, etc.'. However it is perhaps relevant that the bubonic plague raged in London throughout 1609. The London public playhouses were repeatedly closed during extended outbreaks of the plague a total of over 60 months closure between May 1603 and February 1610 which meant there was often no acting work. Retirement from all work was uncommon at that time. Shakespeare continued to visit London during the years 1611–1614. In 1612, he was called as a witness in *Bellott v. Mountjoy*, a court case concerning the marriage settlement of Mountjoy's daughter, Mary. In March 1613 he bought a gatehouse in the former Blackfriars priory and from November 1614 he was in London for several weeks with his son-in-law, John Hall. After 1610, Shakespeare wrote fewer plays, and none are attributed to him after 1613. His last three plays were collaborations, probably with John Fletcher, who succeeded him as the house playwright of the King's Men.

Shakespeare died on 23 April 1616, at the age of 52. He died within a month of signing his will, a document which he begins by describing himself as being in "perfect health". No extant contemporary source explains how or why he died. Half a century later, John Ward, the vicar of Stratford, wrote in his notebook: "Shakespeare, Drayton and Ben Jonson had a merry meeting and, it seems, drank too hard, for Shakespeare died of a fever there contracted," not an impossible scenario, since Shakespeare knew Jonson and Drayton. Of the tributes from fellow authors, one refers to his relatively sudden death: "We wondered, Shakespeare, that thou went'st so soon/from the world's stage to the graves tiring room."

He was survived by his wife and two daughters. Susanna had married a physician, John Hall, in 1607, and Judith had married Thomas Quiney, a vintner, two months before Shakespeare's death. Shakespeare signed his last will and testament on 25 March 1616 the following day his new son-in-law, Thomas Quiney was found guilty of fathering an illegitimate son by Margaret Wheeler, who had died during childbirth. Thomas was ordered by the church court to do public penance, which would have caused much shame and embarrassment for the Shakespeare family.

Shakespeare bequeathed the bulk of his large estate to his elder daughter Susanna under stipulations that she pass it down intact to "the first son of her body". The Quineys had three children, all of whom died without marrying. The Halls had one child, Elizabeth, who married twice but died without children in 1670, ending Shakespeare's direct line. Shakespeare's will scarcely mentions his wife, Anne, who was probably entitled to one third of his estate automatically. He did make a point, however, of leaving her "my second best bed", a bequest that has led to much speculation. Some scholars see the bequest as an insult to Anne, whereas others believe that the second-best bed would have been the matrimonial bed and therefore rich in significance.

References

1. Shakespeare entry in Collins English Dictionary, HarperCollins Publishers, 1998.
2. Greenblatt 2005, 11; Bevington 2002, 1–3; Wells 1997, 399.

1. Dobson 1992, 185–186
2. Craig 2003,
3. Shapiro 2005, xvii–xviii; Schoenbaum 1991, 41, 66, 397–98, 402, 409; Taylor 1990, 145, 210–23, 261–5
4. Chambers 1930, Vol. 1: 270–71; Taylor 1987, 109–134.
5. The Norton Anthology of English Literature: Sixteenth/Early Seventeenth Century, Volume B, 2012, pg. 1168

“CURRENT ISSUES AND CHALLENGES OF CORPORATE GOVERNANCE”

Prof. Rameshbhai G. Pawar

Assistant Professor

Shri M.P. Shah Muni. Commerce College

Jamnagar

Abstract

corporate governance can influence its share price as well as the cost of raising capital. Quality is determined by the financial markets, legislation and other external market forces plus how policies and processes are implemented and how people are led. External forces are, to a large extent, outside the circle of control of any board. The internal environment is quite a different matter, and offers companies the opportunity to differentiate from competitors through their board culture. To date, too much of corporate governance debate has centered on legislative policy, to deter fraudulent activities and transparency policy which misleads executives to treat the symptoms and not the cause. Most corporate governance reforms involve increased transparency. Yet, discussions of disclosure generally focus on issues other than governance, such as the cost of capital and product-market competition. The logic of how transparency potentially affects governance is absent from the academic literature. Corporate disclosure is widely seen as an unambiguous good.

Introduction

In **A Board Culture of Corporate Governance**, business author Gabrielle O'Donovan defines corporate governance as 'an internal system encompassing policies, processes and people, which serves the needs of shareholders and other stakeholders, by directing and controlling management activities with good business savvy, objectivity, accountability and integrity. Sound corporate governance is reliant on external marketplace commitment and legislation, plus a healthy board culture which safeguards policies and processes'.

History

In the 19th century, state corporation laws enhanced the rights of corporate boards to govern without unanimous consent of shareholders in exchange for statutory benefits like appraisal rights, to make corporate governance more efficient. Since that time, and because most large publicly traded corporations in the US are incorporated under corporate administration friendly Delaware law, and because the US's wealth has been increasingly securitized into various corporate entities and institutions, the rights of individual owners and shareholders have become increasingly derivative and dissipated. The concerns of shareholders over administration pay and stock losses periodically has led to more frequent calls for corporate governance reforms.

In the 20th century in the immediate aftermath of the Wall Street Crash of 1929 legal scholars such as Adolph Augustus Berlet, Edwin Dodd, and Gardiner C. Means pondered on the changing role of the modern corporation in society. Berlet and Means' monograph "The Modern Corporation and Private Property" (1932, Macmillan) continues to have a profound influence on the conception of corporate governance in scholarly debates today. From the Chicago school of economics, Case's "The Nature of the Firm" (1937) introduced the notion of transaction costs into the understanding of why firms are founded and how they continue to behave. Fifty years later, Eugene Fama and Michael Jensen's "The Separation of Ownership and Control" (1983, Journal of Law and Economics) firmly established agency theory as a way of understanding corporate

governance: the firm is seen as a series of contracts. Agency theory's dominance was highlighted in a 1989 article by Kathleen Eisenhardt ("Agency theory: an assesment and review", Academy of Management Review).

US expansion after World War II through the emergence of multinational corporations saw the establishment of the managerial class. Accordingly, the following Harvard Business School management professors published influential monographs studying their prominence: Myles Mace (entrepreneurship), Alfred D. Chandler, Jr. (business history), Jay Lorsch (organizational behavior) and Elizabeth MacIver (organizational behavior). According to Lorsch and MacIver "many large corporations have dominant control over business affairs without sufficient accountability or monitoring by their board of directors."

Since the late 1970's, corporate governance has been the subject of significant debate in the U.S. and around the globe. Bold, broad efforts to reform corporate governance have been driven, in part, by the needs and desires of shareowners to exercise their rights of corporate ownership and to increase the value of their shares and, therefore, wealth. Over the past three decades, corporate directors' duties have expanded greatly beyond their traditional legal responsibility of duty of loyalty to the corporation and its shareowners

Impact of Corporate Governance

The positive effect of corporate governance on different stakeholders ultimately is a strengthened economy, and hence good corporate governance is a tool for socio-economic development

Role of Institutional Investors

Many years ago, worldwide, buyers and sellers of corporation stocks were *individual* investors, such as wealthy businessmen or families, who often had a vested, personal and emotional interest in the corporations whose shares they owned. Over time, markets have become largely *institutionalized*: buyers and sellers are largely institutions (e.g., pension funds, mutual funds, hedge funds, exchange-traded funds, other investor groups; insurance companies, banks, brokers, and other financial institutions).

The rise of the institutional investor has brought with it some increase of professional diligence which has tended to improve regulation of the stock market (but not necessarily in the interest of the small investor or even of the naïve institutions, of which there are many). Note that this process occurred simultaneously with the direct growth of individuals investing *indirectly* in the market.

Parties to corporate governance

Parties involved in corporate governance include the regulatory body (e.g. the Chief Executive Officer, the board of directors, management, shareholders and Auditors). Other stakeholders who take part include suppliers, employees, creditors, customers and the community at large.

In corporations, the shareholder delegates decision rights to the manager to act in the principal's best interests. This separation of ownership from control implies a loss of effective control by shareholders over managerial decisions. Partly as a result of this separation between the two parties, a system of corporate governance controls is implemented to assist in aligning the incentives of managers with those of shareholders. With the significant increase in equity holdings of investors, there has been an opportunity for a reversal of the separation of ownership and control problems because ownership is not so diffuse.

A board of directors often plays a key role in corporate governance. It is their responsibility to endorse the organization's strategy, develop directional policy, appoint, supervise and remunerate senior executives and to ensure accountability of the organization to its owners and authorities.

Principles

Key elements of good corporate governance principles include honesty, trust and integrity, openness, performance orientation, responsibility and accountability, mutual respect, and commitment to the organization.

Of importance is how directors and management develop a model of governance that aligns the values of the corporate participants and then evaluate this model periodically for its effectiveness. In particular, senior executives should conduct themselves honestly and ethically, especially concerning actual or apparent [conflicts of interest](#), and disclosure in financial reports.

Commonly accepted principles of corporate governance include:

- **Rights and equitable treatment of shareholders:** Organizations should respect the rights of shareholders and help shareholders to exercise those rights. They can help shareholders exercise their rights by effectively communicating information that is understandable and accessible and encouraging shareholders to participate in general meetings.
- **Interests of other stakeholders:** Organizations should recognize that they have legal and other obligations to all legitimate stakeholders.
- **Role and responsibilities of the board:** The board needs a range of skills and understanding to be able to deal with various business issues and have the ability to review and challenge management performance. It needs to be of sufficient size and have an appropriate level of commitment to fulfill its responsibilities and duties. There are issues about the appropriate mix of executive and non-executive directors.
- **Integrity and ethical behavior:** Ethical and responsible decision making is not only important for public relations, but it is also a necessary element in risk management and avoiding lawsuits. Organizations should develop a code of conduct for their directors and executives that promotes ethical and responsible decision making. It is important to understand, though, that reliance by a company on the integrity and ethics of individuals is bound to eventual failure. Because of this, many organizations establish Compliance and Ethics Programs to minimize the risk that the firm steps outside of ethical and legal boundaries.
- **Disclosure and transparency:** Organizations should clarify and make publicly known the roles and responsibilities of board and management to provide shareholders with a level of accountability. They should also implement procedures to independently verify and safeguard the integrity of the company's financial reporting. Disclosure of material matters concerning the organization should be timely and balanced to ensure that all investors have access to clear, factual information.

Internal corporate governance controls

Internal corporate governance controls monitor activities and then take corrective action to accomplish organizational goals. Examples include:

Monitoring by the board of directors: The board of directors, with its legal authority to hire, fire and compensate top management, safeguards invested capital. Regular board meetings allow potential problems to be identified, discussed and avoided. Whilst non-executive directors are thought to be more independent, they may not always result in more effective corporate governance and may not increase performance. Different board structures are optimal for different firms. Moreover, the ability of the board to monitor the firm's executives is a function of its access to information. Executive directors possess superior knowledge of the decision-making process and therefore evaluate top

- management on the basis of the quality of its decisions that lead to financial performance outcomes, *ex ante*. It could be argued, therefore, that executive directors look beyond the financial criteria.
- **Internal control procedures and internal auditors:** Internal control procedures are policies implemented by an entity's board of directors, audit committee, management, and other personnel to provide reasonable assurance of the entity achieving its objectives related to reliable financial reporting, operating efficiency, and compliance with laws and regulations. Internal auditors are personnel within an organization who test the design and implementation of the entity's internal control procedures and the reliability of its financial reporting.
- **Balance of power:** The simplest balance of power is very common; require that the President be a different person from the Treasurer. This application of separation of power is further developed in companies where separate divisions check and balance each other's actions. One group may propose company-wide administrative changes, another group review and can veto the changes, and a third group check that the interests of people (customers, shareholders, employees) outside the three groups are being met.
- **Remuneration:** Performance-based remuneration is designed to relate some proportion of salary to individual performance. It may be in the form of cash or non-cash payments such as [shares](#) and share options, superannuation or other benefits. Such incentive schemes, however, are reactive in the sense that they provide no mechanism for preventing mistakes or opportunistic behavior, and can elicit myopic behavior.

External corporate governance controls

External corporate governance controls encompass the controls external stakeholders exercise over the organization. Examples include:

- competition
- debt covenants
- demand for and assessment of performance information (especially [financial statements](#))
- government regulations
- managerial labor market
- media pressure
- takeovers

Systemic problems of corporate governance

- **Demand for information:** A barrier to shareholders using good information is the cost of processing it, especially to a small shareholder. The traditional answer to this problem is the efficient market hypothesis (in finance, the efficient market hypothesis (EMH) asserts that financial markets are efficient), which suggests that the small shareholder will free ride on the judgments of larger professional investors.
- **Monitoring costs:** In order to influence the directors, the shareholders must combine with others to form a significant voting group which can pose a real threat of carrying resolutions or appointing directors at a general meeting.

Supply of accounting information: Financial accounts form a crucial link in enabling providers of finance to monitor directors. Imperfections in the financial reporting process will cause imperfections in the effectiveness of corporate governance. This should, ideally, be corrected by the working of the external auditing process.

Corporate governance models around the world

Although the US model of corporate governance is the most notorious, there is a considerable variation in corporate governance models around the world. The intricate shareholding structures of [heiresses](#) in Japan, the heavy presence of banks in the equity of German firms, the [cabals](#) in South Korea and many others are examples of arrangements which try to respond to the same corporate governance challenges as in the US.

In the United States, the main problem is the conflict of interest between widely-dispersed shareholders and powerful managers. In Europe, the main problem is that the voting ownership is tightly-held by families through pyramidal ownership and dual shares (voting and nonvoting). This can lead to "self-dealing", where the controlling families favor subsidiaries for which they have higher cash flow rights.

Codes and guidelines

Corporate governance principles and codes have been developed in different countries and issued from stock exchanges, corporations, institutional investors, or associations (institutes) of directors and managers with the support of governments and international organizations. As a rule, compliance with these governance recommendations is not mandated by law, although the codes linked to stock exchange [listing requirements](#) may have a coercive effect.

For example, companies quoted on the London and Toronto Stock Exchanges formally need not follow the recommendations of their respective national codes. However, they must disclose whether they follow the recommendations in those documents and, where not, they should provide explanations concerning divergent practices. Such disclosure requirements exert a significant pressure on listed companies for compliance.

Risk Metrics Replay of 2010 Policies

This two-part web cast provide valuable insights into the key corporate governance issues facing investors and issuers in 2010. Part One, presented by Martha Carter and Patrick Mc Garn provides an overview of updates to Risk Metrics' benchmark proxy voting policies for 2010. Debra Sisti updates Canada's 2010 policies and issues.

Part Two involves a panel of leading institutional investors providing their perspectives on how they are approaching key corporate governance issues for the 2010 season

CONCLUSION:

Corporate Governance is about commitment in values and ethical business conduct. It is a set of laws, regulations, processes and customs affecting the way a company is directed, administered, controlled or managed. This includes its corporate and other structures, culture, policies and the manner in which it deals with various stakeholders. Some of the important best practices of corporate governance framework are timely and accurate disclosure of information regarding the financial situation, performance, ownership and governance of the company.

Bibliography

- www.yahoo.com
- www.google.com
- Prasad L.M. "Principles and Practices of Management" Sultanchand & Sons N. Delhi.
- "Accounting World": Various Issues Published by ICAI University Press.
- "Business Ethics and Corporate Governance": Published by ICAI Center for Management Research.

The first of these is the fact that the world is not a uniform whole, but a collection of many different parts, each with its own characteristics and interests. This is the principle of diversity, which is the foundation of all life and progress. Without diversity, there would be no room for growth or change, and the world would be a stagnant, lifeless mass.

The second principle is that of balance. Just as a scale must be kept in equilibrium, so must the world be kept in balance. If one side of the scale is too heavy, the other must be lifted to restore the balance. This is the principle of justice, which is the foundation of all law and order. Without justice, there would be no room for fairness or equity, and the world would be a chaotic, lawless place.

The third principle is that of harmony. Just as a musical instrument must be played in harmony with the others, so must the world be played in harmony. If one instrument is too loud, the others must be raised to match it. This is the principle of unity, which is the foundation of all peace and cooperation. Without unity, there would be no room for understanding or compassion, and the world would be a hostile, warring place.

These three principles—diversity, balance, and harmony—are the foundation of all life and progress. They are the principles that guide us through the complexities of the world, and they are the principles that we must strive to uphold in all our actions.